

Government Oriental Library Series

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 4.

तैत्तिरीयसंहिता
भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ
OF THE
BLACK YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATṬABHA'SKARAMISṬRA.

Vol. I.
(Kanda I—Prasnas 1—3).

EDITED BY
A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore.
AND
PANDITAKATNAM K. RANGACHARYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1894.

PREFACE.

In this edition of the *Taittiriya-Saṃhitā*, the original is given in *Saṃhitā* and *Pada* texts along with Bhaṭṭabhāskara's commentary. But the *pada* text of the 1st *praśna* of the *kāṇḍa* I. is given separately at the end of the *praśna*, as the insertion of the *pada-pāṭha* in this edition was only the outcome of an afterthought. In the *pada-pāṭha*, the text of each section (*Anuvāka*) is marked off into sub-sections to facilitate reference to the commentary.

The following MSS. were used in the preparation of this edition of the commentary:—

ॐ.—A Grantha MS. of the *Sarasvatī-Bhaṇḍāra* of His Highness the Maharaja of Mysore, comprising *kāṇḍas* I—III and V—VII of the *Saṃhitā*.

ॐ.—A Telugu MS. containing the commentary on *kāṇḍa* I. up to the 23rd *anuvāka* of the 4th *praśna*.

ॐ.—A Telugu MS. obtained from Vizagapatam containing the commentary on the first six *praśnas* of *kāṇḍa* I.

ॐ.—Another Grantha MS. belonging to the *Sarasvatī-Bhaṇḍāra* of His Highness the Maharaja of Mysore. Very closely allied to ॐ.

ॐ.—A Grantha MS. copy of the commentary on *kāṇḍa* I.

ॐ.—MSS. of the commentary belonging to the Palace Library at Tanjore.

To this volume is appended an edition of *Kāṇḍānukramāḥ*, prepared from a MS. copy of the text and commentary belonging to the Government Oriental Library. Dr. Weber's edition of the same has also been consulted.

Our remarks on the life, works and date of Bhaṭṭabhāskara will appear in a future volume, as our researches in that direction have not yet been completed.

Mysore, }
October, 1894. }

A. M. S.
ॐ. ८.

अनुवाकविषयसूचिका.

प्रथमः प्रपाठकः.

दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राः आश्वर्षवाः १-१३ अनुवाकाः.

पर्वदिनकर्तव्यकर्माङ्गमन्त्राः १-३ अनुवाकाः अनुवाकः.

वत्सापाकरणम्	...	...	...	१
महिषाहरणम्	...	...	...	२
दीहनम्	...	...	...	३

प्रतिपदिनकर्तव्यकर्माङ्गमन्त्राः ४-१३ अनुवाकाः.

हविर्निर्वापः	...	...	...	४
मीढवघातः	...	...	...	५
तण्डुलपेषणम्	...	...	...	६
कपालोपधानम्	...	...	...	७
पुरोडाशनिष्पादनम्	...	...	...	८
वेदिकरणम्	...	...	...	९
आज्यप्रदहनं पत्नीसप्तहर्नं च	...	...	...	१०
इध्मापहिस्तुचां प्रोक्षणादि	...	...	...	११
आधारः	...	...	...	१२
सुगन्धनम्	...	...	...	१३

काम्येष्टिकाण्डान्तर्गतसं २-२-१ मानुवाकाम्नातानां काम्येष्टीनां

याज्याः पुरोनुवाक्याश्च १४ अनुवाकः.

ऐन्द्रोमेष्टिः	...	...	...	१-४
पोष्णचरुः	...	...	...	५-६
क्षेत्रपत्यचरुः	...	...	...	७-८
पाथिकृतीष्टिः	...	...	...	९-१२
मातपतीष्टिः	...	...	...	१३-१४

द्वितीयः प्रपाठकः.

सोमक्रयार्था मन्त्राः १-१३ अनुवाकाः.

अनुवाकः.

प्राचीनयन्त्रशालाप्रवेशः ...	...	...	१
दीक्षा " ...	...	...	२
देवयजनस्वीकारः ...	...	...	३
सोमक्रयणीगमनम् ...	...	...	४
सोमक्रयणीपदसङ्ग्रहः ...	...	...	५
सोमोन्मानम् ...	...	...	६
सोमश्रयः ...	...	...	७
सोमस्य शक्रदारोपणम्...	...	...	८
शक्रदारोपितस्य सोमस्य प्राचीर्निर्वंशे नयनम्	...	...	९
आतिथ्येष्टिः ...	...	...	१०
उपसदः ...	...	...	११
उत्तरवेदिः ...	...	...	१२
हविर्धानमष्टपनिर्माणम्	...	...	१३

काम्येष्टिकाण्डान्तर्गते सं. २-२-२ यानुवाके समाम्नातायां राक्षोघ्नेष्टौ.

सङ्गतः ...	...	...	१४
सामिधेन्यः ...	...	...	मन्त्राः. १-१५
पुरोनुवाक्या ...	...	...	१६
पाज्ये द्वे ...	...	...	१७-१८

तृतीयः प्रपाठकः.

अध्वरशेषभूतेषु सद्दोनिर्माणादिषु सङ्गता मन्त्राः १-४ अनुवाकाः.

सद्दोनिर्माणम् ...	...	...	१
हविर्धानगतोपरवनिर्माणम्	...	...	२
धिष्ण्याः ...	...	...	३
वसर्जनहोमः ...	...	...	४

अग्नीषोमीयपशुसङ्गता मन्त्राः ९-११ अनुवाकाः.

अनुवाकः.

यूपच्छेदः	...	...	...	५
यूपस्थापनम्	...	...	...	६
पशूपाकरणम्	...	...	...	७
पशुविशसनम्	...	...	...	८
वपायागः	...	...	...	९
वसाहोमः	...	...	...	१०
अपयद्वैतका होमाः	...	...	...	११

सोमाभिपवसङ्गता मन्त्राः १२-१३ अनुवाकाः.

वसतीवरीणां ग्रहणम्	...	...	...	१२
सोमस्य शकटादुपावरोहः	...	...	...	१३

काम्येष्टिकाण्डान्तर्गते सं. २-२-२ यानुवाकशेषमारम्य ४थानुवाकपर्यन्ते

समान्नातानामिष्टीनां याज्याः पुरोनुवाक्याश्च १४ अनुवाकः.

मन्त्राः.

रुद्रव्यागीये पुरोनुवाक्यायाज्ये	...	...	१-२
सुरभिमद्यागीये	"	...	३-४
क्षामवद्यागीये	"	...	५-६
कामद्यागीये	"	...	७-८
यविष्ठयागीये	"	...	९-१०
आयुष्मद्यागीये	"	...	११-१२
जातविशोयागीये	"	...	१३-१४
रुक्मद्यागीये	"	...	१५-१६
तेजस्वद्यागीये	"	...	१७-१८
साहन्त्ययागीये	"	...	१९-२०
अन्नवद्यागीये	"	...	२१-२२
पद्मानयागीये	"	...	२३-२४
पावकयागीये	"	...	२५-२६
शुचियागीये	"	...	२७-२८

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

प्रथमः काण्डः.

प्रथमः प्रश्नः

हरि ओम् ॥ 'इपे त्वोर्जे त्वा' 'वायवस्स्थोपायवस्स्थ

ॐ

भट्टभास्करीयं ज्ञानयज्ञाख्यम्

तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्.

ईशानस्सर्वविद्याना भूतानामीश्वरः पर * ।

पुनातु सर्वदा चास्मान्† शब्दब्रह्ममयश्चिव ॥

अत्राहु —

यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्दयते ।

अनप्राविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन्‍‡ ॥ इति

किञ्च,—

स्थाणुरयं भारहृर किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमश्नुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा‡ ॥ इति.

*म—वेदधेयस्तान्तरूपो देवो माहेश्वरः पर । अग्न्यादिदेवतारूपो जगतामीश्वरः पर ॥

†त—पुष्मान्.

‡निर् १-६-२.

‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’^१ इति विधिना चार्थज्ञानपर्यन्तमध्य-
यनं विधीयत इति न्यायसिद्धम् । श्रूयते च, ‘यदेव विद्यया
करोति....तदेव वीर्यवत्तरं भवति’^२ ‘य उ चैनमेवं वेद’^३ इति च ।
मन्त्राः पुनरविदितार्थाः नानुष्ठेयार्थप्रकाशनसमर्थाः । तस्मात्प्रति-
पन्नवेदार्थोऽनुष्ठाताऽभिलषितानि कर्मफलानि प्राप्नोति, न च प्रत्य-
वैति, इति वेदार्थः प्रतिपत्तव्यः^४ । अत्र मनुः—

सैनापत्यं च राज्यं च वेदविद्वद्ब्राह्मणोऽर्हति^५ । इति.

अत्र च,—

इतिहासपुराणज्ञः पदवाक्यप्रमाणवित् ।

अर्थोपकारवेदी च वेदार्थं ज्ञातुमर्हति ॥

इति, अनेनविधा अल्पश्रुता नाधिक्रियन्ते ।

मन्त्राणां विनियोगमक्षरविधिं^६ छन्दांस्यूषीन्देवताः

काण्डर्पीन्निगमान्निरुक्तमितिहासाख्यायिका ब्राह्मणम् ।

वाक्यार्थस्वरूपवृत्तिमननं^७ न्यायांश्च वक्ष्ये पृथक्

शब्दानामनसूयवस्तुमनसश्शृण्वन्तु जिज्ञासवः ॥

एतैष्पोडशभिस्सहैव विदितः पुंसां भवेच्छ्रेयसे

वेदार्थस्सपडङ्ग एव खलु सोऽध्ये-^८श्रुतो चोद्यते ।

वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादि^९भाष्याण्यतो

भाष्यं सर्वपथीनेमेतदधुना सर्वोय^{१०}भारम्यते ॥

^१ते. आ. २-१५.

^२छा. उ. १-१-१०.

^३ते. ब्रा ३-८-१८—३-९-३०.—३-११-९—इत्यादिप्रदेशेषु.

^४क-वेदार्थान्न प्रतिपत्तय. [वेदोऽर्थाच्च प्रतिपत्तयः ?]

^५सैनापत्यं च राज्यं च दृष्टेनैतत्त्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रवि-
दहति ॥ (मनु १२-१००).

^६म-अद्भौ

^७त-मागमविधि.

^८क-अधीन्य मम योसर्वाणि.

^९क-मर्थमनने,

^{१०}क-न स्वीय.

तस्मात्,—

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान्बोधायनपुरस्सरान् ।

व्याख्येयाऽध्वर्युवेदस्य यथानुद्धिं विधीयते ॥

अपि च,—

‘यो ह वा अविदितापेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणु वरुणं गतं वा पद्यते प्र वा मीयते
पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति अथ यो
मन्त्रेमन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति’* इत्यादिदर्शनात्प्रतिमन्त्रमृष्या-
दीनि ज्ञातव्यानि । अत्र मन्त्राणामृषिर्द्रष्टा । अक्षरसङ्ख्यावि-
शेषश्छन्दः । मन्त्रवाच्योर्थो देवता । विनियोजक ब्राह्मणम् ।
तत्रैकेव महती देवता अग्निवायुसूर्यरूपेण विभक्ता सर्वत्र ध्यातव्या ;
तासां विभूतय एधिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्था अन्या अपि देवताः
इति नैरुक्ता । ताश्च प्रतिमन्त्र लिङ्गैर्विनियोगेन च गम्यन्ते च
ज्ञायन्ते च । नऽनासा एयगभिधानाय प्रयत्स्याम । ऋषय
प्रजापत्यादयः प्रतिकण्ड भिद्यन्ते । ते च होमतर्पणाद्यर्थं च
ज्ञातव्या । तदाहु —

अथ काण्डश्रुतिनेतानुदकाअलिभिश्शुचि ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यमन्त्रे पर्वष्टमीपु च ॥

काण्डोपाकरणेष्वेतान्पुरस्तात्सदसस्पते ।

जुहुयात्काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी** ॥

तत्र प्रजापतेर्नैव काण्डानि††—पौरोडाशिक, याजमान, होतार ,

*आर्षे-१-१

†म— वायुसूर्यादि

• ऽग—अन्या देवता.

‡त—गम्यन्त एवेति न

॥ग—प्रतिपर्वष्टमीपु

**काण्डानुक्रमणी २-१०-११

††अत्र नाममात्रतः प्रदर्शितानि काण्डानि. विस्तरस्तु एतत्कोश एवानुबन्ध-
रूपेण मुद्रितायां काण्डानुक्रमणिकायां द्रष्टव्य-

इष्टि^१होत्रं, चतुर्णां च ब्राह्मणानि, पितृमेधश्चेति । सोमस्य नव काण्डानि—अध्वरग्रहदाक्षिणानि, तेषां त्रयाणां ब्राह्मणमेकं, वाज-
पेयः, तस्य च ब्राह्मणम्, सवाः, शुक्रीयं 'नमो वाचे'^२ इत्यादिकं,
तस्य च ब्राह्मणमिति । अथाग्नेः सप्त काण्डानि—अग्रचाधेयं,
पुनराधेयं, अग्रच्युपस्थानं, अग्निः, तस्य च ब्राह्मणं 'सावित्राणि
जुहोति'^३ इत्यादि, तस्यैव द्वितीयं ब्राह्मणं 'यदेकेन'^४ इत्यादि,
अग्निहोत्रब्राह्मणमिति । अथ विश्वेषां देवानां षोडश काण्डानि—
राजसूयः, तस्य च ब्राह्मणं, काम्याः पशवः, काम्या इष्टयः,
उपानुवाक्यं 'प्रजापतिरकामयत'^५ इति प्रश्नपञ्चकं, याज्याः,
अश्वमेधः, तस्य च ब्राह्मणं, सत्राणि, उपहोमाः, सूक्तानि,
नक्षत्रेष्टयः, सौत्रामणिः, अच्छिद्राणि पशुहोत्रं, नरमेधः इति ।
सांहितीनामुपनिषदां सांहित्य उपनिषद ऋषयः 'शं नो मित्रः'^६
इत्यादीनाम् । याज्ञिकीनामुपनिषदां याज्ञिक्यः 'अम्मस्यपारे'^७
इत्यादीनाम् । वारुणीनां वारुणः 'सह नाववतु'^८ इत्यादीनाम् ।
इत्येवं तित्तिरिशाखाया चतुश्चत्वारिंशत्काण्डानि । अथ काठके
काण्डान्यष्टौ हव्यवाडादीनाम् । तत्र हव्यवाहः चत्वारि काण्डानि ;
सावित्रचित्यं, नाचिकेताचित्यं, चातुर्होत्रचित्यं वैश्वसृजचित्यमिति ।
अथारुणकेतुकचित्यस्यारुणाः काण्डर्षयः । अथ विश्वेषां देवानां द्वे
काण्डे ; दिवश्शयेनेष्टयः 'तुभ्यम्' 'देवेभ्यः'^९ इत्यनुवाकौ,
अपमेष्टयः 'तपसा' 'देवेभ्यः'^{१०} इत्यनुवाकौ । अथ स्वाध्यायब्राह्मणस्य
ब्रह्मा स्वयम्भूः ऋषिः । अथैकाग्रिकाण्डं 'प्रमुग्मन्ता'^{११} इति
प्रश्नद्वयं वैश्वदेवाग्निमन्त्राश्च,^{१२} तस्य विश्वेदेवा ऋषयः^{१३} ॥

^१क—होत्रारन्ध्रेष्टिः.^२तै. आ. ४-१.^३स. ५-१-१.^४स. ५-३-१.^५स. ३-१-१.^६तै. उ. १-१.^७तै. उ. ४-१.^८तै. उ. २-१.^९ब्रा. ३-१२-१, २, ३, ४.^{१०}तै. म. १-१.^{११}प्रमुग्मन्तेति अभिराण्डस्य वैश्वदेवादिमन्याध.^{१२}ऐक्यामिकौ विधिः काण्डं वैश्वदेवामिति स्थितिः. इति वचनात् [इत्यधिकं ग पुस्तके].

अत्र च काण्डानां सङ्कीर्णत्वेऽपि यथाम्नायमेवाध्येयं सारस्व-
तत्वादस्य पाठस्य । सरस्वती हि स्वसुताय सारस्वतायेमं
पाठमुपदिदेश । स च सर्वविद्यानिधिरमुमेव पाठमध्यैष्ट । तस्मा-
दयमनतिक्रमणीय इति । किञ्च—पूर्वं भगवता व्यासेन जगदुपकारार्थ-
मेकीभूय स्थिता वेदा व्यस्ता, शाखाश्च परिच्छिन्नाः । तत्र
वैशम्पायनं नाम शिष्यं यजुश्शाखानामाधिपत्ये नियुयोज । स
चैतं पाठं यास्काय, यास्कश्च* तित्तिरये, सोऽपि चोखाय,
उखश्चात्रेयाय ददौ येन पदविभागश्चक्रे । अतश्चेयं शाखा
आत्रेयीत्युच्यते । उक्तं च—

एतानृपीन्यनुर्वेदे य पठेद्वै स वेदवित् ।

ऋषीणामेति सालोक्यं स्वयम्भोश्चेति सात्मताम्† ॥ इति.

अथैषा काण्डानामाद्यवसानावगम परस्ताद्व्याख्यानावसरे
भविष्यति । अयं च वेदो विध्यर्थवादमन्तात्मना त्रैधा भवति ।
विधयश्चोदना । अर्थवादास्तुतय । मन्ता अनुष्ठेयार्थप्रकाशका ।
एते च ऋग्यजुषाविभागेन द्वेधा वर्तन्ते । ऋच पादबद्धाः । अतोऽ-
न्यानि यजूषि । अत्राहुः—

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षण ।

स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदानार्यसप्तदम् ॥ इति.

तस्मात्,—

विनियोगस्य मन्ताणां भेदस्यर्ग्यनुपस्य च ।

पदार्थस्वरूपाणामभिव्यक्त्यै च यत्यते ॥

†तत्रामावास्यायां सन्नयतश्शाखामाच्छिनत्यध्वर्युः—इषे त्योर्जे

*ग—यस्काय, यास्कश्च त—याज्ञवल्क्याय प्रोवाच, स च.

†त—क्षिरसप्ततम.

३ देवो वस्सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण

‘त्वेति ॥ ‘उभा वामिन्द्राग्नी’* इत्यतः प्रागितः प्रभृति ये मन्ता-
स्तेषां प्रजापतिः काण्डर्पिः । अत्र केचित् युष्मच्छब्दद्वयाद्धे यनुषी
आहुः । तदानीं छेदने द्वयोस्समुच्चयः । अपरे तु द्वितीयेन सन्नमनादि
कुर्वन्ति । मन्तार्थस्तु—इडन्तं सर्वरेपणीयत्वात् । इह तु सान्नाय्यलक्षणं
गृह्यते । ऊर्क् रसः बलप्राणयोरुद्भापकः । इषु इच्छायाम्, ऊर्ज बलप्राण-
नयोः, आभ्यां कर्मणि करणे च सम्पदादिलक्षणस्त्रियां क्तिप्प्रत्ययः,
उभयत्र तादर्थ्ये चतुर्थी, ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हे शाखे इडर्थं त्वां छिनद्मि । ऊर्गर्थं त्वां छिनद्मि । एवं यो-
ग्यक्रियां सम्पाद्य अध्याहारेण व्याख्येयम् । प्रयोगकाले तु
तदर्थस्मृतिमात्रमेव । ऊहप्रवरनामधेयेषु श्रुतपदस्थाने योग्यपदा-
न्तरप्रयोगो युज्यत एव ॥

१ वत्सानपाकरोति—वायवस्स्थेति ॥ केचित् आख्यातावृत्त्या द्वे
यनुषी आनक्षते । वायवः गन्तारः । वातेर्गतिकर्मणः ‘कृवापाजि’
इत्युण्प्रत्ययः । उपायवः उपगन्तारः । उपपूर्वादिणः ‘छन्दसीणः’
इत्युण्प्रत्ययः, उभयत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, उत्तरत्र गतिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्थेति अस्तेः पञ्चमलकाररूपम् । हे
वत्साः मातृसकाशाद्रन्तारो भवत, पुनर्दोहकाले उपगन्तारो भवतेति ।
वायुशब्देनैषामभिधानं वाय्वधिष्ठातृकत्वमेषां प्रदर्शयितुम् । ‘वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः’† इति ब्राह्मणम् ॥

२ गोचराय गाः प्रस्थापयति—देवो व इत्यादिभिस्त्रिमृभिः ऋग्भिः ।
तत्र प्रथमया सवितारमभ्यर्थयते । इयं च द्विपदा विरा-

‘आ प्यायध्वमग्निषा देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः

ज्ञायत्री जागतगायत्रपादत्वादि*ति† ॥ पू भेरणे । देवस्सविता सर्वस्य भेरन्, येन विना तृणाग्रमपि न चल्ति, स युष्मान् प्रार्थयतु प्रस्थापयतु । अर्तेर्णो पुगागम । किमर्थम्? श्रेष्ठतमाय कर्मणे यज्ञाय । ‘यज्ञो हि श्रेष्ठतम कर्म’ । प्रकर्षवतामपि पुन प्रकर्षविज्ञाया द्वितीय आतिशयनिज्ञो भवत्येव । तृणादि-भक्षणेन सान्नाय्यनिष्पत्त्यर्थत्वाद्यज्ञार्थं भरणम् ॥

‘अथ प्रस्थाप्यमाना गा एव प्रार्थयते द्वितीयया—इय च भववसुरुद्रेषपादत्वात् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ हे अग्निषा गाव अहननार्हा । अहनन अघ्न ‘घञर्थे कविधान स्थात्तापाव्य-धिहिनियुध्यर्थम्’ इति हन्ते क । अघ्नमर्हन्तीति ‘छन्दसि च’ इति घप्रत्यय ॥ । यद्वा—‘अघ्नचादयश्च’ इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । इकारश्छान्दस । तदा गवामिय सज्ञा । सर्वदा प्रत्य-

*म— .पादत्वाद्घक्षरोनत्वाच्चे

† ‘तृतीय द्विपाजागतगायत्राभ्याम्’ (३१६) इति पिङ्गलसूत्रम् । अत्र आद्यपादे उत्तरपादगतवर्णद्वयसद्वत्तया जागतत्वमवगन्तव्यम् । षष्ठक्षरस्यापि गाय-सत्त्वं न दृश्यते इति च बोध्यम् ॥ ३-२-१.

§ वसुशब्द अयमु, भववद्रेषश-दाधेनादशसु प्रसिद्धा । ‘मध्येज्योतिर्मध्यमेन’ (३-५३) इति पिङ्गलसूत्रम् । मध्यमेन त्रैष्टुभन पादेन अन्येश्च चतुर्भि पादैर्युत छन्दः मध्येज्यातिनाम् । हलायुधस्तु—अत्रान्येषा चतुर्णां पादानां गायत्रतामभिप्रेति । तदेतद्विरुद्धं बोध्यम् ॥

॥ अत्र सर्वेष्वेव कोशेषु ‘घप्रत्यय’ इत्येव वर्तते । ‘छन्दसि च’ (५१-६८) इति सूत्रे यत्प्रत्ययविधायकमेव । घप्रत्ययविधायकं च नान्यदीदृशं सूत्रमुपलभ्यते । ‘छन्दसि घम्’ (५१-१०६) इति सूत्रं च ऋतुश-दादेव प्राप्तार्थं घस्विधायकम् । तस्मादत्र ‘यत्प्रत्यय’ इत्येव साधु ॥

माघशंसो रुद्रस्यहेतिः परि^१ वो वृणक्तु ध्रुवा
 *अस्मिन्गोपंतौ स्यातं ब्रह्म^२ र्यजमानस्य पशू-
 न्पाहि ॥ १ ॥

इपे त्रिचत्वारिंशत् ॥ १ ॥

मेशिष्ट मा वो जिघांसीत् । अवे पापे भक्षणलक्षणे शंसा अभिलापो
 यस्य [स्या] नियोगेन* सोघशंसः पापतत्परः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्नम् । अत्रशब्दोयमन्तोदात्तोप्यस्ति, यथा 'अप नश्शोशु-
 चदयम्'† इति । अङ्गते गच्छति दानादिना । आगमशास्त्रस्या-
 नित्यत्वात् न नुम् । पचादित्वादच्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

अथ न केवलं मनुष्य एव, अपि तु देवोपि युष्मान् मा हिं-
 सीदिति तृतीयया आशास्ते—रुद्रस्येति ॥ इयं चैकपदा त्रिष्टुप्,
 'एकद्वित्रिचतुष्पदीत्युक्तपादम्'‡ इति वचनात् । हेतिः आयुधम् ।
 'उति यूति' इत्यादिना क्तिन्नन्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । सा रु-
 द्रस्य हेतिः युष्मान् परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

यजमानं ध्यायति ईक्षते वा—ध्रुवा अस्मिन्नित्यृचा त्रिष्टुभैकपदया ॥
 गवां पतिर्गोपातिः यजमानः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्नम् । अस्मिन् यजमाने । ध्रुवाः अविनाशाः । स्यात भवत ।
 बह्वचश्च सन्तानवृद्ध्या भवत । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्ण-
 दीर्घता ॥

शाखामुपगूहति—यजमानस्येति । हे शाखे यजमानस्य पशून्

अरातयः प्रेयमंगाद्विषणा बर्हिर्च्छ मनुना
कृता स्वधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः

कम्' इति बहुलवचनात्कर्तारि किन् । अतोऽन्येऽरातयः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयं गच्छति—प्रेयमिति त्रिष्टुभा ॥ इय-
मश्वपशुः प्रागात् प्राचीं गच्छति । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति
लुङ् । विषणा घृष्टा लवने समर्था । 'धृषेर्धिषि च संज्ञा-
यां' इति क्युप्रत्ययः । बर्हिर्च्छ आप्तुं मनुना प्रजापतिना
सर्वस्य कर्त्रा कृता । स्वधया अग्नेन मांस*लक्षणेन करणेन
मनुना कर्त्रा कृता । दधातेः 'आतोनुपसर्गे कः' । रुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितृष्टा विशेषेण तनूकृता अतिनिशिता ।
'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । कस्मात्पुनरियं प्राची गच्छतीत्याह—त इति ॥
ते खलु कवयो मेधाविनः यज्ञकर्मविदः पुरस्तात्पूर्वस्या दिशः
बर्हिरावहन्ति । पञ्चम्यन्तादस्तातिः । देवेभ्यः 'पष्ठचर्थे चतुर्थी
यक्तव्या' । देवेभ्यो जुष्टं, एवं हि क्रियमाणे देवानां प्रियं भव-
तीति । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । षेर्दि
प्रत्यवेक्षमाणो मन्त्रशेषं ब्रवीति—इह अस्यां खलु वेद्यां, तत्
छविष्यमाणं बर्हिः, आसदे आसादयितव्यम् । एवमिदमर्हति ।
सदेर्ण्यन्तात् 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति केन्प्रत्ययः । 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोः' इति णेर्लुक् । 'न लुमता' इति वृद्धचभावः । रुदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण निच्चादाद्युदात्तः ॥

¹¹सुसंभृतां त्वा संभरा¹²न्यदित्यै रास्त्रां¹³सीन्द्राण्यै
सन्नहनं¹⁴ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थानु¹⁵स ते मास्था-

¹¹सम्भरति—सुसंभृतेति ॥ सुष्टु सम्भ्रियतेऽनयेति* सुसंभृत् ।
पूर्ववत्किप् । तादृश्या रज्ज्वा त्वा त्वां सम्भरामि इतरमुष्टिमि-
स्सह भरामि । भृञ् भरणे, भौवादिकः ॥

¹²रास्त्रां करोति—अदित्या इति ॥ पष्ठचर्ये चतुर्थी, कर्म-
णि क्तिन् । अखण्डनीया पृथिवी अदितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । रास्त्रा शुल्बं अदित्याः रास्त्रा त्वमसि, यामदिति-
रकरोदिति स्तुतिः । सामर्थ्याच्चायं मन्त्रस्सम्भरणमन्त्रात्पूर्वो
द्रष्टव्यः ॥

¹³सन्नहति—इन्द्राण्या इति ॥ सैव चतुर्थी । इन्द्रस्य
पत्न्यास्सन्नहनं संयमनमसीति स्तुतिः । ‘इन्द्राणी वा अग्रे
देवतानां समनह्यत’[†] इति ब्राह्मणम् । ‘प्रथमे उदात्तयणः’
इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । द्वितीये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ‘लिति’
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । सन्नहनं च शुल्बान्तयोस्संश्लेषणम् ; ग्रन्थि-
करणस्य विधास्यमानत्वात् ॥

¹⁴ग्रन्थिं करोति—पूषेति ॥ पूषा आदित्यस्स ते तव ग्रन्थिं
ग्रन्थानु करोतु । सामान्यग्रन्थेः विशेषग्रन्थिः कर्म ॥

¹⁵शुल्बान्तमुपगूहति—स ते इति ॥ सः ते तव ग्रन्थिः मा
स्थात्, मा प्रदेशान्तरमातिष्ठतु यावद्विमोकं शिथिलो मा भूत् ।
‘गातिस्या’ इति सिचोलुक् ॥

¹⁶दिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे ¹⁷बृहस्पतेर्मूर्ध्ना
हरा ¹⁸स्युर्वन्तरिक्षमन्विहि ¹⁹देवंगममसीति ॥ ३ ॥

सहस्रं वल्शा अष्टात्रिंशच्च ॥ २ ॥

¹⁶बाह्व्यच्छेते—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य बाहुभ्यां त्वा त्वां
उद्यच्छे उत्क्षिपामि, नात्मीयाम्यामिति स्तुतिः । ‘समुदाहृत्यो
यमोऽग्रन्धे’ इत्यात्मनेपदम् ॥

¹⁷शीर्षन्नधिनिधत्ते—बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतेरेव मूर्ध्ना त्वां
हरामि, नात्मीयेनेति स्तुतिः । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’
इति युगपदुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । बृहच्छब्दो वृत्तिविषये आ-
द्युदात्त इष्यते, पतिशब्दश्च । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मूर्धन्शब्दो-
न्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

¹⁸प्रत्यागच्छति—उर्विति गायत्र्येकपदया ॥ उरु विस्तीर्ण-
मन्तरिक्षं अन्विहि अनुगच्छ । महान् पन्थाः, सुखेन गच्छेति भावः ॥

¹⁹उपरि सादयति—देवंगममसीति ॥ देवान् गच्छतीति देव-
गमम् । ‘गमश्च’ इति खच् । श्वो देवगामि असि भवितासि ।
वर्तमानसामीप्ये लट् । तत्र हविषो धारणाद्बर्हिषो देवंगमत्वं
भविता; प्रस्तरस्य त्वमो प्रहरिष्यमाणत्वात् । ‘दिवं गच्छ’*
इति च मन्त्रलिङ्गम् । ‘अनघस्तादयति’† इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः.

^१शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ^२मातरि
श्वनो घर्मोऽसि ^३द्यौरसि पृथिव्यासि विश्वधाया

^१सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्षति—शुन्धध्वमिति ॥ शुन्ध शुद्धौ, उदात्तेत्, व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा, शुन्ध शौचकर्मणि ; अस्मा-
ण्यन्तात्कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । ‘यक्चिणोः प्रतिषेधे णि श्रन्धि-
ग्रन्थि’ इत्यादिना यक्प्रतिषेधः । ‘बहुळं संज्ञाछन्दसोः’ इति
णिलुक् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । देवानामिदं दैव्यं
‘दैवाद्यजबौ’ इति यङ्प्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयः । अन्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
‘छन्दसि निष्टक्य’ इत्यादौ देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपा-
तितः । हे पात्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं शुद्धानि
भवत, स्वयमेवात्मानं शोचयतेति वा । प्राधान्यख्यापनार्था देवश-
ब्दावृत्तिः, साकल्यार्था वा, यथा ‘निधीनां त्वा निधिपति हवा-
महे’ इति* ॥

^२अङ्गारान्निरूहति—मातरिश्वन इति ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छे-
दके अन्तरिक्षे शेत इति मातरिश्वा । ‘श्वन्नुक्षन्’ इत्यादिना
शीङः कनिन्प्रत्यये वकारोन्तादेशो निपात्यते । ‘तत्पुरुषे कृति-
बहुळम्’ इत्यलुक् । निपातनसामर्थ्यादेव सप्तम्या उदात्तत्वं ।
वायुरुच्यते । तस्य यो घर्मः अग्निर्वैद्युताख्यः स एव त्वमसीति
पार्थिवोग्निः स्तूयते । यद्वा, घरणाधिकरणं घर्मः । घृक्षरणदीप्त्योः ।
क्षरणं सञ्चलनं । ‘यर्म’ इति मन्प्रत्ययान्तो निपातितः । वायोरपि
सञ्चलनाधारभूतः अन्तरिक्षमेव त्वमसीति कुम्भ्याधारोद्धारस्तूयते
धारणसामर्थ्यख्यापनार्थम् । ‘अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः । एषां
लोकानां विधृत्यै’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याम्’ सा विश्वायुस्साविश्वव्यचा-

पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारमनेकप्रकारं पवित्रं पावनमसि ।
प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वस्मादपि बहुप्रकारं पावनमसि
यागसाधनद्वारेण । ‘पुवस्संज्ञायाम्’ इति इत्रप्रत्ययः ॥

‘स्तोकाननुमन्त्रयते—हुत इति ॥ अल्पो बिन्दुस्तोको महा-
न्बिन्दुर्द्रप्सः । दोहनकालेऽमहान्बिन्दुः पात्राद्वहिर्निपतितस्तोकाः, स
हुतोस्तु देवतोद्देशेन परित्यक्तोस्तु । द्रप्सोऽपि हि हुतोस्तु । कस्मै ।
अग्रये बृहते नाकाय नाकनाम्ने । कं सुखं, तदस्य नास्तीत्यकः,
तस्मादन्यो नाकः । ‘न भ्राणनपात्’ इति निपातितः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्’ इति बृहतः पर-
स्याजादेर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘दिवि नाको नामाग्निः’* इत्यादि
ब्राह्मणम् । एवं हुतोस्त्विति सङ्ख्येन हविषोस्कन्नता क्रियते । कः
पुनरित्थं वदतीत्याह, स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह द्यूते ।
‘स्वैव ते वागित्यब्रवीत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहित्यस्यार्थस्य
द्योतकोऽयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिलोमपाठे स्वाहेति भवति ।
निपाता आद्युदात्ताः । न केवलं नाकायैवापितु, द्यावापृथिवीभ्यामपि
हुतोस्त्विति । ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः आद्युदात्तः । ‘देव-
ताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

‘प्रथमां दुग्धां गामभिमन्त्रयते—सा विश्वायुरिति ॥ या प्रथमं
दुग्धा गौस्सा विश्वायुर्नामि, विश्वं आयुर्जीवनं यस्यामिति पृथिव्य-
र्थापत्तेः । तदात्मना च गोः स्तूयते । ‘इयं वै विश्वायुः’*
स. ७-४-१२.

१स्साविश्वकर्मा १संपृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुम-

१द्वितीयामभिमन्त्रयते—सा विश्वव्यचा इति ॥ विश्वं व्यचति
ज्यामोतीति विश्वव्यचा । अञ्चुगतौ, अञ्चु इत्येतस्मादसुनु,
शिष्टं विश्वधायाशब्दवत् । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ॥

१तृतीयामनुमन्त्रयते—सा विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माणि
कर्मफलानि यस्यां सा विश्वकर्मा द्युलोकः । पूर्ववत्स्वरः ।
'इमानेवैताभिः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१गोदोहनसंस्मृतीया अपः पयस्यानयति—संपृच्यध्वमिति
गायत्र्या ॥ हे ऋतावरी ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्य,
ऋतसम्पादिका आपः यूय पयसा संपृच्यध्वं संपृक्ता भवत ।
कर्मणि लकारः । 'छन्दसीवनिषौ' इति वनिष् । 'वनो
र च' इति ङीप्प्रेफौ । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्व । आप्तमिकमामन्त्रितानुदा-
त्तत्वम् । ऊर्मिमत्त्वादिगुणयुक्तास्तस्यस्तसंपृच्यध्वम् । एतेषामामन्त्रि-
तत्वाभावाद्यथायथं स्वरा भवन्ति । पयस्तसम्पर्केण वास्येते गुणाः
अपामुपनायन्ते । महद्भिर्रुर्मिभिस्तद्वत्य ऊर्मिण्यः । 'तुन्दादिषु
स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति पाठादिनिप्रत्ययः । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् ।
पूर्ववद्दीर्घत्वम् । मधुमत्तमाः मधुरतमाः । मन्द्राः मांदयिञ्यः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक्प्र-
त्ययः । किमर्थं संपृच्यत इत्याह—धनस्येति । धनस्य सांन्नाय्य-
लक्षणस्य । सातये लाभाय । धनवनपणसम्भक्तौ, 'जनसनस्वर्ना

हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याम् सा विश्वायुस्साविश्वव्यचा-

पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारमनेकप्रकारं पवित्रं पावनमसि ।
प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वेस्मादपि बहुप्रकारं पावनमसि
यागसाधनद्वारेण । 'पुवस्संज्ञायाम्' इति इत्रमत्ययः ॥

स्तोकाननुमन्त्रयते—हुत इति ॥ अल्पो बिन्दुस्तोको महा-
न्बिन्दुर्द्रप्सः । दोहनकालेऽमहान्बिन्दुः पात्राद्वहिर्निपतितस्तोकः, स
हुतोस्तु देवतोद्देशेन परित्यक्तोस्तु । द्रप्सोपि हि हुतोस्तु । कस्मै ।
अग्नये बृहते नाकाय नाकनाम्ने । कं सुखं, तदस्य नास्तीत्यकः,
तस्मादन्यो नाकः । 'न भ्राणनपात्' इति निपातितः । अन्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'बृहन्महोरुपसङ्ख्यानम्' इति बृहतः पर-
स्याजादेर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिवि नाको नामाग्निः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । एवं हुतोस्त्विति सङ्क्षेपेन हविषोस्कन्नता क्रियते । कः
पुनरित्थं वदतीत्याह, स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह ब्रूते ।
'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य
द्योतकोऽयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिलोमपाठे स्वाहेति भवति ।
निपाता आद्युदात्ताः । न केवलं नाकायैवापितु, द्यावापृथिवीभ्यामपि
हुतोस्त्विति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः आद्युदात्तः । 'देव-
ताह्नद्धे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रथमां दुग्धां गामभिमन्त्रयते—सा विश्वायुरिति ॥ या प्रथमं
दुग्धा गौस्ता विश्वायुर्नाम, विश्वं आयुर्जीवनं यस्यामिति एधिव्य-
॥ १ ॥ तदात्मना च गौः स्तूयते । 'इयं वै विश्वायुः'*
*सं. ७-४-१२.

‘स्साविश्वकर्मा’ ‘संपृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुम-

‘द्वितीयामभिमन्त्रयते—सा विश्वव्यचा इति ॥ विश्वं व्यचति
‘आमोतीति विश्वव्यचाः । अञ्चुगतौ, अञ्चु इत्येतस्मादसुनु,
शिष्टं विश्वधायाशब्दवत् । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ॥

‘तृतीयामनुमन्त्रयते—सा विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माणि
कर्मफलानि यस्यां सा विश्वकर्मा द्युलोकः । पूर्ववत्स्वरः ।
‘इमानेवैताभिः’* इत्यादि द्वाहणम् ॥

‘गोदोहनसंशाळनीया अपः पयस्यानयति—संपृच्यध्वमिति
गायत्र्या ॥ हे ऋतावरीः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्पुं,
ऋतसम्पादिका आपः यूयं पयसा ‘संपृच्यध्वं सम्पृक्ता भवत ।
कर्मणि लकारः । ‘छन्दसीवनिषौ’ इति वनिप् । ‘वनो
र च’ इति ङीप्रेफौ । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः ।
‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आष्टमिकमामन्त्रितानुदा-
त्तत्वम् । ऊर्मिमत्त्वादिगुणयुक्तास्सत्यस्संपृच्यध्वम् । एतेषामामन्त्रि-
तत्वाभावाद्यथायथं स्वरा भवन्ति । पयस्सम्पर्केण बाह्येते गुणाः
अपामुपजायन्ते । महद्भिर्रुर्मिभिस्तद्वत्यः ऊर्मिण्यः । ‘तुन्दादिपु
स्वाङ्गाद्विवृद्धौ’ इति पाठादिनिप्रत्ययः । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् ।
पूर्ववदीर्घत्वम् । मधुमत्तमाः मधुरतमाः । मन्द्राः मादयिञ्यः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्यप्रकान्तिगतिषु । ‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रक्प्र-
त्ययः । किमर्थं संपृच्यत इत्याह—धनस्येति । धनस्य साक्षाद्ध्य-
लक्षणस्य । सातये लाभाय । धनवनपणसम्पत्तौ, ‘जनसनखनां

चमा मन्द्रा धनस्य सातये ¹⁰सोमेन त्वा तन-
च्मीन्द्राय दधि ¹¹विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ ४ ॥

सोमेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

सम्बल्लोः ' इत्यात्वम् । 'उतियूति' इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तोऽन्तो-
दात्तो निपातितः । युष्मत्सम्पर्के हि तत्सिद्धिरिति भावः ॥

¹⁰दध्ना तनक्ति—सोमेनेति ॥ सोमसदृशेन दध्ना त्वा त्वां
आतनन्नि घनीकरोमि । यद्वा—सोमेन सदृशत्वात् सान्नाय्यमेव
सोमः । 'सोम खलु वै सान्नाय्यम्' * इति च श्रूयते । सो-
मशब्दात्तत्करोतीति णिचि, 'एरचिण्यन्तानां' इति वचनात्करणे
घञ् । भिच्वादाद्युदात्तत्वं । किमर्थमित्याह—इन्द्राय यथा त्वं
दधि भवसि तथा तदर्थमातनन्नि । 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्' [†]
इत्यैन्द्रत्वं दध्नः । तञ्चू सञ्ज्ञेने, श्रान्नलोपः ॥

¹¹उपरि निदधाति—विष्णविति ॥ हे विष्णो सर्वस्य रक्षक
इदं दुग्धलक्षणं हव्यं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । हवमर्ह-
तीति हव्यं होमार्हम् । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः.

‘कर्मणे वां देवेभ्यश्शकेयं वेपाय त्वा प्रत्यु-
ष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं
धूर्वतं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वाम्’ स्त्वं

‘यागदिवसे कर्मरम्भे हस्तो सम्पृशति*—कर्मणे वामिति ॥
देवेभ्य इति पष्ठचर्थे चतुर्थी । हे हस्तो देवानां सम्बान्धे
कर्मणे तत्सिद्धचर्थं वां युवयोः शकेयं युवां विनियोक्तुं समर्थो
भूयासम् । ‘लिङ्चाशिष्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘छन्दस्युभयथा’
इति सार्वधातुरुक्त्वात्सलोपः ॥

‘शूर्पमादत्ते—वेपाय त्वेति ॥ वेपः विष्णुर्यज्ञ इति पर्यायाः ।
पचाद्यनन्तः । धृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सर्वव्यापिने विष्णवात्मने
यज्ञाय त्वामादद इति शेषः ॥

‘प्रत्युष्टमिति प्रतितपनमन्त्रो व्याख्यातः ॥

‘धुरमभिमृशति—धूरिति ॥ धूस्थोग्निरुच्यते । धूर्हितकः त्व-
मासि युगप्रदेशस्य धूर्भूत्वा स्थितस्त्व । हे अग्ने धुर्य ‘एष वै
धुर्योग्निः,’ इति ब्राह्मणम् । धूर्वा हिंसायां, कर्तारि क्तिप्,
राष्ट्रोपः, उपधादीर्घः । यत ईदृशस्त्वं तस्माद्धूर्वन्तं यज्ञस्य
हितकं राक्षसादिकं तावद्धूर्वं नाशय । किञ्च, तं च धूर्वं
योस्मान् धूर्वति निघांसति । अपि च, तमापि धूर्वं यं वयं
धूर्वामः निघांसामः । सर्वत्र ‘उपधायाश्च’ इति दीर्घत्वम् ॥

‘अनोभिमन्त्रयते—त्वामिति ॥ हे शकट त्वं देवानां असि
देवसंबन्ध्यसि, देवतार्थं हविर्धारणेन । अत एव सत्तितमं शुद्ध-

देवानामसि सखितमं पप्रितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहूतममहुतमसि हविर्धानं दृहस्व मा ह्वामित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा ॥ ५ ॥

तमं इदानीमसि । प्णा शौचे 'आट्टगम' इत्यादिना विद् लिट् । पप्रितमं पूर्णतमं ब्रीह्यादिभिः । प्रा पूरणे, स एव प्रत्ययः । जुष्टमं प्रियतमं देवानां । 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् । वह्नितमं बोधूतमं हविषाम् । 'वहिश्चिश्रुयुद्गल' इत्यादिना निप्रत्ययः । स च नित् । देवहूतमं देवानामाहावृतममिवासि हविर्धारणेन । किपि, सम्प्रसारणे, 'हलः' इति दीर्घः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतं अकुटिलं असि घृतिमत्तया 'हुहरेऽउन्दसि' इति हुभावः । हविर्धानं हविर्भूता ब्रीह्यादयो निधीयन्तेस्मिन्निति हविर्धानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यतस्त्वमेवंविधस्तस्माद्दृहस्व । मा ह्वारिति ध्याख्यातम् *॥

पुरोडाशीयान् प्रेक्षते—मित्रस्येति ॥ जगतां मित्रभूतस्य सर्वजगद्वन्धोरादित्यस्य चक्षुषा त्वां पुरोडाशीयसमूहं प्रेते, नात्मीयेन । ततश्च त्वं मनुष्येण दृष्टोहमिति मा भेः मा भेषी । 'बहुलं उन्दसि' इतीडभावः । सिचि वृद्धिं बाधित्वा व्यत्ययेनान्तरङ्गो गुण एव क्रियते । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वा वृद्ध्यभावः । मा च संविक्थाः मा च कंपिष्ठाः । ओ विजीमयचलनयोः, लुङि 'लिङ्गिचावात्मनेपदेषु' इति सिचि क्त्वम् । 'अलो अलि' इति मिचोऽन्त्योपः । अत्र मा च भे

हिंसिपं मुरुवाताय ० देवस्य त्वा सवितुः प्र-
वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं

च संविक्ताः, इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् 'चादिलोपे
भाषा' इति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । गम्यमानार्थस्या-
योग एव लोपः । नन्ववघातादिना पीडां* कर्तुमारभते भवान्,
त्वेमुच्यते मा भेरिति ; तत्राह—मा त्वा हिंसिपं, अवघातादिना
त्वामहं नाशयामि, किन्तु हविर्भूतं त्वां देवतायै सङ्कल्प्य,†
छितं स्थानं प्रापयामि । यथोक्तं :—

‘यद्गार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युद्धितं पदम्’ इति ॥

‘तृणानि निरस्यति—उर्विति ॥ वातार्थं वातप्रवृत्त्यर्थं उरु
हृष । एतेनावारुणत्वं हविषः कृतं भवति । ‘यद्वै किञ्च
तो नाभिवाति’‡ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘निर्वपति—देवस्य त्वेति ॥ सवितुस्सर्वभेरकस्य देवस्य प्रसवे
णायां तेनैव भेरितोह त्वामग्रये अग्न्यर्थं जुष्टं प्रियं निर्व-
पि निष्कृष्य शूर्पे निक्षिपामि । ‘थाथयञ्क्ताजवित्रकाणाम्’
॥ सूत्रेण प्रसवशब्दोन्तोदात्त । अश्विनोर्बाहुभ्यां नत्वात्मी-
भ्यामिति स्तुतिः । ‘अश्विनो हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्’॥
॥ पूष्ण एव हस्ताभ्यां पाणितलाभ्याम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
॥ उदात्तत्वम् ॥

‘अग्नीषोमीयं निर्वपति—अग्नीषोमाम्यामिति ॥ ‘देवताद्वन्द्वे

निर्वपा^९ स्पृग्रीपोमांभ्या^{१०} मिदं देवानां^{११} मिदमु नस्मह
^{१२}स्फात्यै त्वा नारात्यै^{१३} सुवररिभि विख्येपं वैश्वा-

च ' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र ' च
 ' देवस्य त्वा ' इत्यादि, ' जुष्टं निर्वपामि ' इति चानुपज्यते ॥

^{१०}निरुत्तानभिमृशति—इदं देवानामिति ॥ इदं निरुत्तं धान्यं
 देवानां स्वं, तदुद्देशेन निरुत्तत्वात् । अन्यस्माद्वचावृत्तमभूदित्यर्थः ॥

^{११}निरुत्तशेषमभिमृशति—इदमु नस्सहेति ॥ इदं निरुत्तशेषं नः
 अस्माकं भवतु । उशब्दः पूर्वस्माद्वचावृत्त्यै । तुशब्दो वा लुत्त-
 तकारः । किमस्माकमेव ? नेत्याह । सहेव देवैः इदमस्माकं
 स्वम् । न निरुत्तवद्देवानामेव, न चास्माकमौहिकभोगायैव । तत्र
 शेषस्य निरुत्ते यदा आवाप, तदा यागोत्तरकालं शेषमक्षणेन,
 साधारणत्वम् । यदा तु कोष्ठादौ, तदा तदुत्तरस्यामिष्टचामुभयं
 भविष्यतीति साधारण्यम् ॥

^{१२}निरुत्ते कोष्ठादौ वाऽवशिष्टमावपति—स्फात्यै त्वेति ॥ स्फायी
 ओप्यायी वृद्धौ । ण्यन्तात् क्तिन्, ' तितुत्रतपसिसुतरकेषु च '
 इतिद्वितीयेषः, णिलोपयलोपो । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण क्तिन् उदा-
 त्तत्वम् । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 स्फात्यै वर्धनाय अस्मदीयं धान्यं वर्धयितुं त्वामवशिष्टमावपा-
 मिति शेषः । नारात्यै, तत्र वर्धितं नादानाय, आपे तु दाना-
 यैव दानार्थमेवेति । रातेः क्तिनि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१३}आहवनीयमन्वीक्षते—सुवररिति ॥ सुष्टु श्रेयांसि गमयतीति
 सुवः । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' अन्येभ्योपि ' दृश्यते ' इति विच् ।

नूरं ज्योतिर्दृहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्यो^{१६} र्वन्त-

‘इयदुवङ्कुरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुळम्’ इत्युवङादेशः ।
 ‘न्यद्वस्वरो स्वरितो’ इति वस्स्वरितत्वम् । एवंविधं वैश्वानरं
 विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धिनं ज्योतिर्द्योतनशीलं आहव-
 नीयं अभिविख्येयं । आभिमुख्येन पश्यामि । ‘अभिरभागे’ इति
 लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात् ‘गतिर्गतौ’ इति निघा-
 ताभावः । लिङ्घ्याशिष्यङ्, यासुट्, अतोयेयः । ‘नरे संज्ञा-
 याम्’ इति विश्वशब्दस्य दीर्घः, ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अन्तो-
 दातो वैश्वानरशब्दः । ‘तमसीव वा एपोन्तश्चरति’* इति
 ब्राह्मणम् ॥

^{१६}गृहाननुवीक्षते—दृहन्तामिति ॥ दुर्याः गृहाः । दुर्वी हिं-
 सायां, क्षिप्प्रत्यये, राल्लोपापृक्तलोपयोः† कृतयोः, दूः हिंसा ।
 तस्मात् ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘नभकुर्छुराम्’ इति
 दीर्घाभावः । ‘यतो नावः’ इत्युदात्तत्वम् । दुरि साधवो
 दुर्याः दुःखहेतवः । दिवि च पृथिव्यां चास्माकमुपभोगार्थं‡
 दृहन्तां वर्धन्ताम् । दृहस्वेतिवत्पदस्वरूपमनुसरणीयम् । ‘द्यावा-
 पृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम्’* इति ब्राह्मणम् । ‘देवता-
 द्दन्दे च’ इति द्यावापृथिवीशब्दे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरेण
 ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘दिवो द्यावा’ इति
 द्यावादेशः ॥

*श्री. ३-२-४.

†अत्र क-ग-कौशयोः “वल्लिलोपापृक्तलोपयोः” इति पाठः—

‡स-भोगार्थं गृहाः दृहन्ताम् । ग-भोगार्थाः दृहाः दृहन्ताम्

*४

रिक्षमन्वि^{१६} ह्यदित्यास्त्वोपस्थे सादया^{१७} म्यग्ने हव्यं
रक्षस्व ॥ ६ ॥ मा त्वा पट्वारिः शञ्च ॥ ८ ॥

^{१६} 'उर्वन्तरिक्षमन्विहि' इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः* ॥

^{१६} हविस्तादयति—अदित्या इति ॥ द्यते कर्मणि क्तिनि
दिति खण्डनीया, अदिति अखण्डनीया पृथिवी । 'इयं
वा अदिति'† इति दर्शनात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तस्याः उपस्थे उत्सङ्गे त्वा स्थापयामीति स्तुतिः । उपस्थीयते
अस्मिन्नित्युपस्थ । 'घञर्थे कविधानं स्यात्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थम्'
इति घञर्थे क । 'स्वाङ्गानांमकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयमक्षर-
मुदात्तम् ॥

^{१७} गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्न इति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, इदं
हव्यं हवनाय निरुप्तं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'छन्दसि
च' इति य‡ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः.

* स. १-१-२^{१६}

† मा ३-२-४.

‡ अत्र सर्वेष्वेव 'य' इत्येव पाठोऽस्ति । तत्र च 'दण्डादिभ्यो यः' इति
पूर्वसूत्रात् 'य' इत्यनुवर्तते इति भावः । मनोरमादौ तु 'दण्डादिभ्यो यत्'
इत्येव पूर्वसूत्रपाठ इति भाष्यानुसारात्साधितम्.

‘देवो वस्सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोस्सूर्यस्य रश्मिभि रापो देवीरग्रेषुवो

‘अप उत्पुनाति—देवो व इति गायत्र्या । ‘सावित्रियर्चा’* इति ब्राह्मणम् । हे आपः देवस्सविता सर्वस्य प्रेरकः, वः युष्मान् उत्पुनातु ऊर्ध्वं शोधयतु । अच्छिद्रेण पवित्रेण जगतां पावनेन आदित्यात्मनानेन छिन्नं छिद्रमतोन्यदच्छिद्रं अविच्छेदेन वर्तमानं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ‘पुवस्संज्ञायाम्’ इति पुनातेरित्रप्रत्ययः । ‘असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । वसोर्जगतां वासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनो रश्मिभि जगतां शुद्धिहेतुभिः उत्पुनातु । वसे करणे उप्रत्ययः, म च निदवे । ‘यद्भरैप उत्पुनाति’ ‘ह्याभ्यामुत्पुनाति’* इति प्राप्तयोर्दर्भयोरादित्यात्मना मण्डलरश्मितया च स्तुतिः ॥

‘उन्महयद्गुपोत्तिष्ठति—आप इति ॥ हे आप । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । उत्तरेषामामन्त्रितानामाष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम्, ‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् । हे देवीः देवनगुणयुक्ताः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे अग्रेषुवः मस्मादेशशुद्धिकारणात् प्रथममेव वस्तूना शोधिकाः । किपि ‘तत्पुरुषे कृति बहुळं’ इत्यलुक् । हे अग्रेषुवः प्रथमं स्नानकाल एव यागसाधनत्वं गच्छन्त्यः । ‘ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इति कौ अनुनासिकलोपः ऊकारश्च । ईदृश्यो यूयमिमं प्रस्तुतं यज्ञमग्रे नयत यज्ञानामग्रं प्रापयत । यज्ञपति यजमानं

अग्नेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिं धत्त
युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्ये प्रोक्षिता स्याग्रये वो जुष्टं प्रोक्षा-

चाग्ने धत्त यजमानानामग्रगण्यं कुरुत । 'पत्यावैश्वर्ये' इति य-
ज्ञपतौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किं हि नाम भवतोनामशक्यमि-
त्याह युष्मानिति । युष्मान्खल्विन्द्रो वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थसद्भागे अ-
वृणीत वृणीतवान् । यूयमपीन्द्र वृत्रतूर्ये अवृणीध्व वृतवत्यः ।
युष्माकमिन्द्रो यूयं चैन्द्रस्य सहाया इति स्तुतिः । वृत्रस्तूर्येते
हिंस्यतेऽस्मान्निति वृत्रतूर्यं युद्धम् । तुर्वी स्वरणहिसयोः, 'हन्त्य-
र्थोश्च' इति चुरादिपाठात् स्वार्थिकण्यन्तात् 'अचो यत्' इति
यत् । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
तेन । 'वृत्रे ह हनिष्यन्निन्द्र आपो वग्ने'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्रोक्षणीः प्रोक्षति—प्रोक्षितास्थेति ॥ स्वत एव शुद्धा यूयं
शुद्धाः इति मन्त्रोच्चारणमेवासां प्रोक्षणम् । 'अग्निर्होव
हवींश्च प्रोक्षति ब्रह्मणाप'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'प्रोक्षि-
तास्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः'* इति च । 'गतिरनन्तरः'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पुरोडाशीयान् प्रोक्षति—अग्रय इति ॥ अग्रचर्यं युष्मा-
न्प्रोक्षामि आङ्गिस्सिञ्चामि । जुष्टं प्रियं यथा भवति तथा
सिञ्चामि । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । अ-
ग्नीषोमाम्यामित्यत्र 'वो जुष्टं प्रोक्षामि' इत्यनुपज्यते । 'देव-
ताद्वन्द्वे च' इति युगपत्स्वरः ॥

म्यग्रीपोमाभ्याः शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
 देवयज्यायां अवधूतः रक्षोवधूता अरातयोऽ
 दित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वा ॥ ७ ॥

पृथिवी वै त्वधिपर्वणमसि चानस्पृत्यं प्रति

पात्राणि प्रोक्षति—शुन्धध्वमिति । गतम्* ।

कृष्णाजिनमवधूनोति—अवधूतमिति यजुरादिकैरुपदया गाय-
 त्र्या ॥ अवधूतं विनाशितम् । शिष्टं व्यख्यातम् । प्रत्युष्टादि
 मन्त्रेण । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कृष्णाजिनमवधूणाति—अदित्या इति ॥ अदितिः अखण्ड-
 नीया । कर्मणि क्तिन्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अखण्डि-
 तायाः पृथिव्यास्त्वर्गिव प्रियतममसि, अतस्त्वामास्तीर्णां पृथिवी
 प्रतिवेत्तु आत्मन उपरि तवावस्थानमनुजानातु, न न्यक्षारयतु ।
 सा तु माऽवमंस्तु । पृथिवीशब्दो ङीप्न्तोन्तोदात्तः ॥

उलूखलमध्यहति—अधिपवर्णमिति ॥ अधिपूयते अभिपी-
 डयते अवहन्यतेऽस्मिन्निति सुनोतेर्गधिकरणे ल्युट्, 'उपमर्गा-
 त्सुनोति' इत्यादिना पत्वम्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वनस्पतेर्विकार इति पत्युत्तरपदलक्षणो
 ण्यः । ईदृशं महाभागं त्वमसि । तस्मात् अदित्यास्त्वम्भूतं
 कृष्णाजिनं त्वां प्रतिवेत्तु अनुजानातु । आत्मोपरि तवावस्थानं
 क्षमताम् ॥

त्वादित्यास्त्वग्वे^१ त्वग्नेस्तनूरसिं वाचो विसर्जनं
 देवर्वातये त्वा गृह्णा^{१०}म्यद्रिरसि वानस्पत्यस्स
 इदं देवेभ्यो^१ हव्यं सुशमि शमि^{११}ष्वेपमावदो-

^१पुरोडाशीयांनावपति—अग्नेरिति ॥ अग्नेस्तनूश्शरीरमिवासि, उ
 दीपकत्वात् । हे पुरोडाशीयसमूह । ‘कृपिचमितमि’ इत्यादिन
 तनोतेरुप्रत्ययः । स्तुत्यर्थत्वादग्निशब्दोपादानस्य विकृतौ नोहः ।
 ‘अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोपधय’ *इति ब्राह्मणम् । किञ्च-
 वाचो विसर्जनमसि । विसृज्यते वाग्नेनेति करणं ल्युट् । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरेण लिप्स्वरः । ‘सावेकाचः’ इति वाचः परस्य
 विभक्तैरुदात्तत्वम् । ‘यदा हि प्रजा ओपधीनामभ्रान्ति । अथ वा-
 चं विसृजन्ते’ *इति ब्राह्मणम् । एवं विश्वजनन त्यां देव-
 धीतये देवानां भक्षणार्थं गृह्णामि उलूत्सले त्वां प्रक्षिपामि ।
 दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}मुसलमवदधाति—अद्रिरसीति ॥ अत्ता आहर्ता तुपाणां अ-
 द्रिः । ‘अदिशदिभूशुभिर्म्य क्रिन्’ इति क्रिन्प्रत्ययः, नित्वा-
 दाद्युत्तत्वम् । ईदृशो वनस्पतेर्विकारस्त्वमसि । स तादृशस्त्वं
 इदं हव्यं हवनार्हम् । ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । सुशमि सु-
 दृ स्वयमेव शाम्यतीति सुशमि । ‘शमित्यष्टाम्योत्रिणुण्’ । ‘प-
 रादिश्छन्दसि बहुळं’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशमिदं हव्यं
 देवेभ्यः देवतार्थं शमिष्व शामय नुपसेतुं कुरु । शमयतेः लोट् ।
 ‘बहुळं छन्दसि’ इति शपो लुक् ॥

^{११}वृषारवेण दपदुपले समाहन्ति—इपमिति ॥ हविर्हस्तेन यदि-

ऊर्जमावद द्युमद्वदत वयं सङ्घातं जेष्म ¹²वर्ष-
वृद्धमसि ¹³प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु ¹⁴परापूतं

दमन्नं आवद देवेभ्यः आवेदय, युष्मदर्थमिदमनेन यजमानेन संस्क्रि-
यते, इति । एवं ऊर्जमावेदति व्याख्यातम् । ऊर्क् रसः । इदानीं यज्ञा-
युधान्युच्यन्ते—द्युमत दीप्तिमतः । दिवेः किंप्रत्ययान्तान्मनुपि 'दि-
य उत्' इत्युत्वे 'दस्वनुङ्गां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वम् ।
ईदृशमिदमन्नं संस्क्रियमाणं देवेभ्यो वदत वेदयत । ननु देवास्व-
यमेव ज्ञास्यन्ति, तत्किमनेन घोषणेनेत्यत्राह—वयं युष्मदीयेन
शब्देन सङ्घातं भ्रातृव्यसमूहं जेष्म जयेम । जयतेलेटि 'सिब्ब-
हुळं लेटि' इति सिप्प्रत्ययः, 'बहुळ छन्दसि' इति शपो लु-
क् । सङ्घातशब्दस्य थाथादिस्वरेण उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'म-
नोश्श्रद्धा देवस्य' *इत्यादिब्राह्मणम् ॥

¹²शूर्पमुपयच्छति—वर्षवृद्धमसीति ॥ व्याख्यातं बर्हिषि ।
इह तु शूर्पमुच्यते ॥

¹³पुरोडाशीयानुद्धपाति—प्रति त्वेति ॥ हे पुरोडाशीयसमूह व-
र्षवृद्धं त्वा शूर्पः प्रतिवेत्तु अनुजानातु आत्मोपरि तव प्रक्षेप-
णं क्षमताम् ॥

¹⁴परापुनाति—परापूतमिति यजुरादिकैकपदया गायत्र्या । परापूतं
परास्तं । शिष्टं प्रत्युष्टादिना व्याख्यातम् । 'गतिरनन्तरः' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यज्ञं रक्षां स्यनुप्राविशन्' * इति
ब्राह्मणम् ॥

रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागोऽसि
 वायुर्वो विविनक्तु देवो वस्सविता हिरण्य-
 पाणिः प्रतिगृह्णातु ॥ ८ ॥

त्वा भाग एकादश च ॥ ५ ॥

¹⁵तुषान्निरस्यति—रक्षसामिति ॥ सुबोधम् । ‘कर्षा त्वतः’ इति
 भागशब्दोन्तोदात्तः ॥

¹⁶त्वषं विविनक्ति—वायुरिति ॥ वायुर्वो युष्मान् विविनक्तु त-
 ण्डुलेभ्यः कणान्पृथक्करोतु ॥

¹⁷तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—देवो य इति ॥ देवस्सविता सर्वस्य
 भेरकः हिरण्यपाणिः हिरण्याभरणपाणिः युष्मान् प्रतिगृह्णातु प्रति-
 गृह्य रक्षतु । हिरण्यस्य विकारो बलयाङ्गुलीयकादिः पाण्योर्य*-
 स्येति समुदायविकारपष्ठ्या विगृह्य ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्री-
 हिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ‘उशीरदाशेरकंपालपललशैवालश्यामाकशरीरशरावद्दयहिरण्यारण्या-
 पत्यदेवराणाम्’ इति हिरण्यशब्द आद्युदात्तः । ‘अन्तरिक्षादिव’
 इत्यादि घाहणम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः.

‘अवधूतः रक्षोर्वधूता अरातयोऽदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वा पृथिवी वैत्तु दिवस्कम्भनि-
रसि प्रति त्वादित्यास्त्वग्वैत्तु धिपणासि पर्व-
त्या प्रति त्वा दिवस्कम्भनिर्वैत्तु धिपणासि

१-२ अवधूनोपस्तरणमन्त्रौ व्याख्यातो*॥

‘शम्यां निदधाति—दिव इति ॥ ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । दिवो यागसाधनद्वारेण स्कम्भनिरसि धारयि-
ष्यसि । स्कम्भातेः करणे ल्युटि ङीपि वर्णव्यत्ययेन द्वस्त्वम् ।
‘गर्भिण्यो भवन्ति’ इति यथा । यद्वा—‘वृत्तेश्च’ इत्यत्र
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्कम्भातेरनिप्रत्ययः । सर्वत्रोबूद्धादि-
त्वादन्तोदात्तत्वम् । हे शम्ये अदित्यास्त्वक्, एवंभूतां त्वां,
अदित्यास्त्वग्भूतं कृष्णाजिनं प्रतिवेत्तु अनुजानातु आत्मोपरि त-
वावस्थानम् । ‘द्यावापृथिवी सहास्ताम्’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘शम्यायां दृपदमत्यादधाति—धिपणेति ॥ धिपणा धृष्टा
त्वमसि । हे दृपत् पर्वत्या । पर्वतमर्हतीति पर्वतशब्दात् ‘छन्दासि
च’ इति यत्प्रत्ययः § । धिपणाशब्दो व्युत्पादितः प्राक्[॥] । त्वामी-
दृशी दिवस्कम्भनिः शम्या प्रतिवेत्तु अनुजानातु उपरिनिधानम् ॥

‘दृपद्युपलामत्यादधाति—धिपणेति ॥ धिपणा धृष्टासि हे उपले
पार्वतेयी । पर्वतिः परिपूर्णा महाशिला दृपलक्षणा । पूर्व पर्व मर्व
पूरणे, ‘वह्निवस्यार्तिभ्यश्चित्’ इति वह्निर्वसतिरतिरिति त्रिधीय-

*सं. १-१-५. ६-७ †सं. २-१-२. ‡ब्रा. ३-२-६. §क—इति यः ॥ सं. १-१-२३.

पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुं देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणायं

मानोतिप्रत्ययो बहुलवचनात्पर्वतेरापि भवति । तस्यापत्यं पार्वतेयी ।
आकृतिगणत्वाद्भूकि 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
ढीप उदात्तत्वम् । शिलापुत्रकवदपत्यत्वमुपचर्यते । यस्मात्त्वं धिप-
णासि पार्वतेयी, तस्मात्त्रां दुहितृस्थानीयां सा पर्वतिः दृपत् प्रति-
वेत्तु, त्वां मातेव दुहितरमुत्तङ्गस्यामनुजानातु ॥

‘पुरोडाशीयानधिव[न्निर्व]पति—देवस्य त्वेति ॥ सावित्रो व्या-
ख्यातः* । अधिवपनं दृपदि प्रक्षेपणम् ॥

‘अधिवपति—धान्यमिति ॥ धान्यं पोपकमसि । दधातेः पोप-
णकर्मणः ‘दधातेर्यन्नुद्’ इति यत्प्रत्ययः, बहुलवचनात् ‘यतो
नावः’ इत्याद्युदात्तत्वं वाधित्वा तित्स्वरितत्वम् । यद्वा—‘तिल्य-
शिक्यमर्त्यकाम्यर्यधान्यकन्याराजन्यमनुप्याणामन्तः’ इति अन्तस्मुरि-
तत्वम् । धिनोत्यर्थे प्रीणने वा दधातिर्वेत्ते । यस्मात्त्वमीदृशमसि
तस्माद्देवानां धिनुहि प्रीणय । यद्वा—धान्यं पोपणशीलं वर्धिष्णु-
स्वभावं हव्यमसि । तस्माद्देवान् यावदभित्यपं प्रथित्वा प्रीणय ।
‘एतस्य यनुषो वीर्येण’ इत्यादि व्याहणम् । हिवि दिवि धिवि निवि
प्रीणनार्थाः । ‘धिन्विकृण्व्योरच’ इत्युप्रत्ययः । ‘अनो लोपः’
‘उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्’ इति रेल्ङ्ग क्रियते, पित्त्व-
निषेधात् । द्वित्वादुदात्तत्वं च हेः ॥

त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसि-
तिमायुषे धां ^{१०} देवो वस्सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृह्णातु ॥ ९ ॥

प्राणाय त्वा पञ्चदश च ॥ ६ ॥

पिनष्टि—प्राणायत्वेति ॥ प्राणायं त्वां प्राचीनं पिनष्टि, अपा-
नायं प्रतीचीनं, व्यानायं तिरश्चीनं ; प्राणादिवृत्तीनामेवंरूपत्वात् ।
सर्वत्र थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । धनर्थे कः, घञ्. षा ।
बहुलमिति वचनाद्बहुत्वभावः । व्याने संहितायां छान्दसं दी-
र्घत्वम् ॥

बाहू अन्वेषेते—दीर्घामन्विति त्रिष्टुभैकपदया ॥ प्रसितिः
प्रबन्धः कर्मसन्तानः । पिञ् बन्धने, 'तादौ च निति कृत्यतौ'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दीर्घामविच्छिन्ना प्रसितिमनु युवां धां
दधामि अविच्छिन्नेन कर्मसन्तानेन युवां सम्बध्नामि । 'वृती-
यार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । धामिति दधतेर्लेट्, 'इ-
तश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
आयुषे आयुरर्थं, यजमानस्याविच्छिन्नमायुर्मुयादिति । यद्वा—आयु-
रन्नं पुरोडाशलक्षणं, तत्सिद्धयर्थम् ॥

^{१०} कृष्णानिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—देव इति ॥ व्याख्यातम् * ।
'अन्तरिक्षादिव वै' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति पद्योनुवाकः.

^१धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छा^२पाग्नेमिमामादं जहि
^३निष्क्रव्यादं^४ सेधा^५ऽऽदेवयजं वह^६ निर्दग्धं^७ रक्षो

^१धृष्टिमादत्ते—धृष्टिरिति ॥ धृष्टिरुपवेपः । धृष्टिर्धर्षणे सम-
 र्थासि शत्रूणाम् । अतो ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं यच्छ देहि ।
 किं हि नाम त्वया न शक्यते कर्तुमिति ॥

^२गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अपेति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य यस्त्वायि
 आमात् अग्निः तं जहि नाशय । आमात् अपकाशी हविषो
 विनाशकः । ‘अदोनन्ने’ इति विद्वत्त्ययः । रुदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥

^३अङ्गारं निरस्यति—निरिति ॥ क्रव्यादं अग्निं निस्सेध नि-
 ष्क्रव्य बहिरपनय । पिधू गत्यां, भौवादिकः । आममांस-
 भक्षकः क्रव्यात् चिताग्निः । ‘क्रव्ये च’ इति विद्वत्त्ययः ,
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४अङ्गारमन्यमावर्तयति—एति ॥ देवान् यमंतीति देवयदं,
 हविषां सम्यक्सम्पादकः । ‘अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति कि-
 ष्प्र*त्ययः । स एव प्रकृतिस्वरः । देवयजं अग्निम् आवह
 आनय । ‘य एवामात्क्रव्यात्’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^५अङ्गारमधिर्वर्तयति—निर्दग्धमिति ॥ प्रत्युष्टादिना व्याख्या-
 तम् । ‘अग्निवत्युपदधाति’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

निर्दग्धा अरांतयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृ२हा-
 युर्दृ२ह प्रजां दृ२ह सजातानस्मै यजमाना-
 यु पर्यूह ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दृ२ह प्राणं दृ२-
 हापानं दृ२ह सजातानस्मै यजमानाय प-

‘मध्यमं कपालमुपदधाति—ध्रुवमिति ॥ ध्रुवं निश्चलं मध्यमं
 सर्वरूपालानामसि । सर्वं तद्वत्* । पृथिवीं दृह दृढां कुरु । दृह
 दृहि वृद्धौ, अन्तर्भावितण्यर्थः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तो-
 दात्तः । यजमानस्यायुः प्रजां च दृह । प्रजाशब्दः कृदुत्तरप्रकृ-
 तित्वरेणान्तोदात्तः । किञ्च—अस्मै यजमानाय । पष्ठचर्धे च-
 तुर्थ्यौ† । अस्य यजमानस्य सजातान् समानजन्मनः पर्यूह प-
 रितस्तेवमानान् कुरु । ‘सजातानस्मा अभितो बहुलान् करोति’†
 इत्यादि ब्राह्मणम् । समानस्य ‘छन्दसि’ इत्यादिना सभा-
 यः । ‘वा जाते’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जात्यादिग्रहणं
 नानुवर्तिष्यते । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना अस्मा इति विभक्तेरुदा-
 त्तत्वम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यजमाने धातुस्वरः । ‘उपसर्गा-
 दस्यत्पूहोर्वा वचनम्’ इत्यूह्यतेः परस्मैपदत्वम् ॥

‘पूर्वार्धमुपदधाति—ध्रुवमिति ॥ ध्रुवं धारकं पुरस्तात्पुरोडा-
 शस्यासि । धृञ् धारणे, ‘गुधृविपचि’ इत्यादिना त्रप्रत्य-
 यः । अन्तरिक्षादिकं दृह निश्चलं धारय । प्राणापानशब्दो
 थायादिस्वरेणान्तोदात्तो । समानमन्यत् ॥

* क—सः तद्वत्. ख—तत्त्वं तद्वत्. [‘सर्वं तद्वत्’—ध्रुवमित्याद्युत्तरं सर्वं
 इत्यमेव व्याख्येयमित्यर्थः.]

पसा तप्यध्वं ^{१२}यानि घर्मे कपालान्युपचि-
न्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू
विमुञ्चताम् ॥ ११ ॥

चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

-^{१२}कपालानि विमुञ्चति—यानीति ॥ इष्टिसंस्थानकालमाविनोपि
विमोक्तमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमिहाम्नानम् । इयं चतुष्पदानुष्टुप् ; य-
णादेशाकरणेन प्रथमतृतीयौ पूरणीयौ । विधायको वेधाः अ-
ध्वर्युः । विध-विधाने, असुन्प्रत्ययः, उष्मादित्वादन्तोदात्तः,
व्यत्ययेन बहुवचनम्, एको ह्यध्वर्युरुपदधाति । यानि कपालानि
घर्मे अङ्गारे वेधसः उपचिन्वन्ति उपहितयन्तः । वर्तमानसामीप्ये
लट् । तानि कपालानि इन्द्रवायू विमुञ्चताम् ; ध्रुवमसीत्यादिमन्त्रै-
रुपहितानां तावेव विमोक्तकामिति भावः । ‘नोत्तरपदेनुदात्तादौ’
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे निषिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । किमुपधानं
विमोक्तार्थः ? इत्यत आह—पूष्णः पोषकस्याग्नेः । उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्य व्रते हविःश्रपणलक्षणे
कर्मणि अर्पति समाप्ते इदानीं विमुञ्चतामिति । ‘सं ते मनसा
मनः’* इत्यादिवदपीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते । उप-
चिन्वन्तीत्यत्र ‘सतिशिष्टोपि विकरणस्यरो लसार्वधातुकस्वरं न
बाधते’ इति वचनाल्लसार्वधातुकाद्युदात्तत्वम् । ‘चतुष्पदयर्चा’†
इत्यादि ग्राहणम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः.

१सं वपामि २समापो अद्विरग्मतु समोपध-
यो रसेन स५ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुम-

१पिष्ठानि संवपति—समिति ॥ समित्येकीभावे ; सह प्रक्षिपा-
मि । सावित्रशेषश्रायम् । ‘अग्नये जुष्टम्’ इत्यापि लभ्यते ॥

२प्रणीता मदन्तीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते—समाप इति वस्वष्टव-
स्वादित्यपदया उपरिष्ठादृहत्या ॥ आपः प्रणीतालक्षणाः, अग्निर्मद-
न्तीलक्षणाभिः, समग्मत सङ्गच्छन्ताम् । ‘उडिदम्’ इत्यादिना
असर्वनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘छन्दसि लुङ्ङितः’ इति लङ्,
‘समो गम्यच्छिभ्याम्’ इत्यात्मनेपदम्, ‘बहुलं छन्दसि’ इति श-
पो लुक्, ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यदादेशः । यद्वा—तेनैव लुङ्,
‘मन्त्रे घस’ इत्यादिना च्छेर्लुक्, ‘गमहन’ इत्युपघालोपः ।
किञ्च, ओपधयः, पिष्टलक्षणाः रसेनानीयमानेन द्विमकारेण रसेन
जलेन सङ्गच्छन्ताम् । ओपा धीयन्त आस्थित्योपधयः । दासीभा-
रादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, ओपशब्दो घनन्त आद्युदात्तः,
‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति दधातेः क्प्रत्ययः । एवं प-
रोक्षवदभिधायेदानीं प्रत्यक्षवदुच्यते—रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः स-
र्वधनकारणत्वात् । ‘रयेर्मती बहुलम्’ इति सम्प्रसारणम्,
‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, ‘इस्वनुङ्ङ्यां मनुप्’
इत्यत्र ‘रेशब्दाच्चोपसङ्ख्यानम्’ इति मनुप उदात्तत्वं, वत्त्वं
च । ईदृश्यो यूयं जगतीभिस्संसृज्यध्वं संसृष्टा भवत । कर्मणि
लकारः । जगतीभिः जङ्गमस्वभावाभिः । ‘वर्तमाने घपदृहन्महज्ज-
गच्छतृवत्’ इति गमेरतिप्रत्ययः, मकारलोपः, द्विवचनं च नि-
पात्यते, ‘उगितश्च’ इति ङीप्, ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्यु-

तीभिस्सृज्यध्वं^३ मद्भ्यः परि प्रजातास्थ सम-
द्भिः पृज्यध्वं 'जनयत्यै त्वा संयौ^५ म्यग्रये

दात्तत्वम् । शतृवज्ञावेन लसार्वाधातुकत्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वम् ।
तथा मधुमतीः मधुमत्यः मधुरा यूयं मधुमतीभिस्संसृज्यध्वम् । ए-
तदुक्तं भवति—हे आपः रेवत्यो मधुमत्यश्च यूयं जगतीभिर्मधुम-
तीभिश्च ओषधीभिस्संसृज्यध्वम्, इति । 'आपो वा ओषधीर्जि-
नन्ति '*इत्यादि, 'आपो वे रेवतीः '*इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥

^३अपः परिष्ठावयति—अद्भ्य इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥
हे ओषधयः यूयं अद्भ्यः परिप्रजाताः अद्भ्य एव सर्वास्सम्भू-
ताः । यस्मादेवं स्थ, तस्मादाभिरद्भिस्सम्पृच्यध्वं सम्पृक्तां भवत ।
कर्मणि लकारः । अद्भिस्सम्पर्केण युष्माकमभिवृद्धिरिति । 'यथा
सुवृष्टः '*इत्यादि ब्राह्मणम् । 'उडिदम्' इत्यादिना अद्भ्यो
विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रकृष्टा जाताः प्रजाता इति प्रादिसमासः
प्राचार्यवत् । गतित्वाभावात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—
अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि निष्ठायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४आलोडयति—जनयत्या इति ॥ जनयत्यै प्रजानां जननाय
त्वां संयौमि मिश्रिकरोमि । 'आमेरतिः' इति विधीयमानोतिप्र-
त्ययो बहुवचनान्तेनेर्ण्यन्तादपि भवति । 'छन्दस्युभयया' इति
तस्य सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

^५व्यूह्याभिमृशति—अग्रय इति ॥ अग्रचर्यं त्वामभिमृशामीति
शेषः ॥

त्वा^१ग्रीपोमाभ्यां 'मुखस्य' शिरो^२सि ध्रु^३मोसि
 विश्वा^४यु^५रुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां
^{१०}त्वचं गृही^{११}ष्वान्तरितुं रक्षोऽन्तरिता अरा-

^१अग्रीपोमाभ्यामित्यत्र त्वेत्यनुपज्यते । पूर्ववच्छेषः । अभिम-
 र्शेन चान्यस्माद्व्यावृत्तिः क्रियते ॥

^२पिण्डं करोति—मुखस्य शिरोसीति ॥ यज्ञो वै मुखः,
 तस्य शिरः मुख्यमङ्गमासि, प्राधान्यात् ॥

^३अधिश्रयति—धर्म इति ॥ धर्मे प्रवर्ग्य आदित्यो वा, स
 एवासि, उद्गत्वात् । विश्वमायुर्येन क्रियत इति विश्वायुः,
 विश्वायुर्नोमासि । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां' इति पूर्वपदान्तो-
 दात्तत्वम् ॥

^४प्रथयति—उर्विति ॥ उरु यथा भवति तथा प्रथस्व । यज्ञ-
 पतिः यजमानः अनेन तवोरुप्रथनेन उरु प्रथतां पश्वादिभिः ।
 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}छरणीकरोति—त्वचमिति ॥ त्वचं गृहीष्व त्वचा अतिच्छिन्ना-
 तनूर्भव । 'सर्वमेवेन सतनुम्' *इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{११}पर्यग्रे करोति—अन्तरितमिति यजुरादिकर्षेकपदया गाय-
 त्र्या ॥ अन्तरितं तिरोहितमपनोतं । 'अन्तरपरिग्रहे' इति गनि-
 संज्ञिकत्वात् 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । च्याख्या-
 तां मन्यत् । 'धर्मो वा एषोऽशान्तः' *इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तयो¹² देवस्त्वा सविता श्रपयतु, वर्षिष्ठे
अधि नाकेग्निस्ते तनुवं माति धा¹³ग्ने

¹²श्रपयति—देव इति ॥ देवस्सविता सर्वस्य प्रेरकः त्वां श्र-
पयतु पक्वं करोतु । किमर्थं?—वर्षिष्ठे वृद्धतमे नाके सुखरूपे
स्वर्गे निमित्ते । ‘निमित्तात्कर्मयोगे’ इति सप्तमी । नाके ‘स्पर्गार्थं
त्वां श्रपयतु । सप्तम्यर्थमेवाधिशब्दो द्योतयति । ‘अधिपरी अन-
र्थकौ’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्वा—देवस्सविता त्वां श्रपय-
तु । कीदृशं?—वर्षिष्ठे अधिनाके, योयं दिवि नाको नामाग्निः
वृद्धतमो रक्षसां हन्ता तस्मिन्नधि तेनेश्वरेण रक्ष्यमाणं त्वां श्रप-
यतु । ‘अधिरीश्वरे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘यस्मादधिकं
यस्य ऐश्वर्यवचनं तत्र सप्तमी’ इति स्वामिविशेषे द्योत्ये स्वामि-
विशेषात्सप्तमी, यथा ‘अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाल’ इति । ‘पुरोडाशं
वा अधिश्रितम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च—अग्निस्ते तनुवं
मातिधाक् कृशावस्थामतीत्य मा धाक्षीन् । दहेर्लुङि, च्लेस्तिचि,
हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ‘बहुळं छन्दसि’ इतीडभावः, हल्ङच्चा-
दिलोपसंयोगान्तलोपो, घत्वचत्वंभप्भावा । ‘तन्वादीनां छन्दसि
बहुळम्’ इति तनेतेरुवडादेशः ॥

¹³गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्र इति ॥ व्याख्यातम्† ॥

¹⁴भस्मनाभिवासयति—समिति ॥ ब्रह्मणा वृहता अनेन भस्मना
संप्रच्यस्व संप्रक्तो भव हे पुरोडाश । एने कर्मणि लकारः ।
‘मस्तिष्को वै पुरोडाशः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘पशोर्वि
प्रतिमा पुरोडाशः’* इति च ब्राह्मणम् ॥

हव्यः रक्षस्व^{१४} सं ब्रह्मणा पृच्य^{१५} स्वैकताय
 स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ॥१३॥
 सविता द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

^१आदद ^२इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणस्सहस्र-

^{१५}पात्रनिर्णेजनोरपो निनयति—एकतायेति ॥ एकतादयस्संज्ञा-
 शब्दाः 'तत एकतोजायत'* इत्यादिब्राह्मणे प्रसिद्धाः तद्वाच्याः
 पित्रादयः अग्निष्वात्तादयः, तेभ्य इमा आहुतयस्सन्त्विति स्वयमेव
 सरस्वत्याह; न त्वह मनुष्य इति । एकतोभिपातादस्यास्ति जन्मे-
 त्येकतः । अर्शआदिराकृतिगणत्वादचप्रत्ययः, 'तद्धितश्चासर्व-
 विभक्तिः' इत्यव्ययत्वादव्ययानां भमावे टिलोपः, अस्तिसामाना-
 धिकरण्याभावेपि 'बहुळं छन्दसि' इति मत्वर्थीयो दृश्यते, यथा
 'सोन्तर्वानभवत्'† इति । एवं द्वितस्त्रितोपि द्रष्टव्यः । 'देवा
 वे हविर्भूत्वाद्युवन्'* इति ब्राह्मणम् ॥

इत्यष्टमोनुवाकः.

^१स्फ्यमादत्ते—आदद इति ॥ सावित्राशेषोयम् ॥

^२स्फ्यमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्येति ॥ 'स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा' इति
 दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । बाहुर्विशेष्यते—सहस्रभृष्टिः अनेकपरिवारः
 शत्रूणां निवारकः । शततेजा बहुवधानः‡ तद्वत्त्वमपीति । उभय-
 त्रापि 'बहुग्रीहो प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

भृष्टिशततेजां वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि
देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्यमपहतो-

तीक्ष्णीकरोति—वायुरिति ॥ वायुरमि वायुरिव क्षिप्रकार्यसि ।
कृत इत्यत आह—तिग्मतेजाः तीक्ष्णदीप्तिः निशितधारत्वात् ।
तद्विशो हि त्वमसि । पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

बर्हिः प्रहरति—पृथिवीति ॥ हे पृथिवि देवयजनि देव-
यागाधिकरणभूते त्वदीयाया ओषध्या मूलं मा हिंसिष्यम् अनेन
स्फ्यप्रहारेण न विनाशयामि । प्रथमस्यामन्त्रितस्य पाष्ठिकमा-
द्युदात्तत्वम् । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति पूर्वस्याविद्य-
मानवच्चनिषेधाद्वितीयः पदात्परत्वान्निहन्यते । ओषधिशब्दस्य
दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्त
आद्युदात्तः । ‘विषाद्वे नामासुरः’* इति ब्राह्मण । तेन
ब्राह्मणोक्तमेध्यत्वाभिप्रायं पृथिव्या देवयजनत्वम् । यथा ‘मेध्या-
मेवेनां देवयजनीं करोति’* इति ॥

सतृणं पुरीषमादत्ते—अपहत इति ॥ अपहतोपनीतः ।
‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अररुर्वे नामा-
सुर आसीत्’* इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धोसुरविशेषोऽररु, अरणशीलः
गूढचारी । ‘अर्तेररुः’ इत्यरुप्रत्यय । स इतः पृथिव्या
अपहतः । अपादानस्य शेषत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

ररुः पृथिव्यै 'व्रजङ्गच्छ गोस्थानं' वर्षेतु
 तेद्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां परावति
 शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टुं यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा मौ'गर्पहतोररुः पृथिव्यै देव्य-
 जन्यै ¹⁰व्रजम् ॥ १४ ॥ गच्छ गोस्थानं

हरति—व्रजमिति ॥ व्रजन्त्यस्मिन्निति व्रजः । 'गोचर-
 संचर' इत्यादौ घप्रत्ययान्तो निपातितः । यस्मिन्प्रदेशे पांसव-
 स्सद्धीभूता उत्करभावमापद्यन्ते, तं देशं गच्छति । कीदृशं!—
 गोस्थानम् गोशब्दस्य प्रत्याश्रावणलक्षणस्य सम्बन्धि स्थानम् ।
 'छन्दोसि वै व्रजो गोस्थानः' * इति ब्राह्मणम् । छन्दस्त्वेन
 तस्य स्तुतिः । तान्यपि हि गवां शब्दानां स्थानानि । कृदु-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरन्तवम् । स्थानशब्दो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । ननु
 'मनुक्तिन् व्याख्यानशयन' इत्यादिना कृदुत्तरपदान्तोदात्तत्वेन
 भाव्यम् । तर्हि 'परादिश्छन्दसि बहुळम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 भविष्यति ॥

'वेदिं' प्रत्यवेक्षते—वर्षत्विति ॥ ते तव स्पृशेयं ब्रह्मतायाश्शा-

न्त्ययं द्यौर्वर्षेतु दिविष्ठपर्जन्यद्वारेण ॥

⁸⁻¹⁰निवपति—वधानेति द्विपद्या गायत्र्या यजुरन्तया ॥
 हे देव सवितः सर्वस्य प्रेरक । परमस्यां परावति सुदूरेषि देशे
 स्थितं जनम् । 'उपसर्गाच्छन्दसि घात्वर्थे' इति वतिः ।
 छान्दसश्चाडागमः । शतेन पाशैः बहुभिः पाशैः तं वधान

११वर्षतु ते द्यौः^{१२}वधान देव सवितः परमस्यां
 परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
 द्विप्मस्तमतो मा मौ^{१३}गर्पहतोररुः पृथिव्या
 अदेवयजनो ११व्रजं गच्छ गोस्थानं १३वर्षतु
 ते द्यौः^{१४}वधान देव सवितः परमस्यां परावति

अस्मिन्नुत्करे तं निश्चेष्टं स्थापय । कम्?—योस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विप्मस्तमस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च बधान । बद्धं तमस्मा-
 दुत्करात् मा मौक् मा मुचः । यद्वा—परमस्यां परावति
 परागतौ पराजये शतेन पाशैः अस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च
 बधान । बद्धं च तं, अस्मात्पराजयात् मा मौक् मा मुचः ।
 यद्वा—परमस्यां परावति पराजये पराजयार्थं तस्मिन्नुत्करे बधान ।
 बद्धं च तं मा मुचः उत्करात्पराजयाद्वा । मुचेर्लुङि व्यत्ययेन
 अङं बाधित्वा 'च्लेस्तिजदेशः', 'बहुळं छन्दसि' इतीडभावः,
 हलन्तलक्षणा धृद्धिः, हल्ङादिसंयोगान्तलोपो । द्वितीये पर्याये
 देवयजन्या इति पृथिव्या विशेषणम्, अपहत इत्यादौ प्रथम-
 प्रहारेण देवयागयोग्यत्वस्यापादितत्वान्* । तृतीये च पर्याये
 अदेवयजनत्वमसुरस्य विशेषणम्, यस्मिन्वेदिदेशमनुप्रविश्य श-
 यन्ते तत्स्रं भुक्ति देवयजनं नास्ति; तेन अदेवयजनोऽसुरोपहृत
 इति । नञ्समासे कृते अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीय एव
 शेषः 'अरुरुस्ते दिवं मास्कान्' इति । अत एवोत्करस्य
 गीयमरुत्वयि बद्धः, स दिवं स्वर्गं मास्कान् मा गात् ।

शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा ॥ १३ ॥ मौगरुस्ते दिवं मा
 स्कान् ^{१७}वसंवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण
 छन्दसा रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्द-
 सादित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा
^{१८}देवस्य सवितुस्सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं

स्कन्देर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धि, 'बहुलं छन्दसि' इतीडभाव,
 'मलो मलि' इति सिचो लोप, हल्ङादिसंयोगान्तलोपौ ।
 'भ्रातृव्यो वा अररु' * इत्यादिब्राह्मणम् ॥

^{१७}वेदि परिगृह्णाति—वसव इति ॥ वसवोष्टौ । अष्टाक्षरा
 गायत्री । ते च गायत्रेण छन्दसा त्वां दक्षिणतः परिगृह्णन्तु ।
 एकादश रुद्राः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । ते, एकादशाक्षरेण
 त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा पश्चात्परिगृह्णन्तु । द्वादशादित्याः । ते
 द्वादशाक्षरेण जागतेन छन्दसा त्वामुत्तरतः परिगृह्णन्तु । 'छन्दसः
 प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम्' इति गायत्रादि-
 म्यस्स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्र त्रिष्टुप्जंगतीशब्दाभ्यां उत्सादित्वा-
 दञ्, प्राग्दीव्यतीयत्वात्तस्योपसङ्ख्यानस्य । 'असुराणां वा
 इयमग्र आसीत्' *, इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{१८}खनति—देवस्येति द्विपदया गायत्र्या ॥ सवितुः सर्वप्रेर-
 कस्य देवस्य सेवेनुज्ञायां अनुज्ञां लब्ध्वैव 'वेधसो विधायका

²¹ऋतम²²स्यृतसदनम²³स्यृतश्रीरंसि²⁴धा असि
स्वधा अस्युवीं चासि वस्वीं चासि पुरा
कूरस्य विसृपो विरपिशानुदादाय पृथिवीं

ऋत्विजः कर्म कृण्वन्ति । यत एवं, तस्मादहमपि देवेन
सवित्राऽनुज्ञात एव वेदिं खनामि । ततो मम नापराध इति ।
‘रुविजिवांसायां, रुविहिंसाकरणयोरित्यन्ये । ‘धिन्विकृण्व्योरच’
इत्युप्रत्ययः, ‘अतो लोपः’ । ‘सवजवौ छन्दसि’ इति सव-
शब्दोऽन्तत्वादन्तोदात्तः ॥

²¹⁻²³उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति—ऋतमसीति ॥ हे वेदे ऋतं
सत्यं यज्ञो वा त्वमसि, तदाधारत्वात् । तदेवाह ऋतसदनमसीति ।
ऋतस्य सदनमसि गृहमसि । ऋतवादी ऋत्विक् यजमानो
यज्ञो वा सीदत्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । ऋतं श्रयति साधनत्वेनेति ऋतश्रीः । ‘क्विब्चि’
इत्यादिना क्तिप्, दीर्घश्च, स एव स्वरः । दक्षिणतः पश्चा-
दुत्तरतश्च त्रय एवैते परिग्रहे मन्त्राः । ‘एतावती वै पृथिवी’
*इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²⁴समीकरोति—धा इति यजुरादिकया पुराकूरस्येत्यादिकया
त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ दधातीति धाः । ‘क्विप्च’ इति
क्तिप् । हविषामाधारस्त्वमसि । स्वधा अन्नं, स्वं पुरुषं दधा-
तीति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्व-
धैव त्वमसि, तत्साधनत्वात् । ‘ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृ-
तिभावमात्रं वक्तव्यम्’ इति पदयोः सवर्णदीर्घत्वाभावः । उर्वी

जीरदानुयामैरयन् चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरांसो अनुदृश्य यजन्ते ॥ १५ ॥

देवयजन्यै ब्रजं तमतो मा
विरपिशन्नेकादश च ॥ १ ॥

महतीं चामि । यस्वी वासहेतुश्चासि, पुरोडाशादिधनवत्त्वेन दे-
यतानां धारकत्वात् । अत्र 'गुणवचनात् दीपाद्युदात्तार्थम्'
इति यमुशब्दात् दीप् । उरुशब्दात् दीप् दीप् वा; न
कश्चन विशेषः । दीप्यपि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति
नद्या उदात्तत्वेन भाव्यम् । अत्र 'व वा योगे मथमा'
इति मथमा निद्विभक्तिर्न निहन्यते । अथ* पुनोवगम्यते
इदंशी वेदिरिदानीमभूदिति तत्राह—पुरेति ॥ अत्रस्याग्नाग्नीमुरस्य
उत्पारमदस्य विमृष विमर्षणान् पुग पूर्वमेव । 'मृषितृशोः
कमुन्', व्यत्ययेन मथमा । धिर्वा मथिताम् । जीरदानु-
जीरोमिः बुद्धिर्वा । 'तु' इति मौञ्जो धानुः, मस्मात्
'जीरी च' इति स्वप्नत्ययः । जीरम्य धानुः दात्री जीर-
दानुः । 'दामाम्यां नु' इति नृप्रत्ययः । 'अन्नादात्तप्रकरणे
मरद्धधादीनां छन्दस्युपमहस्यमानम्' इति पूर्वपदस्यान्लोदात्तत्वम् ।
यद्वा—जीवनशीलः जीराः । 'स्कायितमि' इति स्वप्नत्ययो
बहुवचनान् जीवेरपि मथितां । दानवः दानारः इतिर्वा
यममानाः । जीरा दानवो यस्यामिने मर्माहो पूर्वपदनवृत्ति

*-मर-

†अत्र जीरेः कश्चनोक्तम् 'दीपशब्दोऽपि छन्दस्युदात्तार्थमिदम्' (१-१-५६)
इति मथ्यायदमहस्यमानम् । मथ्यायदमहस्यमानम् नु '१-१-५६' इति
विन्दु इति उदात्तत्वमयम् इत्यस्या जीरशब्दोऽपि मथितम्

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयोऽग्नेर्वस्ते-

स्वरत्वम् । ईदृशीं यां त्वां स्वधाभिरन्नैरोपधिविकारैस्सहितां
उदादाय उत्क्षिप्य चन्द्रमसि ओषधीशे ऐरयन् स्थापितवन्तः
यज्वानः । हे विरिषिन्, वेद्यास्संबोधनम् । विविधं रपणं
शब्दने विरप्, उपांशुत्वादिभेदेन मन्त्राणामुच्चारणम् । तद्वन्तो
विरिषाः ऋत्विज उच्यन्ते । लोमादित्वाच्छः । तद्वति विर-
िषिन् । छान्दसः स्त्रीप्रत्ययाभायः । तां तादृशीं त्यां चन्द्र-
मसि स्थापितां देवयजनीभूतामनुदृश्य अन्धीक्ष्य सौमेयमस्माभि-
स्संस्कृता वेदिरिति विज्ञाय, धीरासः प्रज्ञावन्तो यजमाना
यजन्ते । 'आज्जसेरसुक्' । तस्माद्वयमपि तथैव विज्ञाय यजामः ।
यद्वा—हे विरिषिन् वेदे, कूरस्याररुनाम्रोऽसुरस्य विसर्पणात्प्रा-
गेव यां त्वामुदादाय चन्द्रमसि स्थिताभिस्स्यधाभिः अमृतैर्हेतुभिः
जीरवानुभूतां* पृथिवीभैरयन् प्रापयन्, तां तथाविधां त्यां अनु-
दृश्य धीरा यजन्ते । तस्माद्वयमपि तादृशीं त्वामवगम्य
यजामः इति । दासीभारादित्वाच्चन्द्रमसीति षदे पूर्णपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । 'यदेवास्या अमेध्यम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमे नवमोनुवाकः.

गार्हपत्ये सुवादीन् प्रतिपति—प्रत्युष्टमिति ॥ व्याख्यातम् ।
तेजिष्ठेन तेजितृत्वेन तीक्ष्णतमेनाग्नेस्तेजसा वो युष्मान् निष्टपामि
निष्कृष्य दोषेभ्यस्तपामि । 'निसस्तपतावनासेवने' इति पत्यम् ।
तेजितृशब्दात् 'तुरउन्दसि' इतीष्टनि 'तुरिष्ठेमेयस्तु' इति
तृशब्दलोपः ॥

जिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठं मा निर्मृक्षं
वाजिनं त्वा सपत्नसाह* संमार्जिम वाचं
प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं
वाजिनीं त्वा सपत्नसाही* संमार्ज्याशासा-

खुवं सम्मार्ष्टि—गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र स गोष्ठो
देशः । 'घञर्थे कविवानम्' इति कः, थायादिसूत्रेणान्तोदा-
त्तत्वम्, 'अम्बाम्ब' इत्यादिना पत्नम् । यस्मादहं गवां स्थानं
मा निर्मृक्षम् मा विनीनशं इति प्रार्थयसे, तस्माद्वाजिनमन्नवन्तं
अन्नसाधनभूतं सपत्नसाहं सपत्नानां शत्रूणां अभिभवितारं त्वां
सम्मार्जिम शोधयामि* । खुवादिसम्मार्गाभावे यागाभावेन वृष्ट्य-
भावाद्गवादयो विनश्येयुरिति भावः । निर्मृक्षमिति मृशतेर्लुङि 'शङ्
इगुपधादनिष्टः कस' इति च्लेः कसादेशः । सपत्नसाहमिति
कर्मण्यणन्तोन्तोदात्तः ॥

जुहुं सम्मार्ष्टि—वाचमिति ॥ अत्र मा निर्मृक्षमित्यादि. वक्ष्य-
माणमनुपज्यते । थायादिस्वरेण प्राणशब्दोन्तोदात्तः ॥

उपभृन् सम्मार्ष्टि—चक्षुरिति ॥ पूर्ववद्वक्ष्यमाणस्यानुपद्भः ॥

ध्रुवां सम्मार्ष्टि—प्रजामिति ॥ सपत्नसाहीमिति उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् ॥

पतीं योक्त्रेण सन्नह्यति—आशामानेति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥
सन्नह्ये इत्युत्तमपुरुषश्रवणात्पती मन्त्रं ग्रहीति । आशासाना प्रार्थ-
यमाना । अनुदात्तेच्चात् लसार्वधातुरानुदात्तत्वम्, वृद्धतरपदप्रकृति-

नासौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् । अग्ने-
रनुव्रता भूत्वा सन्नहो सुकृताय कम् । सुप्र-
जसस्त्वा वयः सुपत्नीरुप ॥ १६ ॥ सेदिम् ।

स्वरत्वम् । किं ? सौमनसं शोभनं मनस्सौमनसम् । 'प्रज्ञादि-
भ्यश्च' इति मनश्शब्दात्स्वार्थे विधीयमानोष्प्रत्ययस्तदन्तादापि
भजति, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । प्रजामपत्यं । रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । सौभाग्यं भर्तुरिष्टत्वम् । 'सुभग मन्त्रे' इति विधीय-
मानस्यौद्गात्रादिलक्षणस्याप्सोऽभावे व्यनेव क्रियते । भित्त्वादाद्युदात्त-
त्वम्, 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । तनूं
शरीरं अविनाशां । 'रुपिचमितनि' इत्यादिना ऊप्रत्ययः ।
अग्नेः परिचरणलक्षणानि यानि व्रतानि तैरनुगता अनुव्रता ।
'अनादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया' इति तत्पुरुषः । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थे' इत्यादिनाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुकृताय शोभ-
नाय कर्मणे सन्नहो बध्ये । शोभनं कर्म सुकृतम् । भावे निष्ठा ।
'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कं सुखं यथा भवति
तथा बध्ये । कर्मणि लकारः । यद्वा—कमात्मानं संनहो बध्नामि ।
नह्यतिः स्वरितेत् । 'एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम्' * इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

*पत्नी गार्हपत्यमुपसीदति—सुप्रजस इति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥
सुप्रजसः शोभनापत्याः । 'नित्यमसिचप्रजामेधयोः' इति समा-
सान्तः । सुपत्नीः सुपत्न्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णेदीर्घः,
शोभनः पतिर्यासामिति बहुव्रीहौ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नका-

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाम्यम् । इमं
विप्यामि वरुणस्य पाशं यमवध्नीत सविता
सुकेतः । घातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके

रोन्तादेशः, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्', 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् पतिशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । ईदृश्यो वयं
हे अग्ने त्वामुपसेदिम उपसीदामः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति
वर्तमाने लिङ् । कीदृशं ?—सपत्नदम्भनं शत्रूणां विनाशसाधनम् ।
करणे ल्युटि, छद्नुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादीदृशस्त्वं तस्मात्
त्वामुपसीदामः । अदब्धासः त्वत्प्रसादेन केनाप्यहिसिताः ।
'आज्जसेरसुरु' । अदाम्यं केन चिदप्यनभिभवनीयं त्वाम् । दमिः
प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । 'दभेश्चेति वक्तव्यम्' इति ण्यत्,
उभयत्राप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

योक्त्रं पत्नी विमुञ्चति—इममिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ सन्नह-
नप्रसङ्गादिहाम्नातोप्ययं मन्त्रः सामर्थ्यादुत्कृष्यते । वृणोति छादय-
तीति वरुणं वस्त्रम् । 'कृवृदृदारिभ्य उन्नन्'* इत्युनन्प्रत्ययः ।
तस्य धारणेहेतुर्यः पाशस्तमिमं योक्त्रं विप्यामि प्रमुञ्चामि । पोन्त-
कर्मणि, 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना पत्वम् । कीदृशं पाशं ?—
सविता सर्वस्य भ्ररकः यमवध्नीत बद्धवान् । वध्नातेरात्मनेपदम् ।
सुकेतः सुज्ञानः । कितज्ञाने, घञ्, 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अनेन योक्त्रविमोकेन मम वरुण-
पाशं तमोरूपं ईश्वरेण बद्धं विमुञ्चामि । किञ्च—घातुः मजा-
पतेरपि योनौ स्थाने सुकृतस्य लोके शोभनरुर्मसम्बन्धिनि

*उज्ज्वलदत्तादिमिस्तु 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' इति पठित्वा 'श्रारथ लोवा' इत्यु-
त्तरसूत्रेणैव तरुणमिति साधितम्.

स्योनं मे सह पत्यां करोमि । ^१समायुपा
 सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः । सं पत्नी
 पत्याहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ।
^{१०}महीनां पयोस्योपधीनाः रसस्तस्य तेक्षीय-

लोके पत्या सह मे स्योनं सुखं करोमि, योक्रयिमोकेन सम्य-
 ग्यज्ञनिष्पत्तेः । सुकृतशब्दोन्तोदात्तस्वरः ॥

^१स्योक्तेजलो उदपात्र आनीयमाने पत्नी गार्हपत्यगृपतिष्ठते*—
 समिति चतुष्पदयानुष्ठुभा ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, यदिदमुदपात्रेण
 योक्रं संगच्छते, तेनाहमायुषा सायत्संगच्छे संगता भूयासं ।
 'आशंसायां भूतवच्च' इति लट्, 'समोगमृच्छिम्याम्' इत्यात्मन-
 पदम् । किञ्च—प्रजया अपत्येन वर्चसा यत्नेन च संगच्छे
 पुनः उपर्युपरि । किञ्च—अहं पत्नी भूत्वा पत्या सह संगच्छे
 न वियोक्ष्ये । किञ्च—ममात्मा क्षेत्रज्ञस्तनुया अपिकलेन्द्रियेण
 शरीरेण संगच्छताम् । अनेन कर्मणा एतत्सर्वं समाहित्यति । तनु-
 वेति 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युपदेशः । गंगति
 'युष्मदस्मदोर्दसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

^{१०}आज्यं निर्वपति—महीनामिति ॥ महीनां गणां पयोमि ।
 पयसो घृतात्मना परिणतत्वात् कारणरूपेण भृशं व्यापिशर्पणं ।
 भवन्ति हि विकारे प्रकृतिशब्दः, यथा शास्त्रीन् भूक्तं इति
 ओदने शास्त्रिशब्दः । 'इत्याश्छन्दसि बहुलम्' इति मायुषात् ।
 किञ्च—ओपधीनां रसोसि रसभूतमसि, भरिणगृणादिपरिणाम-
 त्वात्तस्य । दासीभारादित्वादोषधिशब्दस्य पूर्वपदमर्थमिति ॥

*क-पति गार्हपत्योपतिष्ठते ग-पत्नी उपति गार्हपत्यं योक्रयिष्यति,

माणस्य निः ॥ १७ ॥ वृषामि ^{११}महीनां
पयोस्योपधीनाः रसोदब्धेन त्वा चक्षुषावेक्षे
सुप्रजास्त्वाय ^{१२}तेजोसि ^{१३}तेजोनु मे ^{१४}अग्निस्ते

‘नामन्यतरस्याम्’ इति वचनादत्र नाम उदात्तत्वं न भवति । तस्यैतादृशस्य ते तव अक्षीयमाणस्य निर्वपामि आज्यराशे-
निष्कृत्य स्थाल्यां प्रक्षिपामि । यागार्थं हि निरुप्तमक्षयं
सम्पद्यते, अत एवमुक्तम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र
‘क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्’ इति धृतस्य संप्रदानत्वात्,
‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति पठ्यते ॥

^{११}पत्नी आज्यमेवेक्षते—महीनामिति ॥ रसान्तं व्याख्यातम्* ।
अदब्धेन तिमिरादिभिरनुपहतेन चक्षुषा त्वामेक्षे पश्यामि,
सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यत्वाय । ‘नित्यमसिचन्द्रजामेधयोः’ इति
समासान्तः, ‘अत्वसन्तस्य च’ इति विधीयमानं दीर्घत्वं व्यत्य-
येन त्वेपि भवति ॥

^{१२}गार्हपत्येधिश्रयति—तेजोसीति ॥ तेजः उज्ज्वलम् । असि
एधि । पञ्चमलकारे रूपम् । ‘अमेध्यं वा एतत्करोति’[†]
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{१३}आहरति—तेज इति ॥ ते तव आहवनीयाख्यं तेजोनुमेहि
अनुक्रमेण गच्छ ॥

^{१४}आहवनीयेऽधिश्रयति—अग्निरिति ॥ ते तव तेनः औज्वल्यं
अग्निः मा विनैत् मा विनैषीत् । माहि नयतेर्लुहि, ‘बहुलं

तेजो मा विनै¹⁵ दग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां
 धाम्नैधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुपे भव¹⁶ शुक्रमसि
 ज्योतिरसि तेजोसि¹⁷ देवोवस्सवितोत्पुनात्व-

छन्दसि ' इतीडभावे, सिचिवृद्धौ, 'स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः ॥

¹⁵आज्यमवेक्षते—अग्नेरिति ॥ अग्नेस्त्वं जिह्वासि, जिह्वास्थानीयज्वालोहेतुत्वात् । सुभूः सुष्टु भूतं जातं सर्वोत्कर्षेणोत्पन्नम् । देवानां स्वभूतं, देवार्थं वा जातम् । यस्माच्चमीदृशं, तस्माद्देवेभ्यः देवानाम् । पष्ठचर्थे चतुर्थी । देवार्थं वा । धाम्नैधाम्ने सर्वस्मै धारणाय । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्याग्नेडितस्य अनुदात्तत्वम् । यथायथं स्वस्वपदस्थितये देवानां प्रभूतं भव । तदर्थं यजुपेयजुपे भव पर्याप्तं सम्भव । पूर्ववदाग्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । 'शुक्रं त्वा शुक्रायाम्' इत्यादिना येन येन यजुषा पुनर्गृहीष्यते, येन चावद्यते, तस्मै सर्वस्मै यजुपे प्रभूतं भव । यदि च यजुपेयजुपे प्रभवेत्, ततो धाम्नैधाम्ने प्रभवतीति भावः । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁶उत्पुनाति—शुक्रमिति ॥ शुक्रं शुद्धं पूर्वमेवासि । यद्वा—शुक्रं भव । पञ्चमो लकारः । ज्योतिरसि दीप्तमसि । तेजोसि तेजनं दीपनं देवानामसि । 'तद्वा अतः पवित्राम्याम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁷प्रोक्षणीरुत्पुनाति—देव इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ सा च व्याख्याता । 'अथाज्यवतीम्याम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'तत्रोभयोर्मौसा'† इत्यादि च ॥

च्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्तूर्यस्य रश्मिभि^{१८}शु-
क्रन्त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषे-
यजुषे गृह्णामि^{१९} ज्योतिस्त्वा ज्योति^{२०}र्व्यर्चि-
स्त्वाचिपि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
गृह्णामि ॥ १८ ॥

उप नी रश्मिभिश्शुक्र* षोडश च ॥ १० ॥

^{१८}जुहामाज्यं गृह्णाति—शुक्रमिति ॥ शुक्रं शुद्धं त्वां शुक्रायां
शुद्धायां शुद्धां गृह्णामि । शिष्टं व्याख्यातम्* । आचारार्थत्वात्,
प्रयाजार्थत्वाच्च ' धाम्नेधाम्ने ' इत्याद्युपपद्यते । एवमुपभृद्भूवयोरपि
वेदितव्यम् ॥

^{१९}उपभृति गृह्णाति—ज्योतिरिति ॥ ज्योतिः दीप्तं त्वां,
ज्योतिपि दीप्तायामुपभृति गृह्णामि । ' धाम्नेधाम्ने ' इत्यनुपज्यते ॥

^{२०}ध्रुवायां गृह्णाति—अर्चिरिति ॥ अर्चियो हेतुत्वादनिश्शब्दे-
नोच्यते । तादृशं त्वां अर्चिपि देवानामर्चनसाधने ध्रुवायां
गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम्* ॥

इति दशमोऽनुवाकः.

‘कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहा’ वेदिरसि
वर्हिषे त्वा स्वाहा वर्हिरसि. सुगम्यस्त्वा

‘इध्य-प्रोक्षति—कृष्ण इति ॥ कृष्ण कृष्णमृग । ‘कृष्णस्य
मृगाख्या चेत्’ इति वचनान्मृगाख्यायामाद्युदात्तत्वम् । आखरेष्ठ
आखनति समन्तादुव मूलैरवदारयतीत्याखरो वनस्पति । ‘खनते-
र्ङो वक्तव्य’ इति खनतेर्ङप्रत्यय । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्ठ ।
‘सुपि स्थ’ इति क, तत्पुरुषे कृति बहुळम्’ इत्यलुक्,
सुपामादित्वात् पत्वम्, थायादिसूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘अग्नि-
देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूप कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत्’*
इत्यादि ब्राह्मणोक्तो योमि स एव त्वमसीति तदाधारभूतध्म-
स्तुति । एवभूत त्वामिध्ममग्नये अग्न्यर्थं प्रोक्षामीति शेष ।
एव कर्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्तचन्तसमुदायात्मा
निपात स्वाहेति । सत्कारविशेषानवधारणात् नावगृह्यते ॥

‘वेदिं प्रोक्षति—वेदिरिति ॥ वेदि वेदयित्री हविषामाधार-
त्वेन प्रकाशयिष्यति । ‘इन् सर्वधातुभ्य’ इति विदेरिन्प्रत्यय ।
ता तादृशीं त्वा वर्हिषे वर्हिस्तरणार्थं प्रोक्षामि । एतच्च स्वय-
मेव वागाह । ‘प्रजा वै वर्हि’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘वर्हि प्रोक्षति—वर्हिरिति ॥ बृहत् पर्याप्तमसि । ‘बृहेर्न-
लोपश्च’ इतीसिप्रत्यय । तादृश त्वा सुगम्य सुगर्थं सुचा
धारणार्थं प्रोक्षामि । इत्याह स्वय सरस्वती । ‘सविकाच ,
इति भ्यस उदात्तत्वम् । ‘प्रजा वै वर्हि । यजमानस्सुच’*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वाहा दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
 ५ स्वधा पितॄभ्य ऊर्ध्वं वहिपद्य ऊर्जा

‘अन्तर्वेद्यूर्ध्वग्रं बर्हिस्स्थापयित्वा प्रोक्षति—दिव इति ॥ अग्र-
 मध्यमूलेषु क्रमेण प्रोक्षणम् । सर्वत्र प्रोक्षामीति शेषः । याग-
 निर्वृत्तिद्वारेण शुभ्रभृतीनां लोकानां धारणार्थं प्रोक्षणं भवति ।
 ‘उडिदम्’ इत्यादिना दिव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एधिष्या
 इत्यादौ ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

‘दक्षिणस्याश्श्रोणे रुत्तरस्याः प्रोक्षणीशेषं निनयति—स्वधेति ॥
 ‘मासा वै पितरो बर्हिपद’* इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धा ये मास-
 नामानः पितरो बर्हिष्यागत्य सीदन्ति, तेभ्यस्स्वधा अन्नम् ।
 कीदृशं ? ऊर्क् बलप्राणनयोरुद्दीपकं भवेति । समुदायापेक्षमेक-
 वचनम्, अन्नापेक्षं वा । किञ्च—ऊर्जा रसेन सह एधिर्वी गच्छत
 प्रविशत । अवयवापेक्ष बहुवचनम् । बर्हिपद इति षपोदरादि-
 त्वात्सलोपः । ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना क्तिप् । रुदुत्तरपदप्रवृत्ति-
 स्वरत्वम् । ऊर्जेति ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 ‘आतोऽनुपसर्गे क’ इति कमत्ययान्तः स्वधाशब्दः, याथादि-
 स्वरेणान्तोदात्तः ॥

‘प्रस्तरं गृह्णाति—विष्णोरिति ॥ विष्णुः व्यापको यज्ञः ।
 ‘यज्ञो वै विष्णुः’* इति ब्राह्मणम् । तस्य स्तूपस्सङ्घातोऽसि ।
 त्वदात्मना यज्ञस्संहत इति स्तुतिः । ‘स्त्यस्सम्प्रसारणमुच्च’ इति
 पप्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशः, ‘दीर्घश्च’ इति तत्रानुवर्तते, वृषा-
 दित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

पृथिवीं गच्छतु विष्णोस्तूपो^१स्यूर्णा^२म्रदसन्त्वा
स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो^३ गन्धर्वो^४सि विश्वा-

‘बर्हिस्त्वृणाति—ऊर्णाम्रदसमिति ॥ ऊर्णा अविमूर्तं, तद्वन्मृदुः
ऊर्णाम्रदाः । म्रद मर्दने, घटादिः । यस्मात् ‘प्रथिम्रदि’
इत्यादिना उर्विधीयते तस्मादसुन् । ‘उपमानानि सामान्य-
यचनेः’ इति तत्पुरुषः । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’ इत्यादिना उपमान-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ऊर्णोतिश्च’ इति डप्रत्ययान्तः ऊर्णा-
शब्दः, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तादृशं त्वां स्तृणामि । पुनश्च
विशेष्यते—स्वासस्थं, शोभनास्मुखवन्त आसितारः स्थातारश्च यस्मिन्
स स्वासस्थः; आसितारः आसाः । आस उपवेशने, पचाद्यच् ।
स्थातारः स्थाः । विच्* । समाहारद्वन्द्वः । सु आसस्थं शोभन-
मासस्थं यस्मिन्निति स्वासस्थम् । ‘नञ् सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । यद्वा—आसनमासस्थम् । ‘दशसदमितमिभ्यश्च’^१ इति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादासेरथप्रत्ययः । बहुलवचनात् संकारश्च
मध्यम उपजायते । शोभनमासस्थं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । स एव
स्वरः । देवेभ्य इति पष्ठचर्थे चतुर्थी । देवानां स्वासस्थम् । यद्वा—
स्वासस्थं त्वां देवार्थं स्तृणामि । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

‘मध्यमं परिधिं परिदधाति—गन्धर्व इति ॥ विश्वानि वसू-
न्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ ‘विश्वस्य वसुराटोः’ इति पूर्वपदस्य

*क. ग-किप्.

†अयं श. पुस्तरूपाठः. ग. पुस्तके तु “दशसदमिवमिभ्यश्च” इति. इदं सूत्रं
उणादिषु अन्यत्र वा नोपलभ्यते. उज्ज्वलदत्तीयायां उणादिसूत्रवृत्तौ तु
अथप्रत्ययप्रकरणे (उ. ३-११४) बाहुल्यकान् दृशमिदमिभ्यश्च इत्युक्त्वा
‘दशसदः’ इत्यादिकमुदाहृतम्.

वसुविश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ई-
 डित ^१इन्द्रस्य वाहुरसि ॥ ११ ॥ दक्षिणो यज-
 मानस्य परिधिरिड ईडितो ^{१०}मित्रावरुणौ त्वो-
 त्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मेणा यजमानस्य

दीर्घत्वम् । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
 विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः, स शत्रु*निग्रहसमर्थः, स एव त्वमसीति
 परिधेः स्तुतिः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वस्मादीपतः हिंसकात् राक्षसा-
 देर्जनानात् । ईपगतिहिंसादानेषु, अनुदात्तत्, भौवादिकः, व्यत्ययेन
 शतृप्रत्ययः, 'अदुपदेशात्' इति छसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातोरेव
 स्वरः । यजमानस्य परिधिः परितस्सर्वतो धाता रक्षकस्त्वमसि ।
 'उपसर्गे घो. किः' इति किप्रत्यये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 किञ्च—इडन्तं पशवश्च तद्वान् इडः, तत्साधनत्वात् । अर्श आदि-
 त्वादच् । अत एव सर्वैरीडितस्तुतः ॥

^१दक्षिणं परिदधाति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य यो दक्षिणो बाहुः
 महावीर्यः, स एव त्वमसीति दक्षिणस्य परिधेस्तुतिः । 'स्वाङ्गा-
 ख्यायामादिर्वा' इति दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । गतमन्यत् ॥

^{१०}उत्तरं परिदधाति—मित्रावरुणाविति ॥ ध्रुवेण अचलेन नित्येन
 धर्मेणा कर्मणा मित्रावरुणावेव च त्वामुत्तरतः परिधत्ताम् । समा-
 नमन्यत् । 'देवताद्वन्द्वे च' इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोः
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

परिधिरिड ईडित^{११}स्सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्या-
श्रिदभिशास्त्या^{१२}वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः

^{११}सूर्येण पुरस्तात् परिधानकार्यं करोति—सूर्य इति ॥ सूर्य एव त्वां पुरस्तात् पातु रक्षतु । कस्मात्?—कस्याश्रित् यतः कुतश्चित् । अभिशस्त्याः अपरिमितायाः अभिशापाद्रक्षः प्रभृतिप्रयुक्तात् । शसु हिंसायाम्, 'तितुत्रतथसि' इतीट्प्रतिषेधः, 'तादौ चनितिकृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यभिशाब्दान्तोदात्तः । एवं कस्याश्रिदित्यत्र 'सावेकानः' इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं 'न गोश्वन्' इति प्रतिषिध्यते ॥

^{१२}ऊर्ध्वे समिधावादधाति—वीतिहोत्रमिति त्रिपदया गायत्र्या । वीतिहोत्रं इष्टस्तोत्रम् । वीतिः कान्तिकर्मणो 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना कर्मणि क्तिन्प्रत्यय उदात्तः । वेतव्या कमितव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तं त्वा । हे कवे मेधाविन् । अग्रे द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । 'ह्रस्वनुङ्म्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । नृहन्तं महान्तं समिधीमहि प्रागेव दीप्तिमन्तं सन्तं अनया समिधा सम्यग्दीपयाम' । इन्धोर्लिङि, 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुरु । यद्वा—'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् विकरणाप्रसङ्गः । सार्वधातुकत्वेन द्वित्वादनुनासिकलोपः । अध्वरे अध्वरार्थम् । निमित्तात्सप्तमी । घृ हृङ्ने, हृङ्नेन कौटिल्यम् । ध्वरन्तीति ध्वराः रक्षःप्रभृतयः । मचायच् । ते यत्र न सन्ति सः अध्वरः । बहुमीहौ 'नभ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि ॥

समिधोमह्यग्ने वृहन्तमध्वरे ¹³विशो यन्त्रे स्थो
¹⁴वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदांसि सीद ¹⁵जुहू

¹³विधृती सादयति—विश इति ॥ विशः प्रजायाः यन्त्रे
 यमने धारिके स्थः । 'गुधृविपचि' इत्यादिना यमेस्त्रप्रत्ययः ।
 'सावेकाचः' इति विशः परस्याः पष्ठञ्चा उदात्तत्वम् ॥

¹⁴तयोः प्रस्तरं सादयति—यसूनामिति ॥ वस्वादयः प्रसिद्धा
 देवताः यज्ञभागिन्यः । तासां सदस्त्वेन विधृत्योः स्तुतिः ॥

¹⁵तत्र जुहू सादयति—जुहूरिति ॥ असि घृताचीत्यादिकं वक्ष्य-
 माणं जुह्वादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । हूयतेऽनयेति जुहूः ।
 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति क्तिप्, 'जुहोतेर्दीर्घश्च' इति
 दीर्घोऽनुवर्तते* । जुहूस्त्वमसि । त्वया खलु हूयते । पुनश्च
 विशेष्यते—घृताची त्वम्, घृतमश्नति गच्छति धारकत्वेनेति घृताची ।
 ऋत्विगादिना क्तिप् । अनुनासिकलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे
 'चौ' इति दीर्घः । सा त्वं प्रियेण नाम्ना घृतसम्बन्धेन
 सर्वस्य प्रीतिहेतुना घृताचीति नाम्ना उपलक्षितासि । 'तासा-
 मेतदेव प्रियं नाम । यद्घृताची'† इत्यादि ब्राह्मणम् । ईदृशेन
 नाम्ना प्रिये सदांसि प्रस्तराख्येस्मिन् सद्ने सीद । 'यज-
 मानो वै प्रस्तर'† इति यजमानत्वसंस्तवान्नाममात्रेण प्रस्तरस्य
 प्रियत्वम् ॥

* 'द्युतिगमि' प्रभृति 'अनुवर्तते' इत्यन्तस्य शक्यस्य स्थाने, घ. ग. पुस्तकयोः
 एव पाठः—'जुहोतेर्दीर्घश्च इति क्रिप्रत्ययः; द्वेच इति तत्रानुवर्तते'

† आ. ३.३.६.

१६ 'रूपभृ' १७ ध्रुवासि घृताची नाम्नां प्रियेण नाम्नां
प्रिये सदैसि सी १८ दैता असदन्त्सुकृतस्य लोके
ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
पाहि मां यज्ञनियम् ॥ २० ॥

बाहुरसि प्रिये सदैसि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

१० उपभृतं सादयति—उपभृदिति ॥ उपेत्य जुहूं विभर्ताति उपभृत् ।
'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति क्प् । ईदृशी त्वमसि । समानमन्यत् ॥

१७ ध्रुवां सादयति—ध्रुवेति ॥ ध्रुवा निश्चला । यत्रैव साद्यते
तत्रैव धार्यते न चाल्यते प्राक्समिष्टयनुष इति ध्रुवा । तादृशी
त्वमसि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

१८ स्तुचोभिमन्त्रयते—एता इति यनुरन्तया त्रिष्टुभकपदया ॥
सुकृतस्य शोभनस्य कर्मणः यागलक्षणस्य लोके स्थाने । 'सू-
मानात् क्तः' इति क्तान्तमन्तोदात्तम् । एतास्तुचः अमदन्, मदासि
मया सादितत्वात् । छान्दसो लुङ्, पुषादि*त्वादङ् । नास्तुचः
हे विष्णो सर्वस्य पालक पाहि, यज्ञं पाहि, यज्ञपतिं यज्ञ-
मानं च पाहि । 'पत्यावेश्वर्ये' इति पूर्वपदमन्त्रित्वरत्त्वम् ।
यज्ञनियं यज्ञस्य नेतारं मां च पाहि । यज्ञं नयन्तीति 'स्मृ-
द्विप' इत्यादिना क्प्, 'नन्वादीनां छन्दानि बहुभ्यन्' इति
इयडादेशेन 'एरनेकाचः' इति यगादेशो बाध्यते, बहुभ्यन्-
पदमन्त्रित्वरत्त्वम् । समानपादत्वाभावान् मयनदन्त्सुकृतं
निघाताभावः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः.

*छ-छन्दः.

१. भुवनमसि वि प्रथुस्वाग्ने यष्टरिदं नमः ।
 २. जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि
 देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया अग्राविष्णू

१ अग्नेण जुहूमृतो* प्राञ्चमञ्जलिं करोति—भुवनमिति यजु-
 रादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने यष्टः यागस्य निर्वर्तक ।
 'अग्निर्वै देवानां यष्टा'† इति ब्राह्मणम् । पादादित्वादभ
 इति न निहन्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति तस्या-
 विद्यमानत्वात् यष्टरित्यापि न निहन्यते । द्वयोरपि पाष्टिक-
 माद्युदात्तत्वम् । त्वं भुवनममि, त्वदायत्तत्वात्समस्तभूतजातस्य ।
 तस्मात् विप्रथस्व विस्तीर्णो भव । तुभ्यमिदं नमः, अयमञ्जलि-
 स्त्वां प्रीणयितुं क्रियते ॥

२ दक्षिणेन जुहूमादत्ते—जुह्विति ॥ हे जुह्व एहि अस्मदस्त-
 मागच्छ । यतोभिस्त्वां देवयज्यायै देवयागार्थमाह्वयति । 'छन्दसि
 निष्टर्क्य' इत्यत्र देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः ।
 'आग्नेयी वै जुहू'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

३ सव्येनोपभृतमादत्ते—उपभृदिति ॥ हे उपभृत् एहि । यत-
 स्सर्वस्य भेरकस्सविता देवयज्यायै आह्वयति । 'सावित्र्युपभृत्'†
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

४ अत्याक्रामं जपति—अग्राविष्णू इति ॥ अग्निराहवनीय,
 विष्णुर्यज्ञः, यज्ञश्चान्तर्वेदि स्तुचामग्रत आस्ते ; तावाह हे अग्राविष्णू
 युवामहं मावक्रमिषम् अवक्रम्य मा गाम् । 'नेटि' इत्यादिना

मा वामव॑ क्रमिपुं॒ वि जिहा॒थां मा मा॒ सन्ताप्तं॑
 लोकं॒ मे लोक॑कृतौ कृणुतुं॒ विष्णो॑स्स्थानं॒म-
 ०सीत॑ इन्द्रो॒ अकृ॑णोद्दीर्या॑णि समा॒रभ्यो॒र्ध्वो

वृद्धिप्रतिषेधः । तदर्थं युवां विजिहाथां मम मार्गप्रदानार्थं
 विगच्छतम् । मा मां च मा सन्ताप्तं सन्तप्तं मा काष्ठम् ।
 'श्लो शलि' इति सिचो लोपः, 'वदव्रज' इति वृद्धिः ।
 वां लोककृतौ स्थानप्रदौ मम च लोकं स्थानं कृणुतुं कुरुतम् ।
 'धिन्विक्कृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । 'अतो लोपः' ॥

०स्थानं कल्पयति—विष्णोरिति ॥ विष्णोर्यज्ञात्मनः स्थानमसि,
 अतः प्रशस्तेस्मिन् स्थाने स्थित्वा यागं निर्वर्तयामीति भावः ॥

०आधारमाधारयति—इत इति ॥ इतः अस्मादाधारात् समा-
 रभ्य इन्द्रो वीर्याणि वृत्तवधादीनि अकृणोत् करोति स्म ।
 'अनुदात्ते च कुधरे' इति प्रकृतिभावः । पूर्ववदुप्रत्ययः ।
 किञ्च—अयमाधार ऊर्ध्वः ऊर्ध्वलोकगामी भूत्वा अध्वरः
 अध्वर्यः* । 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वव-
 त्प्रकृतिभावः । हिंसकरहितः केनचिदप्यहिंसितश्च भूत्वा तमिन्द्रं
 दिविस्पृशमकरोत् । 'स्पृशोऽनुदके किन्' 'तत्पुरुषे कृति बहु-
 लम्' इत्यलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । 'आधारमाधार्यमाण-
 मनु समारभ्य'† इत्यादि ब्राह्मणम् । कोस्य विशेषः यत एव-
 मकरोत्? इत्याह—इन्द्रावान् इन्द्रेण देवतया तद्वान् । 'अन्ये-
 पामपि दृश्यते' इति दीर्घः । यतोयमाधार इन्द्रावान् तस्मा-
 दयमेव खलु यज्ञपतेर्यजमानस्य । 'पत्यावेश्वर्ये' इति पूर्वपद-

अध्वरो दिविस्पृशमहुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावा-
न्स्वाहा वृहद्वाः पाहि माग्ने दुश्चरितादा मा

प्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतः अकुटिलः निश्चितफलो यज्ञः । स्वाहा स्वयमेवेत्यं सरस्यत्याह । अहुत इति 'हु हरेश्छन्दसि' इति हुभावः । होमपक्षे स्वाहेति मक्षेपार्यो निपातः ॥

'सुचमुद्ब्रूहि'—बृहादिति ॥ क्रियाविशेषणम् । भासत इति भाः । 'भ्राजभास' इत्यादिना किप् । यस्मादयमग्निरनेना-
घारेण भृशं भासते ज्वलति तस्मात्सुचमुद्ब्रूहिमीति भावः ॥

'उदङ्मुखाक्राम जपति'—पाहोति द्विपदया गायत्र्या ॥ 'हे अग्ने नः दुश्चरितात् प्रमादकृतनिन्दिताच्चरितात् कर्मापराधान्मां पाहि यथा कर्मापराधो न भवति तथा कुरु । 'दुर्निन्दायां' इति प्रादिसमास । दुश्शब्देन चरित विशेष्यते, न तु चरणम्; तेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—सुचरिते शोभनचरिते कर्मणि मा मां भज स्थापय । विद्यमानोऽप्यपराधो गुणत्वेन ग्रहीतव्य इति भावः । 'सुः पूजायाम्' इति कर्म-
प्रवचनीयत्वात् यद्यपि 'प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' इत्यास्ति, तथापि 'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमासः, तेन गतित्वाभावात् 'गतिरनन्तरः' इत्यस्यापवादः, 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् न प्रवर्तते, तेन पूर्ववदव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । 'अग्निर्वाव पवित्रं । वृजिनमनृत दुश्चरितम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सुचरिते भज 'मखस्य शिरोसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गम् ॥ २१ ॥

अहुत एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

'वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । 'अथा

जुहा ध्रुवां समनक्ति—मखस्येति ॥ निर्वर्तिताधारा जुहूरभि-
मन्त्र्यते । हे जुहु मखस्य यज्ञस्य शिरः शिर इव उत्तमाङ्ग-
मसि । तस्मात्तव ज्योतिषा घृतेन इदं ध्रौवं ज्योतिर्घृतं
समङ्गां संगच्छताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'शिरो वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदाधारः * इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वादशोनुवाकः.

'स्तुचौ व्यूहति—वाजस्येत्यनुष्टुप्श्रुत्या चतुष्पदाम्याम् ॥ वाज-
स्य अन्नस्य प्रसवेन उत्पत्तिहेतुना । धायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
उद्ग्राभेणानेन जुहा ऊर्ध्वग्रहेण मामुदग्रभीत् । 'छन्दसि लुङ्-
लङ्लिटः' इति लुङ् । उद्ग्रातु उपरि स्थापयतु । कः ?—
इन्द्रः, अर्धर्चान्तरे श्रुतत्वात् । 'छन्दस्युत्पूर्वादिपीप्यते स्तुगुद्य-
मननिपतनयोः' इति ग्रहेः घञप्रत्ययः, 'ह्यग्रहोर्धश्छन्दसि'
इति भत्वम्, स एव स्वरः ॥

एवमनेनार्धर्चेन दक्षिणेन जुहूमुद्ग्रा अर्धर्चान्तरेण सव्येनोप-
भूतं निगृह्णाति—अथानन्तरं निग्राभेण सव्येनोपभूतो नीचैर्ग्रहणेन

सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः ।
 उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवी-
 वृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूची-

मे मम सपत्नान् शत्रून् इन्द्रः अधरान्निरुष्टान्, अकः करोतु ।
 तेनैव लुङ्, 'मन्त्रे घसह्र' इत्यादिना च्लेर्लुक्, गुणहल्ङ्यादि-
 लोपो । संहितायां 'निपातस्य च' इत्यथशब्दस्य दीर्घः ।
 'व्यन् सपत्ने' इति सपत्नीव सपत्न इत्युपमायामकारो निपात-
 नात्, 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 द्वितीयाबहुवचनसम्बन्धिनो नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे'
 इति रुत्वम्, 'आतोटि नित्यम्' इति पूर्वस्यानुनासिकत्वं,
 'भो भगो अघो' इति यत्वम् । 'अनुनासिकात्परोनुस्वारः'
 इति केचित् ॥

एवं जुहूपमृतो उद्ग्राहणनिग्रहणे कृत्वा प्राची जुहू व्यूहति—
 उद्ग्राभं च निग्राभं च देवा इहागता अवीवृधन्वर्धयन्तु । 'नित्यं
 छन्दसि' इति णो ञङ्युपधाया ह्रस्व ऋकारः । ब्रह्म परिवृढं
 इष्टसाधनसमर्थं उद्ग्राभं च निग्राभं च । यद्वा—परं* वस्तु
 देवाश्चान्ये वर्धयन्तु इदमुभयमिति ॥

एव च प्रतीचीमुपमृतं प्रत्यूहति—अयेति ॥ अथ, अनन्तरं
 इन्द्राग्नी मे मम सपत्नान् विपूलीनान् विष्वग्गतान् व्यस्यना
 स्वस्थानादितश्चेतश्च निगमयताम् । विषु नाना अश्नतीति
 ऋत्विगादिना कियन्त्ययः, 'विभापाश्चेरदिकृत्त्रियाम्' इति

नान्वयस्यताम् । ^५वसुभ्यस्त्वा ^६रुद्रेभ्यस्त्वा-
^७दित्येभ्यस्त्वा^८क्त* रिहाणा ^९वियन्तु वयः ।

खप्रत्ययस्त्वार्थिकः, अनुनासिकलोपः, 'अनः' इत्यकारलोपः,
 'चौ' इति दीर्घत्वम् । इन्द्रश्चाग्निश्च । 'देवताद्वन्द्वे
 च' इति पूर्वोत्तरपदमकृतिस्वरत्वे 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' इति
 विप्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । 'अथ लुचावनुष्टुभ्यां वाज-
 वतीभ्याम्*' इत्यादि व्याहणम् ॥

^५जुहा परिधीननक्ति—वसुभ्य इति ॥ अनज्मीति शेषः ।
 वस्वादितृप्तये त्वामनज्मीति मध्यमदर्शिणोत्तराणां क्रमेण मन्त्राः,
 वस्वादयश्च वेदिपरिग्रहार्थमागताः एतेन परिध्यज्जनेन प्रीयन्त
 इति ॥

^६लुक्षु प्रस्तरमनक्ति ; तत्र जुहामग्राण्यनक्ति—अक्तमिति
 परोष्णिहा त्रिपदया भूतेन्द्रियवस्वक्षरया ॥ अक्तं कृताञ्जनमिमं
 प्रस्तरं रिहाणाः लिहानाः आस्वादयन्तस्ते वक्ष्यमाणाः रश्मयः ।
 लिह आस्वादेन, स्वरितेत्, वर्णव्यत्ययेन लकारस्य रेफः,
 व्यत्ययेनानुदात्तेच्चमाश्रित्यात्मनेपदम्, लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च
 कृतमिति मन्यम्मेहे । वृषादिषु वायं द्रष्टव्यः ॥

^९उपभृति मध्यान्यनक्ति—वियन्त्विति ॥ वय इति वेर्बहु-
 वचनमिति यास्कः† । 'वेञो डित्' इति विधीयमान इण-
 प्रत्ययो वेतेरपि भवति, डिच्चाट्टिलोपः । वयः प्रजनिष्णवः
 आदित्यरश्मयः एतल्लेहनेन वियन्तु वृद्धचार्थं गर्भं धारयन्तु ।
 पादादित्वाद्ग निहन्यते । वी गतिप्रजननकान्त्यसनत्वादेनेषु ॥

¹⁰प्रजां योनिं मा निर्मृक्ष¹¹ मा प्यायन्तामाप
ओषधयो मरुतां पृषतयस्थ दिवम् ॥ २२ ॥

¹⁰ध्रुवायां मूलमनक्ति—प्रजामिति ॥ अहं प्रजां, योनिं च तत्कारणभूतं अन्नादिकं, मा निर्मृक्षं मा विनीनशं, अपितु वर्धयितुमिच्छामि ; तस्मात्तद्बृद्धचर्यं वियन्तु वय इति । मृशः 'शल इगुपधादनिटः कसः' इति च्लेः कसादेशः । कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रजाशब्दोन्तोदात्तः ॥

अत्र, प्रथमद्वितीयपादाष्टाक्षरो तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोष्णिहमाचक्षते* । इह तु तृतीयोष्टाक्षरः पादः, 'द्वादशाक्षरः आष्टाक्षरतायाः ; प्रतिक्रामति' इति ; प्रथमद्वितीयो पञ्चाक्षरो, 'अष्टाक्षर आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति' इति ॥

¹¹आहवनीये प्रस्तरं प्रहरति—आप्यायन्तामिति यजुरादिकया । 'दिवं गच्छ' इत्येकपदया जगत्या, 'तनो नः' इत्येकपदया च गायत्र्या ॥ हे प्रस्तर अनेन त्वत्प्रहरणेन आप ओषधयश्च आप्यायन्तां वर्धन्ताम्, वर्षेण ह्यपामोषधीनां च वृद्धौ प्रजा योनयश्च वर्धयितुं शक्यन्त इति । ओषधिशब्दस्य दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्तः । कथमेतत्प्रहरणेन तासामाप्यायनमित्यत आह—मरुतां पृषतयः अश्वाः

*पि-३-२१.

†क-इह तु 'अष्टाक्षराः आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति प्रथमद्वितीयो पञ्चाक्षरवमूलात् । 'द्वादशाक्षराः आऽष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति तृतीयोष्टाक्षरोमूत्.

‡क. ग-यजुषा.

गच्छं ततो नो वृष्टिमेरय । ¹²आयुष्पा अंग्रे-
स्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अंग्रेसि चक्षुर्मे पाहि

स्थ, मरुतामश्वा इव शीघ्रगतिस्त्वमसीति यावत् । अश्वापेक्षया
बहुवचनम् । एषु वृषु सेचने, 'वर्तमाने एषद्रृहन्महज्जगच्छतृक्' ¹
इत्यतिप्रत्ययान्तो निपातितः, व्यत्ययेन शः, 'उगितश्च' इति
होप्, वर्णव्यत्ययेन द्वस्त्वम्, लसार्वधानुंकानुदात्तत्वे धातुस्वर,
'शतुरनुमः' इत्याद्युदात्तत्वं बहुलवचनादेव न क्रियते शस्वरश्च ।
वृषादिर्वायं द्रष्टव्यः । भवत्वेवं शीघ्रगतित्व, किमेतावता तासां
वृद्धिरित्यत आह—दिवमादित्य शीघ्र गच्छ । तत किमित्यत
आह—तत' आदित्यमण्डलादस्माक वृष्टिमेरय आगमय । एवं
च कृते अपामोषधीना चाप्यायन भविष्यति । ततश्च प्रजायो-
न्योर्वृद्धिश्च भविष्यति । 'मन्त्रे वृष' इति वृषे क्तिन उदा-
त्तत्वं विधीयमानं बहुलवचनान्न क्रियते । यद्वा—वृष्टिहेतुरादि-
त्यरश्मिः वृष्टिः । करणे क्तिन् । तमेरय अस्मदभिमुख प्रेरय ।
उदात्तविधौ भावाधिकारादत्र न भवति ॥

¹²आहवनीयमुपतिष्ठते—आयुष्पा इति ॥ हे अंग्रे आयुष्पा-
सर्वेषामायुषो रक्षकोसि । पातेर्विच्, 'नित्य समासेऽनुत्तरपद-
स्थस्य' इति विसर्जनीयस्थ सः, 'आदेशप्रत्यययोः' इति
पत्वम्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मादायुर्मे पाहि । चक्षुश्च
त्वं रक्षितासि, तस्मान्मे चक्षुः पाहि अविनष्टं कुरु । 'यावद्वा
अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यायुर्मोयते'* इत्यादि
घातं ॥

१३ ध्रुवासि १४ यं परिधिं पर्यधत्वा अग्रे देव
पणिभिर्वीयमाणः । तं तं एतमनुजोषं भरामि

१३ भूमिमभिमृशति—ध्रुवासीति ॥ ध्रुवा नित्या त्वमासि, तस्मान्मापि ध्रुवं कुर्वति भावः ॥

१४ मध्यमं परिधिमनुमहरति—यमिति त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा वसुरद्रेशभवाक्षरपदया ॥ हे अग्रे । पादादित्वात्त निहन्यते । देव देवनादिगुणयुक्त । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति पूर्वस्य विद्यमानवच्चात् निहन्यत एव । यं परिधिं पर्यधत्वा परिहितवानसि । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति निघाते निगिद्धे अट उदात्तत्वम्, ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः, उदात्तवता तिङा गतिसमास । परिधिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वेरणान्तोदात्तः । स पणिभिः पणिनामभिः अमुं वीयमाणः वेष्टयमानः तेषां निवारणार्थं पर्यधत्वा । व्येन कर्मणि लकारः, व्यत्ययेन णकारः । वच्चादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । तमेत मध्यमं परिधिं तव जोषमिष्टम् । कर्मणि घञ् । अनुभरामि त्वामेवानुगतं हरामि प्रहरामि । ‘द्व्यहोर्भश्छन्दसि’ इति भत्वम् । युक्तमेव खल्वेव कर्तुमित्याह—एषः अयं परिधिः एवं नाम तवामित त्वत्तो हेतोः नेदपचेतयाते नैवापरक्तचित्तो भवेत् ; यदायं न प्रक्षियेत, उपेक्षितोऽहमेतन्नास्तिनेति, त्वत्तोऽपचेतयेत् । तस्मात्त्वय्येवेनमनुमहरामि । चित संचेतने, चुरादि, अनुदात्तेत्, तस्माल्लेटि ‘लेटो डाटो’ इत्याडागमः, ‘देतोऽन्यत्र’ इत्येतत्वम्, ‘निपातेर्यत्’ इत्यादिना निघातप्रतिषेधः, पूर्ववद्वृत्तिनिघातसमासो, णिचश्चिच्चादुदात्तत्वम् ॥

नेद्रेप त्वदप चेतयाँतै ^{१५}यज्ञस्य पाथ उप समि-
तः ^{१६}सः सस्त्रावभागास्स्थेपा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा
वर्हिपदश्च ॥२३॥ देवा इमां वार्चमभि विश्वे

^{१५}इतरावुपसमस्यति—यज्ञस्येति ॥ यज्ञस्य साध्यतया सम्बन्धि
यत्पाथ, अन्नं तद्युवामप्युपसमितं उपसंप्राप्नुतम् । अचेतनानामपि
यज्ञोपयुक्तानां फलसम्बन्धं प्रतिपादितो भवति । ‘उदके धुक्ष’
इत्यधिकृत्य ‘अन्ने च’ इति पातेरसुन् प्रत्यय ॥

^{१६}एतान्संस्त्रावेणाभिधारयति—सस्त्रावभागा इति त्रिष्टुभा चतु-
ष्पदया ॥ संस्त्राव्यत इति संस्त्राव । कर्मणि घञ्, थायादि-
स्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्त्रावो जुहूपभृद्भ्यां सिच्यमान
आज्यशेषो भागो येषां तादृशा स्थ भवत । लिङ्ये लेट् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘वसवो वै रुद्रा आदित्यासंस्त्राव-
भागाः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । कीदृशा पुनस्त इत्याह—
इषा इच्छन्तः भागान् लब्धुम् । इषे किञ्चन्तादर्शआदित्वा-
दन्प्रत्यय । बृहन्त महान्त सर्वैराराधनीया । ‘प्रस्तरेष्ठा
वर्हिपदश्च देवा’ इति द्वितीय पाद । ‘प्रस्तरेष्ठा ।
प्रस्तरे तिष्ठन्तीति ‘स्थ कञ्’ इति क्तिप्रत्यय, ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम्’ इत्यलुक्, सुषामादित्वात् पत्यम्, रुदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । ये च वर्हिपद । वर्हिषि सीदन्तीति ‘सत्सू-
द्विष’ इत्यादिना क्तिप्, ष्टपोदरादित्वात्सकारलोप, पूर्ववत्
पत्वस्वरो । ते विश्वेपि देवा देवनादिगुणयुक्ता यूयं, इमामस्म-
दीयां त्वद्विषयां स्तोत्ररूपा वार्चं अभिगृणन्तः आभिमुख्येन

गृणन्तं आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्व १० मुन्ने-
वर्मिपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुन्नाय
सुन्निनी सुन्ने मा धत्तं धुरि धुर्यौ पातं ११ मुन्ने

शब्दयन्तः अहो सम्यगियं स्तुतिः कृतेत्यं प्रशंसन्तः ।
'अभिरभागे' इति लक्षणादिषु कर्मप्रवचनीयत्वम् । अस्मिन्
वर्हिषि स्तीर्णे यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वं तृप्यत । मद
तृप्तियोगे, चौरादिक, आकुस्मीय आत्मेनेपदी । आसद्येति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अडिदम्' इत्यादिना इदमस्मत्तन्त्या
उदात्तत्वम् । 'स्रुचो संप्रस्तावयति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
'वैश्वदेव्यर्चा'* इत्यादि च ॥

१० धुरि स्फ्ये वा स्रुचो विमुञ्चति—अग्नेरिति ॥ हे जुहूपभूतौ
वां युवां अग्ने अपन्नगृहस्य अपन्नस्थानस्या सदसि मदने
निश्चलभूते धुरादौ सादयामि स्थापयामि । किमर्थं ?—सुन्नाय
सुन्नार्थं यजमानस्य मुखं यथा स्यादिति । हे सुन्निनी सुन्न-
वर्त्योः । 'वा छन्दमि' इति पूर्वमवर्णदार्ढ्यत्वम् । मामध्वर्युं
मुन्ने धत्तं स्थापयतम् । किञ्च—धुरि यागलक्षणायामस्यां वर्त-
मानौ धुर्यौ अस्या धुरो वोदारौ पत्नीयजमानौ पातं रक्षतम् ।
'धुरो यङ्ङको' इति यत्प्रत्यय, 'तित्स्वरितम्' इति स्वरि-
तत्वम्, 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वं बहुलवचनाच्च भवति ।
'धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीयाय'* इति
ब्राह्मणम् ॥

११ अन्नाहार्यपचने फलीकरणहोमं जुहोति—अग्न इति यजुरा-

ऽदब्बायोऽशीततनो पाहि माद्य दिवः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्वन्यै पाहि
दुश्चरित्तादविषं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः*

दिक्रया 'अविषन पितु कृणु' इति. गांयत्र्यरूपदया 'सुपदा'
इति यनुरन्तया ॥ हे अग्ने अदब्बायो अहिंसितनीवित ।
'उन्दसीण' इत्युणप्रत्यय । हे अशीततनो उष्णशरीर ।
'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात्
उभयत्राप्याष्टमिको निगात । अद्य अस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे
मा पाहि । आमन्त्रितत्रयस्याविद्यमानत्वात् 'तिडतिड' इति
निगाताभाव । दिन शुल्लेरात् शुल्लेरुवामिभ्यो देवेभ्यः ;
यथा ते कर्मापराधेन क्रुद्धा न हिंसन्ति तथा कुरु । 'उडि-
दम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निञ्च—पाहि प्रसित्यै । प्रसिति
प्रकर्षेण नाश कर्मणोत्यन्तल्लेप । स्यते क्षिनि, 'द्यतिस्यति'
इत्यादिना इत्वम्, 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिन' इति
चतुर्थी । प्रसिति निवारयितुं* मा पाहीति । व्यत्ययेन वाऽ
पादानि चतुर्थी । अपदात्परत्वात् पाहीति न निहन्यते ।
'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । एव
दुरिष्ट्या इत्यत्रापि स्वरचतुर्थ्यौ । दुरिष्टिरेकाङ्गविकल कर्म ।
यद्वा—'दुर्निन्दायाम्' इति प्रादिसमासे अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । दुरद्वनी दुष्टा भुक्ति अमोक्षभोजनम् । 'अदेर्मुद्' इति
इत्यनिप्रत्ययः, गतिममास प्रादिसमासापवाद, 'रुदिकारादक्तिन'
इति ङाप्, 'पित' इत्युदात्तो दीर्घ, पूर्ववच्चतुर्थी, 'उदा-
त्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुश्चरित अयथा-

स्वाहा ^{११}देवां गातुविदो गातुं वित्वा गातु-
मित् न मनसस्पत इमं नो देव देवेषु शुभः
स्वाहा वाचि स्वाहा वार्ते धाः ॥ २४ ॥

दिवं च वित्वा गातुं त्रयोदश च ॥ १३ ॥

नुष्ठितम् । 'दुर्निन्दायां' इति प्रादिसमासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । ततो मां पाहि । 'भीत्रार्थानां' इत्यपादानत्वम् ।
अनुष्ठितस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, तन्निमित्तानर्थपरिहार एव
ततो रक्षणम् । गतिसमासपक्षे 'गतिरनन्तरः' इति, पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—अविषं विषवद्विषं वाधकं, अतोऽन्य-
दविषम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पितुं अन्नं कृणु देहि ।
पितुरित्यन्ननाम । पुनश्च विशेष्ये—मुपदा योनिं—सुखेन सदन-
मवस्थानं मुपन् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना कृष्, 'सदिरमतेः'
इति पत्वम्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तेन हेतुना योनिं सम-
स्तस्योत्पत्तिस्थानम् । अन्नेन हि सर्वं सुखेन सीदति, यथा
'अन्नाद्भूतानि जायन्ते' * इत्यादि ब्राह्मणम् । तुभ्यमिदं स्वाहा
सुखेन हृतमस्तु । यद्वा—इत्थमिदं कर्तव्यमिति सरस्वत्यापि
स्वयमेवाह ॥

^{११}समिष्टयजूंषि जुहोति—देवा इति ॥ हे देवाः गातुविदः
गतिज्ञाः । गाइ गतो, 'कमिमनिजनि' इत्यादिना तुमन्त्ययः,
'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्व-
निषेधात् निहन्यते । गातुं वित्वा मार्गं लब्ध्वा आगमनकाले

‘उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
सस्सुह मादयध्वै । उभा दाताराविपाः रयी-

यत्र स्थिताः ते यूयं गातुमित येन मार्गेणागताः तमेव मार्गं
भजत समाप्ते कर्मणि तेनैव प्रतिनिवर्तध्वम् । किञ्च, हे
मनसस्पते सर्वभूतानामन्तरात्मन्* । ‘सुचामन्त्रिते पराङ्गवत्’
इति पष्ठचन्तस्य परामन्त्रितानुपवेशात् पष्ठचामन्त्रितसमुदायस्य
पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, पदात्परत्वाभावान्निवाताभावः, ‘पष्ठचाः
पति’ इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । हे देव इममस्माकं
यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धाः धेहि स्थापय । एवं हि सरस्व-
त्याह । तदनन्तरं वाचि वाम्देवतायां शब्दब्रह्मणि च धाः ।
‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वाचि धा इति सरस्व-
त्याह । ततः पश्चादिमं यज्ञं वातं सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय ।
यस्मादयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । ‘वाताह्वा
अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते’† इत्यादि ब्राह्मणम् । दधतिः लोटि
‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक्, ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’
इतीकारलोपः ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः.

“प्रजापतिः प्रजा असृजत तास्मृष्टा इन्द्राग्नी अपागूह-
ताम्’‡ इति प्रश्ने काम्या इष्टयं आप्राताः । तत्र ‘ऐन्द्रा-
ग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’‡ इति प्रथमा । तस्या-

*ग-सर्वभूतानामन्तरात्मतया मनसोऽपि पते. क-.....रात्मनो मन.....

†श्रा. ३-३-९.

‡स. २-२-१.

णामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् । अथ-

मियं पुरोनुवाक्या—उभा वामिन्द्राग्री इति त्रिष्टुप्चतुष्पदा ॥
अयं च सर्वोनुवाको वैश्वदेवकाण्डम् । हे इन्द्राग्री वां उभा
उभौ । द्वितीयादिवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः, 'एका-
देश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वमेकादेशस्य । हुव इति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः, युवां आह्वयामि । किमर्थः?—आहुवद्ध्ये
आभिमुख्येन हेतुं आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् । जुहोतिः 'तुमर्थे
सेसेनसेऽसेनक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्गवेनः' इति
कध्यैप्रत्ययः । किञ्च—राधः ओदनं हविल्लक्षणम् । 'सुपां
सुपो भवन्ति' इति तृतीयार्थे पष्ठी, हेतौ वा पञ्चमी ।
उभा युवां सहेव योगपद्येनैव नैकैकश्येन राधसा मादयद्ध्ये
मादयितुं सहेव तर्पयितुं वा आह्वयामि । मदेर्ण्यन्तात्तेनैव
सूत्रेण शध्यै*प्रत्ययः, सार्वधातुकत्वाणि लोपो न क्रियते । अन-
योरेवाह्वाने कारणमाह—युवामेव ह्युभौ इपां अन्नानां रयीणां
धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां दातारौ । 'सावेकाचः' इति 'नाम-
न्यतरस्याम्' इति च पष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । तस्माद्वाजस्या-
न्नस्य सातये लाभाय । 'उतियूति' इत्यादिना उदात्तः
क्तिन्निपातितः, 'जनसनखनां सन्म्रलोः' इत्यात्वम् । तौ तादृशौ
उभौ युवां हुवे आह्वयामि । द्व्यतेः 'बहुळं छन्दसि' इति
शपो लुक्, 'हस्मम्प्रसारणम्' 'अभ्यस्तस्य च' 'बहुळं छन्द-
सि' इति सम्प्रसारणम् ॥

तत्रैव याज्या—अश्रवमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ इतश्च
युवामेवाह्वयामीति हेत्वन्तरमाह—भूरि ददातीति भूरिदावा ।

वृ२ हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां
घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युव-
भ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ।

‘आतो मनिन्’ इत्यादिना वनिप्प्रत्ययः, ततः प्रकर्षविवक्षायां
तरप्प्रत्ययः, ‘भूरिदावस्तुट्’ इति तुडागमः, द्वितीयाद्विवचनस्य
‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादहं
युवां भूरिदावत्तरौ अश्रवं युवां दातृतमावशृणवम् । शृणोतेर्लङि
शपो लुक् । कस्मात्पुनरतिशयिनावित्यत आह—विजामातुः,
विद्यावयोरूपादिभिर्विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । विजामाता हि कन्यालोभात्कन्यावते भूरि धनं
ददाति; तस्मै* यथा वैगुण्यमनादृत्य कन्यां प्रयच्छति ।
तस्मादपि युवां दातृतमावशृणवम् । उत वा अपि वा स्याला-
द्युवां दातृतमावशृणवम् । स्यालो भार्याभ्राता । सोऽपि भगिनी-
स्नेहेन तद्भर्त्रे भूरि धनं ददाति । यस्मादेवमाभ्यामपि युवां
दातृतमावशृणवं, तस्माद्युवमेवाह्वयामि । घशब्दः पादपूरणे
प्रसिद्धो वा । ‘ऋनि तुनुव’ इत्यादिना तस्य संहितायां
दीर्घः । ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वं व्यञ्जनपर । देवाशिकासु-
न्नाश्वर्तावियुनाहृदयाद्योक्याशुद्धा’ इति पदकाले ह्रस्वत्वम् ।
अथ एतस्मात्कारणात् । ‘निपातस्य न’ इति संहितायां
दीर्घत्वम् । सोमस्य सोमसदृशस्यास्य हविषः प्रयती प्रयत्या
प्रदानेन । ‘तादौ च निति कृत्यतो’ इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् । तृतीयैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । हे इन्द्राग्नी । पादादित्वात् पाधिकमामन्त्रिताद्युदा-

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।
साकमेकैः कर्मणा । शुचिं नु स्तोमं नव-

त्तत्वम् । युवभ्यां युवाम्याम् । आत्माभावश्छान्दसः । स्तोमं
स्तोत्रं जनयामि करोमि । नव्यं अभिनवम् । 'वस्वपसोकक-
विक्षेमवचोनिष्केवलोकथजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेम्यश्छान्दसि स्वार्थे यद्व-
क्तव्यः' इति यत्प्रत्ययः । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
एवमनेन स्तोत्रेण तृप्तो युवां दातृतमो प्रजां मे दत्तमिति ।
'इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामुपगूहतः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अथ 'ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वा' * इत्यस्य
पुरोनुवाक्या—इन्द्राग्नी नवतिमिति गायत्री त्रिपदा ॥ हे इन्द्रा-
ग्नी । पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । नवतिं नवतिसङ्ख्याकाः पुरः
असुराणां पुरीः शत्रूणां वा । दासपत्नीः दासाः उपक्षपयितारः
प्रजानां, तादृशाः पतयस्त्वामिनो यासां पुगम् । दंसिः सौतो
धातुरुपक्षयवृत्तिः, 'दंसेष्टनो न आच' इति टप्रत्ययः, बहु
व्रीहो 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारः । साकं सहेय एके
कर्मणा महरणलक्षणेन तादृशीः पुरः अधूनुतं अकम्पय
नाशितवन्तो । धून् कम्पने स्वादिः, वर्णव्यत्ययेन दीर्घः
क्रेत्यादिकाद्वा धूजो विकरणव्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः । तस्मादे
महानुभावो युवां इमं यजमानं सङ्ग्रामे जितवन्तमनुगृहीतं अस्मि
न्निन्द्रियादिकं धत्तम् । 'विवा एष इन्द्रियेण धीर्येणार्च्यते'
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—शुचिमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ शु

जातमुद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेयाम् ॥ २५ ॥
 उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ

निर्दोष स्तोम स्तोत्र नज्जात नव अभूतपूर्वं जात जनन
 अस्याति । बहुग्रीहो पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्यास्मिन्नहनि ।
 हे इन्द्राग्नी । पादादित्वान्न निहन्यते, पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्त-
 त्वम् । वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारो युवाम् । 'सुपा
 सुलुक्' इत्यादिना आकार, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे
 सामान्यवचनम्' इति पूर्वस्थाविद्यमानवच्चनिषेधात् निहन्यते ।
 जुषेथा सेवेथा नु क्षिप्रम् । 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्'
 इत्य*विद्यमानवच्चान्न निहन्यते, लसार्धधातुकानुदात्तत्वे विकरण-
 स्वर । हि यस्मात् उभा उभौ वा युवा सुहवा स्वाह्वानौ
 आहूयमानावप्यरोषौ । 'बहुळ छन्दसि' इति प्रागेव प्रत्ययो-
 त्पत्ते अनेमित्तिके सम्प्रसारणे कृते, आतोयुजोप्रसङ्गात् 'ईपद्-
 स्मुपु*कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खलप्रत्यय, कटुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम्, उभासुहवेति 'मुपा सुलुक्' इत्याकार । ईदृशौ वा
 युवा जोहवीमि भृशमाह्वयामि । ह्वयतेर्यङ्लुक्, 'अभ्यस्तस्य च'
 इति सम्प्रसारणम्, 'यडो वा' इति ईडागम, 'हि च'
 इति निघाते निषिद्धे 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 ता तौ युवा वाज अन्न उशते कामयमानाय यजमानाय ।
 'शतुरनुमो नद्यजादो' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्य तदानीमेव
 धेष्ठा धातृतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि 'तुश्छन्दसि' इती-
 छन्प्रत्यय, 'तुरिछेमेयस्सु' इति तृशब्दस्य लोप, पूर्ववद्धि-

सद्य उंशते घेष्ठां । वयमु त्वा पथस्पते
 रथं न वाजंसातये । धिये पूपन्नयुज्महि ।
 पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो

भक्तेराकारः । तौ तादृग्गुणौ युवां यस्माज्जोहवीमि, तस्मादिमं
 स्तोमं जुपेयाम्, अस्मिन्निन्द्रियादिकं च धत्तमिति ॥

अथ सङ्ग्राम जित्वा जनतामेप्यतः 'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' *
 इति पौष्णश्चरु अनुनिर्वाप्यत्वेनाम्रातः । तत्र पुरोनुवाक्या—
 वयमिति गायत्री त्रिपदा ॥ हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः† ।
 'पष्ट्या पतिपुत्र' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः, 'मुवा-
 मन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति पष्ट्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् पष्ट्यन्ता-
 मन्त्रितममुदायो निहन्यते । हे पूपन्न वयमु वयमेव त्वामयुज्महि
 योजयाम । 'छन्दमि लुङ्लङ्लिट्' इति लृट्, 'बहुलं
 छन्दमि' इति शपो लुक । कमिव?—रथं न रथमिव ।
 उपरिष्ठादुपचारत्वात् । उपमानार्थो नशब्दः । किमर्थ?—धिये
 कर्मणे, कर्ममिध्यर्थम् । 'मावेनाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 धीर्विशेष्यते—यानमातये, वानोऽन्नं म सन्यते लभ्यते अस्या-
 मिति । अधिकरणार्थे क्तिनि, 'जनमनम्वनाम्' इत्यात्वम् ।
 'मन्क्तिन्व्याख्यानशयनामनस्थानयानक्रादिस्त्रीताः' इत्युत्तरपदान्ता-
 दात्तत्वं बाधित्वा दामीमागादित्वात्पूर्वपदमृतिस्वरत्यम् । ईदृश-
 कर्ममिद्वच्यं त्वां योजयाम. इति ॥

तत्रैव याज्या—पथम्य इति चतुष्यदा त्रिष्टुप् ॥ पथ-
 स्यः मरुस्य मार्गस्य । 'कस्त्रादिषु च' इति विसर्जनीयस्य

अभ्यानङ्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा

सकार, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, 'अनुदात्त न' इत्याग्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । परिपति परिपालयितारम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्ः स्तोतव्यम् । अर्कस्तप्ते, कर्मणि घञ्, अर्चतेर्ना घञ्, 'चजो कुघि ण्यतो' इति कुत्वम्, उभयताप्युभङ्गादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ईदृश हि पूषण कामेन वशीकृतो जन वचस्या वचसा स्तोत्ररूपेण । तृतीयैरवचनस्य याजादेश । अभ्यानङ् अभिप्राप्नोति । तस्मा दहमप्यद्य त्वामुपागतोऽस्मीति भाव । अशू व्याप्तो, 'छन्दसि लुङ्लट्लिट्' इति लङ्, शम्परस्मपदे व्यत्ययेन, हलङ्चा दिलेपे घश्चादिना पत्वम् । यद्वा—नशेर्गतिर्मण लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुङ्, 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडा गम । स पूषा नोऽस्मभ्य रासत् ददातु । रातेर्लेटि 'सिञ्च हुल लेटि' इति सिप्, 'लेटोडाटो' इत्यडागम । किं ददातु ?—गुरुध शोकस्य रुध निगारयित्री । क्तिप्, रुडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, एषोदरादित्वाद्घञ्जनस्य लोप । का पुनस्ता ?—चन्द्राग्रा ओषधी, चन्द्र हिरण्य, असितजातिर्वा चन्द्र, स अग्र प्रधानमीश्वरो वा यासा ता अस्मभ्य ददातु* । इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया प्रयोजनमिति ता प्रार्थ-

*क—न ददातु ?—गुरुध गुरुता [शुचा] निराधरेव चन्द्राग्रा निमला ।

यद्वा—शु क्षुध दातव्य वा निरुणद्धीति गुरुध ॥

ग—आषधी रजतजात धीतचन्द्र [रजतजातिर्वाऽत्र चन्द्र] धनान् ।

गुरु शोक ता रुधनि निवारयतीति गुरुध । शुक्लवृन्दस्य वकारागम

इडान्दस । वर्णानमो वणविषययथ । यौरा रण्यमय मुख यासा

ता चन्द्राग्रा । अग्र प्रधानमीश्वरो यासा ता न अस्मभ्य ददातु

धियं धियः सीपधाति प्र पूर्वा । क्षेत्रस्य
पतिना वयः हितेनैव जयामसि । गामश्वं
पोपयित्वा स नः ॥ २६ ॥ मृडातीदृशे ।

यते—धियं धियमित्यादिना चतुर्येन पादेन ॥ सर्वो धियं
प्रज्ञाम् । स पूषा प्रकर्षेण सीपधाति साधयत्वस्माकम् । सिद्धच-
तेर्ष्यन्ताद्धातुत्वे कृते लेटे 'बहुलं छन्दसि' इति शप्श्लुद्धि-
र्वचनानि, 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्, तुजादित्वादभ्या-
सस्य दीर्घः, वर्णव्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम्, 'लेटोडाटौ'
इत्यात्वम्, 'छन्दस्युभयथा' इति लेट आर्धधातुकत्वाणिलोपः,
'इण्कोः' इति पत्वम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन छलेः
'णिश्चि' इत्यादिना चङ्द्विर्वचनादिः, णौ चङ्चुपधाया
ह्रस्वत्वम् ॥

‘क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्य’* इत्यस्य पुरोनु-
वाक्या—चतुष्पदानुष्टुप् ॥ क्षेत्रस्य निष्पत्त्याधारस्य, पतिना
पत्याऽधिष्ठात्रा । ‘पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा’ इति घिसंज्ञा ।
तेनानुगृह्यमाणा वयं जयामसि जयामः । ‘इदन्तो मसि’ इति
इकारः । केनेव ?—हितेनेव ; यथा हितेन मित्रेण जनेन
अमित्रं जयति, एवं क्षेत्रपतिना जयेम । किं जयेम ?—गामश्वं
पोपयितुं पोपकमन्त्रादिकं प्रज्ञाम् । आकारस्समुच्चये । गां चाश्वं च
पोपयितुं च । पुपेर्ष्यन्तात् ‘स्तनिह्वपिपुपि’ इत्यादिना इलुच्म-
त्ययः, ‘अयामन्तात्वाख्येत्विष्णुपु’ इति णेरयादेशः । स च
क्षेत्रपतिः नोस्मान् मृडाति मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने, तौदा-

क्षेत्रस्य पते - मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो
अस्मासु धुक्व । मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत-

दिक, 'लेटोडाटी' इत्याडागमः । ईदृशे यथोक्ते गवादा-
वर्थे अस्मान् स्वामित्वेन स्थापयित्वा सुखयतु । 'त्यदादिपु
ट्टशः' इति कञ्, इदम ईशादेशः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अत्र यणादिशसवर्णदीर्घयोरकरणेन तृतीयचतुर्थपादौ पूरयितव्यौ ॥

तत्रैव याज्या—क्षेत्रस्य पत इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे
क्षेत्रस्य पते । पराङ्मवद्भावेन पष्ठचामन्त्रितसमुदायस्य पाष्ठिक-
मामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । मधुमन्तमूर्मि मधुरेण क्षीरादिना तद्वन्त-
मूर्मि अरणशीलं गवादिसमुदायम् । 'अर्तेरूच्च' इति ऋगता-
वित्यस्मात् मिप्रत्यय ऊकारश्चान्तादेशः । मधुश्चुतं मधुरं
क्षीरादिकमासिञ्चन्तं, न केवलं मधुमन्त, अपि तु सर्वदा प्राणिभ्यः*-
स्त्रवन्तम् । श्रुतिर् आसेचने, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृत-
मिव सुपूतम् । 'सु पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वम्,
'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमास, तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम्, गतित्वाभावात् 'सूपमानात् क्त' इत्येवं न भवति ।
ईदृशं गवादिसमुदायमस्मामु धुक्व । स्वयमेव धुक्व अस्मद्वात्स-
ल्येन, यथा धेनुः पयस्त्वयमेव दुग्धे दोग्धृवात्सल्येन । कर्म-
कर्तरि लकारः, 'न दुहस्नुनमां' इति यक्प्रतिषेधः । यद्वा—
क्षेत्रमित्यध्याद्वियते, गवादिसमुदाय क्षेत्राणि, दुहिः स्वरितेत् ।
किञ्च—ऋतस्य यज्ञस्य पतयोऽग्न्यादयो देवाः नोऽस्मान्स्मदीयं
वा त्वया दीयमानं गवादिसमुदायं मृडयन्तु सुखयन्तु । 'छन्द-
स्पुमपथा' इति णिचस्सार्वधातुकत्वेन द्वित्वाच्छ्रृंषघगुणाभावः ॥

मृतस्य नः पतयो मृडयन्तु । 'अग्ने- नय
सुपथां राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । युयोध्यंस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते

१० अग्नये पथिरुते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्ण-
मासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेत्* इत्यस्य
पुरोनुवाक्या—अग्ने नयेति त्रिष्टुप्चतुष्पदा ॥ हे अग्ने देव
सुपथा शोभनेन मार्गेण शास्त्राविस्त्रेह । 'परादिश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इति तु न
भवति अन्तोदात्तत्वात्पयिन्शब्दस्य, क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः, 'न
पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन मार्गेणास्मान्नय ।
किमर्थः?—राये घनाय हविलक्षणाय ; त्वदीयहविस्सम्पादनयोग्या
वयं यथा भवामस्तथा कुर्वित्यर्थः । त्वं हि विश्वानि वयुनानि
ज्ञानान्यभिप्रायान्विद्वान् । 'अजियमिशीद्भ्यश्च' इत्यजेरुन-
प्रत्ययः, 'अजेर्व्यञ्जपो' इति वीभावश्च । किञ्च—एनः
पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणमस्मदस्मत्तः युयोधि अपनय ।
यौतिः एधभावे लोटि 'बहुळं छन्दसि' इति शपः श्लुः,
'वा छन्दसि' इत्यपिस्वाभावेन अडित्त्वात् 'अडितश्च' इति
धिभावः । कीदृशमेनः?—जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छां
कोटिल्ये इत्यस्मात् 'हुच्छेस्सनो लुक् छलोपश्च' इत्यानच्प्रत्ययः ।
हुच्छितुमिच्छति जुहुराणम् । यद्वा—ह प्रसह्यकरणे, जुहोत्या-
दिकः, तस्मात्ताच्छीलिके चानशि शपः श्लुः, 'बहुळं छन्दसि'
इत्युत्वम् । तदर्थं वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतमां नमउक्तिं

नमउक्तिं विधेम । ¹⁰आ देवानामपि पन्था-
मगन्म यच्छक्रवाम् तदनु प्रवोदुम् । अग्निः
विद्वान्त्स यजात् ॥ २७ ॥ सेदु होता सो

नमस्कारोक्तिं विधेम क्रियास्म । विधविधाने, आशिपि लिङ्,
'लिङ्चाशिपि' इत्यङ्, यासुडादिः, 'छन्दस्युभयथा' इति
सार्वधातुकत्वात्सलोपः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस आद्यु-
दात्तत्वम् । 'पथो वा एषः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—आ देवानामिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ देवानां
पन्थां पन्थानं कर्ममार्गं आगन्म आगता भूयास्म । 'मन्त्रे
घसह्र' इत्यादिना च्लेर्लुक् । यद्वा—'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक् । 'पथिमथोस्सर्वनामस्थाने' इति पथिन्शब्दस्याद्यु-
दात्तत्वम्, द्वितीयैकवचनेपि व्यत्ययेन 'पथिमथ्यृभुक्षामात्'
इत्यात्वम् । ये वयं कालातिपत्त्या कर्ममार्गात्प्रच्युतास्तेपि वयम् ।
यद्वा—यतः कर्ममार्गात्प्रच्युताः, तमपि पन्थानमागन्म । कि
कात्स्न्येन सर्वं निर्वोदुं शक्यत इत्यत आह—यच्छक्रवाम
यावत्किञ्चिदेव विषये अनुष्ठानं शक्नुयाम । लोत्वाडागमः, सति-
शिष्टो विकरणस्वरः । तदनु प्रवोदुं तच्छक्यं कर्मजातं अनु-
क्रमेणाविच्छेदेन निर्वोदुं पन्थानमगन्म । अविच्छेदेनानुष्ठानं
प्रवाहः । प्रवोदुमित्यत्र 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गनेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । शक्त्या कर्मप्रवाहो लक्ष्यत इति लक्षणे
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । यद्वा—तादिति लिङ्गव्यत्ययेन नुं-

सकृत्वम्, तं पन्थानमनु प्रगेदुं यस्माद्वयं शक्नुवाम । सम्भावेने
लोट् । तस्मात्तमागता वयमिति । ननु तदवस्थमेव कर्मणो
वैकल्यं, कथं वा निर्वोदुं शक्यत इत्यत आह—स एव
सख्वग्निः पथिकृन्नामा यजात् यजेत् अविगुणं यागं निर्वर्तयि-
ष्यति अनतिपन्नतां कर्मणस्सम्प्रादायिष्यति । लेट आडागमः ।
कोस्य विशेष इत्यत आह—विद्वान् सम्यग्यागसम्प्रादनोपायज्ञः ।
ननु देवानां यागेतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत आह—स एव
खल्वग्निः होता देवानां साधु आदाता । ह्यतेस्तृनि 'बहुलं
छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना हूयमानाः
कर्मणो वैगुण्यमनादृत्य आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना
अशक्यं कर्तुमिति प्रणिपाद्यते—स सख्वग्निः अध्वरान् यागान्
फलपयाति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति ।
यद्वा—अध्वरान् ध्वरे. कर्मणो वारकैः कालातिपत्त्यादिदोषैः
रहितानस्मान् अस्मद्यागान्वा करोतु । एवं हि 'नञ् सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु कालो बलवान्, तत्कथं
तदतिपत्तिं अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह—स एव
खल्वग्निः ऋतून् कालावयवान् कल्पयाति, आदित्यात्मनाप्यग्ने-
रेवावस्थितत्वात् । य. कालस्यैव स्वप्ता स कथं विपन्नकालं
अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः । अत्र स इति पदं
ऋतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य 'एतत्तदोः'
इति प्रथमा लुप्यते । द्वितीयस्य तु 'सोचि लोपे चेत्' इति
लुप्यते । तृतीयस्य तु 'अतो रो' इति रोरुत्वे, गुणे च
कृते, 'अनुदात्ते न कुध्वरे' इति रो प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य
तु 'मोभगोअवोअपूर्वस्य योशि' इति यत्वे .कृते, 'लोप-
श्शाकल्यस्य' इति लुप्यते, लोपस्यासिद्धत्वाद्गुणो न क्रियते ॥

अंवरान्त्स ऋतून्कल्पयाति । "यद्वाहिष्ठं तद-
ग्नये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वष्ट्रिये-

११ तत्रैव स्थिष्टकृत पुरोनुवाक्या—यद्वाहिष्ठमिति चतुष्पदा
नुष्टुप् ॥ वाहिष्ठ वाहयितृ तम प्रीते प्रापयितृ । स्तोत्रमेव
चेदृश भवति । तस्मादीदृश यत् स्तोत्र तदग्नये अग्न्यर्थमेव ।
अग्निरेव रमणीय स्तोत्रमर्हति, तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव
स्तौमीति भाव । वाहयितृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन्प्रत्यय,
'तुरिष्ठेभ्यस्सु' इति तुश्छन्दलोप, व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्व-
मनादृत्य 'टे' इति टिलोप । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मा-
द्वातोस्तृजन्तादिष्टन्प्रत्यय । अभीष्टनिर्हण प्रयत्न । हे विभा-
वसो तेजोधन त्वमपि बृहन् प्रशस्त मदीय स्तोत्र अर्च बहु
मन्यस्व अङ्गीकुरु । किमिति देवतान्तर मुक्त्वा अग्निरेव
स्तूयते इत्यत आह—त्वत् त्वत्त रयि धन उत्पद्यते ।
उदीरत इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्र एकरचनान्तविपरिणामेन
सम्बध्यते । वस्मादिव—महिषीव, महान् ऋषिर्महर्षि महेश्वर ।
ष्टपोदरादित्वादाकारस्येत्वम्, रेफलोपश्च । तत पञ्चम्येकवचनस्य
'सुपा सुलृ' इति लृक्* । महाराजादिव त्वत्तो धनमुत्प-
द्यते । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—महिष्येव गृह्यते, यथा
राजभार्याया रत्नादिक लभते एव त्वत्तोपि । 'अविमह्योष्टि-
पच्' इति महेष्टिप्रचि कृते टिच्चात् ङीप्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते 'महिष्यापादयोरिष्टवाक्यायाम्' इत्या-

*क- 'सुपा सुलृ' इति पूर्वसप्तम इकार । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' । यद्वा—महिषा राजभार्या । सापि महिषी ।
मत्पर्याय ईकार । पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपा सुलृ' इति लृक्

स्त्वद्वाजा उदीरते । ¹²अग्रे त्वं पारया नव्यो
अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी
पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तन-

द्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजाः अन्नान्यपि त्वत्तः उदीरते उत्प-
द्यन्ते । ईर गतो कम्पने च, इत्यदादिकोऽनुदात्तेत्, 'आत्मने-
पदेप्वनत' इत्यदादेशः ॥

¹²तत्रैव याज्या—अग्रे त्वमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्रे
त्वं नव्यः, नव एव नव्यः । 'वस्वपसोककविक्षेमवचोनिष्केवलो-
कथजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः' इति
स्वार्थे यत्प्रत्यय, 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अस्मा-
नतिपारय अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अविकल-
कर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य?—विश्वा विश्वानि । 'शेश्छन्दसि
बहुळम्' इति लोपः । दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति येषु तानि
दुर्गाणि विध्यपराधलक्षणानि पापानि । 'सुदुरोरधिकरणे' इति
गमेर्ङः, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तान्यतिक्रम्यास्मान्पारय ।
'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो
अस्मानिति 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' इति . प्रकृतिभावः ।
स्वस्तिभिश्शोभनेर्मागे दुर्गातिक्रमणोपायभूतेः । अस गतो 'क्विच्-
क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्विच्, 'तितुत्र' इतीदृशप्रतिषेधः, रुदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—नोऽस्माकं तत्र वसतां पूः नगरी
निवासस्थानं, पृथ्वी विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफललोप-
भोगयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तः, 'ओतो गुणवचनात्' इति ङीप्, 'उदात्तयणो हल्पूर्-
वात्' इति नद्या उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माकं तत्र वसतां

यायु शं योः । ¹³त्वमग्ने व्रतपा असि देव

उर्वी मेदिनी । स एव स्वरः । सा बहुळा भवतु बहुभि-
धनधान्यपश्व्वादिभिस्तद्वती भवतु । सिध्मादिलक्षणो लृच् । यद्वा—
यहूनामर्थानां लात्री आदात्री उत्पादयित्री भवतु । लतेः 'आतो-
नुपसर्गे' इति कः । किञ्च—तोकाय अस्मदीयाय अपत्याय
तनयाय तस्यापत्याय अस्मत्पौत्राय शं शमयिता रोगाणां भव ।
शमेर्ण्यन्तात्किप्, मितां ह्रस्वः, 'गेरनिटि' इति णिलोपः ।
किञ्च—योः यापयिता पृथक्कर्ता आगामिनां भयानां अस्मदीय-
जनसकाशादपनेता च भव । यौतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते'
इति विच्, 'ओतो णित्' इति बहुलवचनान्न भवति ।
'पष्ठयर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति वा 'क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिनः' इति वा चतुर्थ्यौ । तोकं तनयं च रक्षितुं
शं योश्च भव । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायामस्य दीर्घत्वम् ॥

¹³ अग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्नि-
स्तन्नव्रत्यमिव चरेत्* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—त्वमग्ने इति
त्रिपदा गायत्री, अष्टकसप्तकपङ्कपदा प्रतिष्ठानाग्नी, 'पदसप्तका-
ष्टकैर्वर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा'† इति वचनात् ॥ देव इति
सप्तमीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना स्वादेशः । आकारौ
समुच्चयवानिनी । हे अग्ने देवेषु च मर्त्येषु च त्वमेव व्रतपाः व्रतानां
पाता रक्षकः नान्यः कश्चित् । पातेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते'
इति वचनाद्विच्,‡ रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—त्वमेव
यज्ञेषु ईज्यः स्तुत्यः । 'ईडवन्दवृशंसुदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
अतोस्मानखण्डितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

आ मर्त्येष्वा । त्वं युज्ञेष्वीद्व्यः । 'यद्वो वयं

१४ तत्रैव याज्या—यद् इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे देवा वो युष्माकं विदुषामखण्डितज्ञानानां सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि वयं अविदुष्टरासः अविद्वत्तराः क्षणेक्षणे सन्माव्यमानप्रमादाः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दसोस्सम्प्रसारणम्, 'आज्जसेरमुक्', अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशा वयं यद्यस्मान् प्रमिनाम हिंसितवन्तः । मीद् हिंसायां कृचादिः, तस्मात् 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' इत्याशङ्कायां लेट् । कारणतः कार्यानुमानमाशङ्क । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्क्यते । 'लेटोडाटो' इत्याडागमः, 'स उत्तमस्य' इति सकारलोपः, 'मीनातेर्निगमे' इति धातोः ह्रस्वत्वम्, 'हिनुमीना' इति णत्वं बहुलवचनान्न भवति । तत् तस्मात्कारणाद्विश्वं (अ) खण्डितं सर्वं कर्मजातं अग्निरेवायमिज्यमानः व्रतपतिनामा आपृणाति आभिमुख्येन पूरयतु अखण्डितमापादयतु । पृ पालनपूरणयोः, लेट् 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतु—विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान् । 'विदेशशतुर्वमुः' 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'सान्तमहतस्संयोगस्य' इति दीर्घः, संयोगान्तलोपः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । तस्मादापूरणोपायज्ञो यथा स्यात्तथा* कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्त उपाया इत्यत आह—येभिर्वैः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस् ऐस् । ऋतुभिः कालावयवैः पौर्णमास्यादिभिः युष्मान् देवानग्न्या[न्ना]दीन् कल्पयाति देवशब्दवाच्यहविर्लोकार्थैः [दीन् येः] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । 'अहं कृत्यतृचश्च' इति लिङर्थे लेट्, पूर्ववदाडागमः । तत्कालादीनां वयवान् विदुषोऽग्नेः व्रतस्याखण्डितत्वापादनमात्रं किय-

प्रमिनामं वृत्तानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विधमा पूर्णाति विद्वान् येभिर्देवाः
ऋतुभिः कल्पयाति ॥ २८ ॥

जुपेथामा स नो यज्ञादा त्रयोविंशतिश्च ॥ १४ ॥
इवे त्वा यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे वां देवोर्वधूतं
धृष्टिस्सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं कृष्णोसि
भुवनमसि वाजस्योभा वां
चतुर्दश ॥ १४ ॥

इवे दृष्टं भुवनमष्टाविंशतिः ॥ २८ ॥
इति प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः.

इति भाव । तस्माद्भूतमनेन खण्डितमिति भवद्विरुद्धेनो न
कार्यं । अत्र सहितायामग्निष्टदिति 'युष्मत्तत्तनुष्वन्त.पादम्'
इति णः । ऋतुभिरित्या 'दीर्घादटि समानपादे' इति स्त्वम्,
'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिक । एतदुक्तं भवति—अयमग्निः
ये पर्वभिरस्माभि अननुष्ठितैरसन्तुष्टस्तद्विद्वान्* वर्तते तैस्सर्वै-
रदुष्टैर्[नुष्ठितै]रिव अस्मदनुग्रहाय सन्तुष्ट *स देवानपीष्टानिव
इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः.
इति भट्टभास्कराविरचिने यजुर्वेदमाध्वे ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः.

तैत्तिरीयसंहितायाः .

पदपाठः

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रश्नः

इ॒पे । त्वा । ऊ॒र्जे । त्वा । वा॒यवः । स्थ ।
उ॒पा॒यव॒ इत्यु॒प-आ॒यवः । स्थ । दे॒वः । वः ।
स॒वि॒ता । प्रे॒ति । अ॒र्प॒य॒तु । श्रेष्ठ॑त॒मा॒येति॑ श्रेष्ठ॑-
त॒मा॒य । क॒र्म॒णे । ए॒ति । प्या॒य॒ध्व॒म् । अ॒ग्नि॒याः ।
दे॒व॒भा॒ग॒मि॒ति॑ दे॒व-भा॒ग॒म् । ऊ॒र्जे॒स्व॒तीः । प॒र्य॒-
स्व॒तीः । प्र॒जा॒व॒ती॒रि॒ति॑ प्र॒जा-व॒तीः । अ॒न॒मी॒वाः ।
अ॒य॒क्ष॒माः । मा । वः । स्ते॒नः । ई॒श॒त॒ । मा ।
अ॒घ॒श॒स् इत्य॒घ-श॒स् । रु॒द्र॒स्य॑ । हे॒तिः ।
प॒री॒ति । वः । वृ॒ण॒क्तु॑ । ध्रु॒वाः । अ॒स्मि॒न् । गो॒प॒-
ता॒वि॒ति॑ गो-प॒तौ । स्या॒त् । व॒ह्नीः । य॒ज॒मा॒न॒स्य॑ ।
प॒शून् । पा॒हि ॥ १ ॥

इ॒पे त्रि॒च॒त्वा॒रि॒श॒त् ॥ १ ॥

य॒ज्ञ॒स्य॑ । घो॒प॒त् । अ॒सि॒ । प्र॒त्यु॒ष्ट॒मि॒ति॑ प्र॒ति॒-
उ॒ष्ट॒म् । रक्षः॑ । प्र॒त्यु॒ष्टा॒ इति॑ प्र॒ति॒उ॒ष्टाः । अ॒रा॒त॒यः-
प्रे॒ति । इ॒य॒म् । अ॒गा॒त् । घि॒प॒णा । व॒हिः । अ॒च्छ॑ ।

मनुना । कृता । स्वधयेति स्व-धया । वितृष्टेति
 वि-तृष्टा । ते । एति । बृहन्ति । कवयः । पुरस्तात् ।
 देवेभ्यः । जुष्टम् । इह । वह्निः । आसद् इत्या-
 सदे । देवानाम् । परिपूतमिति परि-सूतम् । अस्मि ।
 वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । अस्मि । देववह्निरिति देव-
 वह्निः । मा । त्वा । अन्वक् । मा । तिर्यक् । पर्व ।
 ते । राध्यासम् । आच्छेत्तेत्या-छेत्ता । ते । मा ।
 रिपम् । देववह्निरिति देव-वह्निः । शतवल्गमिति
 शत-वल्गम् । वीति । रोह । सहस्रवल्गा इति
 सहस्र-वल्गाः ॥ २ ॥ वीति । वयम् । रुहेम् ।
 पृथिव्याः । सम्पृच इति सं-पृचः । पाहि । सुसम्भृ-
 तेति सु-सम्भृता । त्वा । समिति । भुरामि ।
 अदित्यै । रास्ना । अस्मि । इन्द्राण्यै । संनहनमिति
 सं-नहनम् । पूषा । ते । ग्रन्थिम् । ग्रन्थात् । सः ।
 ते । मा । एति । स्थात् । इन्द्रस्य । त्वा । बाहु-
 भ्यामिति बाहु-भ्याम् । उदिति । यच्छे । बृह-
 स्पतेः । मूर्धा । हरामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
 अन्विति । इहि । देवङ्गममिति देव-गमम् ।
 अस्मि ॥ ३ ॥

सहस्रवल्गा अपात्रिशब्द ॥ २ ॥

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया
 इति देव-यज्यायै । मातरिष्वनः । घर्मः । असि ।
 द्यौः । असि । पृथिवी । असि । विश्वधाया इति विश्व-
 धायाः । असि । परमेण । धाम्ना । दृहस्व । मा ।
 ह्याः । वसूनाम् । पवित्रम् । असि । शतधारमि-
 ति शत-धारम् । वसूनाम् । पवित्रम् । असि ।
 सहस्रधारमिति सहस्र-धारम् । हुतः । स्तोकः ।
 हुतः । द्रुप्तः । अग्रये । बृहते । नाकाय । स्वाहा ।
 द्यावापृथिवीभ्यामिति द्यावा-पृथिवीभ्याम् । सा ।
 विश्वायुरिति विश्व-आयुः । सा । विश्वव्यचा
 इति विश्व-व्यचाः । सा । विश्वकमेति विश्व-
 कर्मा । समिति । पूज्यध्वम् । ऋतावरीरित्यृत-
 वरीः । ऊर्मिणीः । मधुमत्तमा इति मधुमत्-
 तमाः । मन्द्राः । धनस्य । सातये । सोमेन ।
 त्वा । एति । तनञ्मि । इन्द्राय । दधि । विष्णो
 इति । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ४ ॥

सोमेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

कर्मणे । वाम् । देवेभ्यः । शक्रेयम् । वेपाय ।
 त्वा । प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा

इति प्रति-उष्टाः । अरातयः । घूः । असि ।
 धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् ।
 धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । वयम् । धूर्वामः ।
 त्वम् । देवानाम् । असि । सलितममिति सलित-
 तमम् । परिप्रतममिति परि-तमम् । जुष्टतममि-
 ति जुष्ट-तमम् । वक्षितममिति वक्षि-तमम् ।
 देवहूतममिति देव-हूतमम् । अहुतम् । असि ।
 हविर्यानुमिति हविः-धानम् । दृ० हस्व । मा ।
 ह्याः । मित्रस्य । त्वा । चक्षुषा । प्रेति । ईक्षे ।
 मा । जेः । मा । समिति । विकथाः । मा ।
 त्वा ॥ ५ ॥ हि० मिषम् । उरु । वाताय ।
 देवस्य । त्वा । मृवितुः । प्रसव इति प्र-नये ।
 अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
 हस्ताभ्याम् । अग्रये । जुष्टम् । निर्गति । वृषामि ।
 अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-षोमाभ्याम् । इदम् ।
 देवानाम् । इदम् । उ । नः । नृह । स्फुल्य ।
 त्वा । न । अगन्त्ये । नुवः । अग्नि । योति ।
 ख्येयम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । दृ० हन्ताम् ।
 दुर्योः । चावापृथिव्योग्नि चावा-पृथिव्योः ।
 उरु । अन्तर्गिहम् । अन्विति । इति । अदित्याः ।

त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । सादयामि । अग्ने ।
हव्यम् । रक्षस्व ॥ ६ ॥

मा त्वा पट्वत्वारिःशञ्च ॥ ८ ॥

देवः । वः । सविता । उदिति । पुनातु ।
अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मि-
भिरिति रश्मि-भिः । आपः । देवीः । अग्नेपुव
इत्यग्ने-पुवः । अग्नेगुव इत्यग्ने-गुवः । अग्ने ।
इमम् । यज्ञम् । नयतु । अग्ने । यज्ञपतिमिति
यज्ञ-पतिम् । धत्तु । युष्मान् । इन्द्रः । अवृणीत ।
वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये । यूयम् । इन्द्रम् ।
अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये । प्रोक्षि-
ता इति प्र-उक्षिताः । स्थ । अग्नये । वः ।
जुष्टम् । प्रेति । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्यामित्य-
ग्नी-सोमाभ्याम् । शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे ।
देवयज्याया इति देव-यज्यायै । अवधूतमित्यव-
धूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यव-धूताः । अरा-
तयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीति ।
त्वा ॥ ७ ॥ पृथिवी । वेत्तु । अधिपवणमित्य-
धि-सर्वनम् । असि । वानस्पत्यम् । प्रतीति ।

त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । अग्नेः । तनूः ।
 असि । वाचः । विसर्जनमिति वि-सर्जनम् ।
 देववीतय इति देव-वीतये । त्वा । गृह्णामि ।
 अग्निः । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् ।
 देवेभ्यः । हव्यम् । सुशमीति सु-शमि ।
 शमिष्व । इपम् । एति । वद । ऊर्जम् । एति ।
 वद । द्युमदिति द्यु-मत् । वदतु । वयम् ।
 सङ्घातमिति सं-घातम् । जेष्म । वर्पवृद्धमिति
 वर्प-वृद्धम् । असि । प्रतीति । त्वा । वर्पवृद्ध-
 मिति वर्प-वृद्धम् । वेत्तु । परापूतमिति परा-
 पूतम् । रक्षः । परापूता इति परा-पूताः ।
 अरातयः । रक्षसाम् । भागः । असि । वायुः ।
 वः । वीति । विनक्तु । देवः । वः । सुविता ।
 हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति ।
 गृह्णातु ॥ ८ ॥

त्वा भाग एकादश च ॥ ५ ॥

अवधूतमित्यव-धूतम् । रक्षः । अवधूता
 इत्यव-धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् ।
 असि । प्रतीति । त्वा । पृथिवी । वेत्तु । दिवः ।

स्कम्भनिः । असि । प्रतीति । त्वा । अदित्याः ।
 त्वक् । वेत्तु । धिपणा । असि । पर्वत्या । प्रतीति ।
 त्वा । दिवः । स्कम्भनिः । वेत्तु । धिपणा । असि ।
 पार्वतेयी । प्रतीति । त्वा । पर्वतिः । वेत्तु ।
 देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
 हस्ताभ्याम् । अधीति । वपामि । धान्यम् ।
 असि । धिनुहि । देवान् । प्राणायेति प्र-अ-
 नाय । त्वा । अपानायेत्यप-अनाय । त्वा ।
 व्यानायेति वि-अनाय । त्वा । दीर्घाम् ।
 अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । आयुषे ।
 धाम् । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति
 हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ९ ॥

प्राणाय त्वा पञ्चदश च ॥ ६ ॥

धृष्टिः । असि । ब्रह्म । यच्छ । अपेति ।
 अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम-अदम् ।
 जहि । निरिति । क्रव्यादमिति क्रव्य-अदम् ।
 सेध । एति । देवयजमिति देव-यजम् । वह ।
 निर्दग्धमिति निः-दग्धम् । रक्षः । निर्दग्धा

इति निः-दग्धाः । अरांतयः । ध्रुवम् ।
 अ॒सि । पृ॒थि॒वीम् । दृ॒२ह । आ॒युः । दृ॒२ह ।
 प्र॒जा॒मि॒तिं प्र-जा॒म् । दृ॒२ह । स॒जा॒ता॒नि॒तिं
 स-जा॒ता॒न् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय । प॒री॒तिं ।
 ऊ॒ह । ध॒र्त्रम् । अ॒सि । अ॒न्त॒रि॒क्षम् । दृ॒२ह ।
 प्रा॒ण॒मि॒तिं प्र-अ॒नम् । दृ॒२ह । अ॒पा॒न॒मि॒त्य॒प-
 अ॒नम् । दृ॒२ह । स॒जा॒ता॒नि॒तिं स-जा॒ता॒न् ।
 अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय । प॒री॒तिं । ऊ॒ह । ध॒रु-
 ण॑म् । अ॒सि । दि॒वंम् । दृ॒२ह । चक्षुः॥१०॥
 दृ॒२ह । श्रो॒त्रम् । दृ॒२ह । स॒जा॒ता॒नि॒तिं स-
 जा॒ता॒न् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय । प॒री॒तिं ।
 ऊ॒ह । ध॒र्मं । अ॒सि । दि॒शः । दृ॒२ह । यो॒निम् ।
 दृ॒२ह । प्र॒जा॒मि॒तिं प्र-जा॒म् । दृ॒२ह । स॒जा॒ता॒नि॒तिं
 स-जा॒ता॒न् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय ।
 प॒री॒तिं । ऊ॒ह । चि॒त्तः । स्थ । प्र॒जा॒मि॒तिं
 प्र-जा॒म् । अ॒स्मै । रु॒यिम् । अ॒स्मै । स॒जा॒ता॒नि॒तिं
 स-जा॒ता॒न् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय ।
 प॒री॒तिं । ऊ॒ह । भृ॒गू॒णा॒म् । आ॒ङ्गै॒र॒सा॒म् । त॒प॑सा ।
 त॒प्य॒ध्वम् । या॒नि । ध॒र्मं । कु॒पा॒ला॒नि । उ॒प-
 चि॒न्व॒न्ती॒त्यु॒प-चि॒न्व॒न्ति । वे॒ध॒सः । पू॒ष्णः ।

तानि । अपीति । व्रते । इन्द्रवायू इतिन्द्र-वायू ।
वीति । मुञ्चताम् ॥ ११ ॥

चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

समिति । वृषामि । समिति । आपः । अद्भि-
रित्यत्-भिः । अगमत् । समिति । ओर्षधयः ।
रसेन । समिति । रेवतीः । जगतीभिः । मधुम-
तीरिति मधु-मतीः । मधुमतीभिरिति मधु-
मतीभिः । सृज्यध्वम् । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः ।
परीति । प्रजाता इति प्र-जाताः । स्थ । समि-
ति । अद्भिरित्यत्-भिः । पृच्यध्वम् । जनयत्यै ।
त्वा । समिति । यौमि । अग्र्ये । त्वा । अग्नी-
पोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् । मुखस्य ।
शिरः । अस्ति । घर्मः । अस्ति । विश्वायुरिति
विश्व-आयुः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञ-
पतिरिति यज्ञ-पतिः । प्रथताम् । त्वचम् ।
गृह्णीष्व । अन्तरितमित्यन्तः-इत्म् । रक्षः ।
अन्तरिता इत्यन्तः-इताः । अरातयः । देवः ।
त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिषे । अधीति ।
नाके । अग्निः । ते । तनुवम् । मा । अतीति ।

धाक् । अग्ने । हव्यम् । रक्षस्व । समिति ।
ब्रह्मणा । पृच्यस्व । एकताय । स्वाहा ।
द्विताय । स्वाहा । त्रिताय । स्वाहा ॥ १२ ॥

सुविता द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

एति । ददे । इन्द्रस्य । बाहुः । असि ।
दाक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्र-भृष्टिः ।
शततेजा इति शत-तेजाः । वायुः । असि ।
तिग्मतेजा इति तिग्म-तेजाः । पृथिवि । देवय-
जनीति देव-यजनि । ओषध्याः । ते । मू-
लम् । मा । हिंसिषम् । अपंहत इत्यप-
हतः । अरुः । पृथिव्यै । ब्रजम् । गच्छ ।
गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वरूपतु । ते ।
द्यौः । वधान । देव । सुवितः । परमस्याम् ।
परावतीति परा-वति । शतेन । पार्श्वैः । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।
तम् । अतः । मा । मौक् । अपंहत इत्यप-
हतः । अरुः । पृथिव्यै । देवयजन्या इति
देव-यजन्यै । ब्रजम् ॥ १३ ॥ गच्छ । गोस्था-
नमिति गो-स्थानम् । वरूपतु । ते । द्यौः ।

व॒धान । दे॒व । स॒वि॒तः । प॒र॒म॒स्याम् । प॒रा॒वती॑ति
 प॒रा—व॑ति । श॒तेन॑ । पा॒शैः । यः । अ॒स्मान् ।
 द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । तम् । अ॒तः ।
 मा । म॒ौक् । अप॑हत॒ इत्य॑प—ह॒तः । अ॒रुः ।
 पृ॒थि॒व्याः । अ॒दे॒व॒य॒ज॒न॒ इत्य॑दे॒व—य॒ज॒नः । ब्र॒जम् ।
 ग॒च्छ॒ । गो॒स्थान॑मि॒ति गो—स्थान॑म् । व॒र्ष॒तु ।
 ते । द्यौः । व॒धान । दे॒व । स॒वि॒तः । प॒र॒म॒स्याम् ।
 प॒रा॒वती॑ति प॒रा—व॑ति । श॒तेन॑ । पा॒शैः । यः ।
 अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ।
 तम् । अ॒तः । मा ॥ १४ ॥ म॒ौक् । अ॒रुः ।
 ते । दि॒वंम् । मा । स्का॒न् । व॒स॒वः । त्वा ।
 प॒रीति॑ । गृ॒ह्ण॒न्तु । गा॒य॒त्रेण॑ । छ॒न्द॒सा । रु॒द्राः ।
 त्वा । प॒रीति॑ । गृ॒ह्ण॒न्तु । त्रै॒पु॒भेन॑ । छ॒न्द॒सा ।
 आ॒दि॒त्याः । त्वा । प॒रीति॑ । गृ॒ह्ण॒न्तु । जा॒ग॒तेन॑ ।
 छ॒न्द॒सा । दे॒व॒स्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे । क॒र्म । कृ॒ण्व॒-
 न्ति॒ । वे॒ध॒सः । ऋ॒तम् । अ॒सि॒ । ऋ॒त॒स॒द॒न॒मित्यृ॑-
 त—स॒द॒न॒म् । अ॒सि॒ । ऋ॒त॒श्री॑रित्यृ॒त—श्रीः ।
 अ॒सि॒ । धाः । अ॒सि॒ । स्व॒धेति॑ स्व—धा । अ॒सि॒ ।
 उ॒र्वी । च॒ । अ॒सि॒ । व॒स्वी । च॒ । अ॒सि॒ । पु॒रा ।
 कू॒र॒स्य॑ । वि॒सृ॒ष॒ इति॑ वि—सृ॒षः । वि॒र॒ष्टि॒न्निति॑

वि-रुष्टिन् । उदादायेत्युत्-आदाय । पृथि-
वीम् । जीरदानुरिति जीर-दानुः । याम् ।
ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिरिति स्व-
धाभिः । ताम् । धीरांसः । अनुदृश्येत्यनु-दृश्य ।
यजन्ते ॥ १५ ॥

देवयजन्यै ब्रजन्तमतो मा विरुष्टि-
न्नेकादश च ॥ १ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा .
इति प्रति-उष्टाः । अरांतयः । अग्नेः । वुः ।
तेर्जिष्ठेन । तेर्जसा । निरिति । तृपामि । गोष्ठ-
मिति गो-स्थम् । मा । निरिति । मृक्षम् ।
वाजिनम् । त्वा । सपत्नसाहमिति सपत्न-साहम् ।
समिति । मार्जिम् । वार्चम् । प्राणमिति प्र-
अनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् । वाजिनीम् ।
त्वा । सपत्नसाहीमिति सपत्न-साहीम् । समिति ।
मार्जिम् । आशासानेत्या-शासाना । सौमन-
सम् । प्रजामिति प्र-जाम् । सौभाग्यम् ।
तनूम् । अग्नेः । अनुव्रतेत्यनु-व्रता । भूत्वा ।

समिति । नहो । सुकृतायेति सु-कृताय । कम् ।
 सुप्रजस इति सु-प्रजसः । त्वा । वयम् । सुप-
 त्नीरिति सु-पत्नीः । उपेति ॥ १६ ॥ सेदिम् ।
 अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्न-दम्भनम् । अद-
 द्धासः । अदाभ्यम् । इमम् । वीति । स्यामि ।
 वरुणस्य । पाशम् । यम् । अवधीत । सुविता ।
 सुकेत इति सु-केतः । धातुः । च । योनौ ।
 सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोके । स्योनम् ।
 मे । सह । पत्या । करोमि । समिति । आर्युपा ।
 समिति । प्रजयेति प्र-जया । समिति । अग्ने ।
 वर्चसा । पुनः । समिति । पत्नी । पत्या । अहम् ।
 गच्छे । समिति । आत्मा । तनुवा । मम । मही-
 नाम् । पर्यः । अस्ति । ओषधीनाम् । रसः ।
 तस्य । ते । अक्षीयमाणस्य । निरिति ॥ १७ ॥
 वषामि । महीनाम् । पर्यः । अस्ति । ओषधी-
 नाम् । रसः । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अवेति ।
 ईक्षे । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । तेजः ।
 अस्ति । तेजः । अनु । प्रेति । इहि । अग्निः । ते ।
 तेजः । मां । वीति । नैत् । अग्नेः । जिह्वा ।
 अस्ति । सुभूरिति सु-भूः । देवानाम् । धाम्ने-

धाम्न इति धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष
 इति यजुपे-यजुपे । भव । शुक्रम् । असि ।
 ज्योतिः । असि । तेजः । असि । देवः । वः ।
 सविता । उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवि-
 त्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-
 भिः । शुक्रम् । त्वा । शुक्रायाम् । धाम्नेधाम्न इति
 धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुपे-
 यजुपे । गृह्णामि । ज्योतिः । त्वा । ज्योतिपि ।
 अर्चिः । त्वा । अर्चिपि । धाम्नेधाम्न इति धाम्ने-
 धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुपे-यजुपे ।
 गृह्णामि ॥ १८ ॥

उप नी रश्मिभिश्शुक्रं पोडश च ॥१०॥

कृष्णः । असि । आखरेष्ठ इत्याखरे-स्थः ।
 अग्रये । त्वा । स्वाहा । वेदिः । असि । वहिपे ।
 त्वा । स्वाहा । वहिः । असि । सुग्भ्य इति
 सुक्-भ्यः । त्वा । स्वाहा । दिवे । त्वा । अन्त-
 रिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । स्वधेति स्व-धा ।
 पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । ऊर्क् । भव । वहि-
 पद्म इति वहिपत्-भ्यः । ऊर्जा । पृथिवीम् ।

गच्छत । विष्णोः । स्तूपः । असि । ऊर्णाग्रदस-
 मित्यूणी-अदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थ-
 मिति सु-आसस्थम् । देवेभ्यः । गन्धर्वः ।
 असि । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । विश्व-
 स्मात् । ईषतः । यजमानस्य । परिधिरिति
 परि-धिः । इडः । ईडितः । इन्द्रस्य । बाहुः ।
 असि ॥ ११ ॥ दक्षिणः । यजमानस्य । परिधि-
 रिति परि-धिः । इडः । ईडितः । मित्रावरुणाविति
 मित्रा-वरुणौ । त्वा । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।
 परीति । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । यजमानस्य ।
 परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः । सूर्यः ।
 त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभि-
 शस्त्या इत्यभि-शस्त्याः । वीतिहोत्रमिति वीति-
 होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् ।
 समिति । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ।
 विशः । यन्त्रे इति । स्थः । वसूनाम् । रुद्रा-
 णाम् । आदित्यानाम् । सदसि । सीद् । जुहूः ।
 उपभृदित्युप-भृत् । ध्रुवा । असि । धृताची ।
 नाम्ना । प्रियेण । नाम्ना । प्रिये । सदसि । सीद् ।
 एताः । असदन् । सुकृतस्येति सु-कृतस्य ।

लोके । ताः । विष्णो इति । पाहि । पाहि ।
 यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
 पाहि । माम् । यज्ञनियमिति यज्ञ-नियम् ॥२०॥

बाहुरसि प्रिये सदसि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

भुवनम् । असि । वीति । प्रथस्व । अग्ने ।
 यष्टः । इदम् । नमः । जुहु । एति । इहि । अग्निः ।
 त्वा । ह्यति । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।
 उपभृदित्युप-भृत् । एति । इहि । देवः । त्वा ।
 सविता । ह्यति । देवयज्याया इति देव-यज्या-
 यै । अग्राविष्णू इत्यग्रा-विष्णू । मा । वाम् ।
 अयेति । क्रमिपम् । वीति । जिहाथाम् । मा ।
 मा । समिति । ताम् । लोकम् । मे । लोक-
 कृताविति लोक-कृतौ । कृणुतम् । विष्णोः ।
 स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । अकृणोत् ।
 वीर्याणि । समारभ्येति सं-आरभ्य । ऊर्ध्वः ।
 अध्वरः । दिविस्पृशमिति दिवि-स्पृशम् ।
 अहुतः । यज्ञः । यज्ञपतेरिति यज्ञ-पतेः ।
 इन्द्रावानितीन्द्र-वान् । स्वाहा । वृहत् । भाः ।
 पाहि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः-चरि-

तांत् । एति । मा । सुचरित् इति सु-चरित्ते ।
 भज् । मुखस्य । शिरः । असि । समिति ।
 ज्योतिषा । ज्योतिः । अङ्गम् ॥ २१ ॥

अहुत् एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्गा-
 भेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् । अथ ।
 सपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणिति नि-ग्राभेण ।
 अर्धरान् । अक् । उद्गाभमित्युत्-ग्राभम् । च ।
 निग्राभमिति नि-ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः ।
 अवीवृधन् । अथ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-
 अग्नी । मे । विपूचीनान् । वीति । अस्यताम् ।
 वसुभ्य इति वसु-भ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा ।
 आदित्येभ्यः । त्वा । अक्तम् । रिहाणाः । विय-
 न्तु । वयः । प्रजामिति प्र-जाम् । योनिम् ।
 मा । निरिति । मृक्षम् । एति । प्यायन्ताम् ।
 आपः । ओषधयः । मरुताम् । पृषतयः । स्थ ।
 दिवम् ॥ २२ ॥ गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् ।
 एति । ईरय । आयुष्या इत्यायुः-पाः । अग्ने ।
 असि । आयुः । मे । पाहि चक्षुष्या

इति चक्षुः-पाः । अग्ने । असि । चक्षुः ।
 मे । पाहि । ध्रुवा । असि । यम् ।
 परिधिमिति परि-धिम् । पर्यधत्था इति परि-
 अर्धत्थाः । अग्ने । देव । पुणिभिरिति पुणि-भिः
 वीयमाणः । तम् । ते । एतम् । अन्विति ।
 जोषम् । भुरामि । न । इत् । एपः । त्वत् ।
 अपचेतयाता इत्यप-चेतयाते । युजस्य । पार्थः ।
 उप । समिति । इत्तम् । सुश्रुस्त्रायभागा इति
 सुश्रुस्त्राय-भागाः । स्थ । इपाः । वृहन्तः ।
 प्रस्तरेष्ठा इति प्रस्तरे-म्याः । वृद्धिपद इति
 वहि-मदः । च ॥ २३ ॥ देवाः । इमाम् ।
 वानम् । अभीति । विभ्वे । गृणन्तः । आग-
 द्यन्त्या-नय । अम्मिन् । वृद्धिर्षि । मादव-
 धम् । अग्नेः । नाम् । अपंघगृह्येन्यपंघ-गृह्यम् ।
 नदन्ति । मादयामि । सुमार्थ । नृधिनी इति ।
 मृधे । मा । धनम् । युग्मि । धूर्या । गानम् ।
 अग्ने । अद्वयायो इत्यद्वय-आयो । अर्जान-
 तनो इत्यर्जान-तनो । पाहि । मा । अय ।
 द्वियः । पाहि । प्रोमन्या इति प्र-नित्ये । पाहि ।
 दुर्गष्ट्या इति दुः-दृष्ट्ये । पाहि । दुष्टन्या

इति दुः-अग्रन्यै । पाहि । दुश्चरितादिति दुः-
 चरितात् । अविपम् । नः । पितुम् । कृणु । सुप-
 देति सु-सदा । योनिम् । स्वाहा । देवाः ।
 गातुविद इति गातु-विदः । गातुम् । वित्वा ।
 गातुम् । इतु । मनसः । पते । इमम् । नः ।
 देव । देवेपु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा ।
 वार्ते । धाः ॥ २४ ॥

दिवश्च वित्वा गातुन्त्रयोदश च ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी ।
 आहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।
 उभा । दातारौ । इवाम् । रयीणाम् । उभा ।
 वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् । अश्रवम् । हि ।
 भूरिदावत्तरेति भूरिदावत्-तरा । वाम् । विजा-
 मातुरिति वि-जामातुः । उत । वा । घ । स्या-
 लात् । अथ । सोमस्य । प्रयतीति प्र-यती ।
 युवभ्यामिति युव-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-
 अग्नी । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् । इन्द्राग्नी
 इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति
 दास-पत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकेन ।

राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वदुर्नानि ।
 विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः ।
 भूर्यिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः-उक्तिम् ।
 विधेम । एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् ।
 अगन्म् । यत् । शुक्रवाम । तत् । अन्यिति ।
 प्रवोदुमिति प्र-वोदुम् । अग्निः । विद्वान् । सः ।
 यजात् ॥ २७ ॥ सः । इत् । उ । होता । सः ।
 अध्वरान् । सः । ऋतून् । दृष्याति । यत् ।
 वहिष्ठम् । तत् । अग्र्ये । बृहत् । अर्च । विभा-
 वसो इति विभा-वसो । महिषी । इव । त्वत् ।
 रुयिः । त्वत् । वाजाः । उदिति । ईरते । अग्ने ।
 त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिरिति
 स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि ।
 विश्वा । पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्नी ।
 भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः । त्वम् ।
 अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः ।
 एति । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईद्व्यः ।
 यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनाम ।
 व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टरास इत्य-
 विदुः-तरासः । अग्निः । तत् । विश्वम् । एति ।

पृ॒णा॒ति । वि॒द्वान् । येभिः । दे॒वान् । ऋ॒तुभि॒रि॒त्यु॒तु॒भिः । क॒ल्पया॑ति ॥ २८ ॥

जु॒पे॒था॒मा स नो॑ य॒ज्ञा॒दा त्रयो॑वि॒ंशति॑श्च ॥१४॥

इ॒पे त्वा॑ य॒ज्ञस्य॑ शु॒न्य॑ध्व॒ङ्क॒र्मणे॑ दे॒वोव॑धूत॒न्धृ॒ष्टि॒स्सं व॑प॒न्म्या द॑दे प्रत्यु॒ष्ट॒ङ्गो॑सि
भुव॑नमसि॒ वाज॑स्यो॒भा वा॒श्रतु॑र्दश ॥

इ॒पे दृ॒ह भुव॑नम॒ष्टावि॑ंशतिः ॥

इ॒पे त्वा॑ क॒ल्पया॑ति ॥

हरिः॑ ओम् ॥

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घा-
युत्वाय वर्चसे ओषधे त्रायस्वै-

‘आपः । उन्दन्तु । जीवसे । दीर्घायुत्वायेति
दीर्घायु-त्वाय । वर्चसे । ‘ओषधे । त्रायस्व ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः.

अतः परमग्निष्टोममन्त्राः, येषामाध्वरेका इत्याख्या । एषां च
सोमः काण्डकपिः ‘कृणुष्व पाजः’* इत्यतः प्राक्, अध्वर-
ग्रहदाक्षिणानां सोमार्पेयत्वात् ॥

‘तत्र दीक्षिष्यमाणस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमुनक्ति—
आप इति द्विपदया गायत्र्या ॥ आप उन्दन्तु क्लेदयन्तु
आर्द्राकुर्वन्तु । उन्दी क्लेदने, रौधादिक’, ‘शसोरछोपः’, ‘शान्न-
लोपः’ । जीवसे जीवयितुं इमं यजमानम् । जीवेर्ण्यन्तात् ‘तुमर्धे
सेसेन्’ इत्यादिना असेप्रत्ययः, णिलोपः । किं दिवसमात्रं
जीवयितुम्? नेत्याह—दीर्घायुत्वाय । बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः ।
दीर्घमायुरस्य यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘इणश्छन्दसि’ इत्युण-
प्रत्ययः । किञ्च—वर्चसे तेजसे ॥

‘ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनुच्छ्रयति—ओषध इति ॥ हे ओषधे बर्हि-
रात्मिके । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । एनं यजमानं त्रायस्व रक्ष ।
स्वधितिव्यवधानमेव रक्षणं बर्हिषा ॥

न॒ः स्व॒धिते॒ मै न॒ हि॒ःसी॒दे॒व॒श्रू॒
रे॒तानि॒ प्र व॒पे स्व॒स्त्यु॒त्तरा॒ण्यशी॒-

ए॒नम् । 'स्व॒धित॒ इति॒ स्व-धिते॒ । मा । ए॒नम् ।
हि॒ः॒सीः । 'दे॒व॒श्रू॒रिति॒ दे॒व-श्रूः । ए॒तानि॒ ।
प्रे॒ति । व॒पे । स्व॒स्ति । उ॒त्त॒रा॒णीत्यु॒त्-त॒राणि॒ ।

३तन्मिन् परिधि स्वधिति तिर्यङ्गं निदधानि—स्वधित इति ॥
स्वस्मिन् प्रयोजने धितिर्यस्यानमस्येति स्वधितिः स्वकार्यसमर्थः ।
धाम अगारस्येदार, बहुव्रीहिस्यात्पूर्वपदमवृत्तिरस्त्वम्, इह
त्वामन्त्रितावुदात्तम् । हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं नाहिमाः ।
हिमाजनिषधो यमुरप्रमादाय ॥

‘प्रयपति—देवश्रूणि ॥ देवश्रूणाम् देवनापितः, देवेषु श्रूषते
तत्र प्रसिद्धिं गच्छन्ति इत्यादि । शृणोति: ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते’
इति कर्मणि विष्, * इतिप्रहस्य ‘मिष्यन्तरोपमद्रुहार्थत्वादीर्ष-
त्तम्, दृष्टतामपदमृतिस्वरत्नम् । देवश्रूष भूत्वा अहंमनानि
श्मश्रुमृतिनि प्रयेव प्रवृष्टं यं विन्दति । यपनिम्नोत्त-
‘देवश्रूष यत्ने’ इत्यादि व्याख्यानम् ॥

‘उत्तरेण यत्नानामिमृशति—स्वर्गीनि ॥ स्वस्ति अदिने-
नेत्तगमि कर्माणि जगतां च्यादुयाम् । अक्षोर्गन्धि । द्यु-
चन्दनि । इति शेषः शुद्ध । क्षीयुदादि ॥

यापो अस्मान्मातरं शुन्वन्तु घृ-
तेन नो घृतपुवः पुनन्तु विश्व-
मस्मत्प्र वहन्तु रिप्रमुदाभ्यश्शु-

अगोय । 'आयः । अस्मान् । मातरः । शुन्वन्तु ।
घृतेन । नः । घृतपुव इति घृत-पुवः । पुनन्तु ।
'विश्वम् । अस्मत् । प्रेति । वहन्तु । रिप्रम् ।
'उदिति । आभ्यः । शुचिः । एति । पूतः । एमि ।

यजमानमभिषिञ्चति—आपो अस्मानिति द्विपदया विराजा ॥
आपो मातरः मातृस्थानीयाः अस्मान् यजमानान् शुन्वन्तु शोध-
यन्तु । किञ्च—घृतेनोदकेन पुनन्तीति घृतपुवः । 'तन्वादीनां
छन्दसि बहुळम्' इत्युवडादेशः, कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
पर्जन्यादय उच्यन्ते । ते चास्मान् घृतेनोदकेन पुनन्तु अपापान्
कुर्वन्तु । घृ क्षरणे, घृतं क्षरणात् । 'अप्सु दीक्षातपसी'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सम्प्रधान्य रजः प्लावयति—विश्वमिति विराजैकपदया ॥
अस्मत् अस्मभ्यं अस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः विश्वं रिप्रं पापं
इमा आपः प्रवहन्तु देशान्तरं प्रापयन्तु नाशयन्त्विति यावत् ॥

एति यजमानः—उदाभ्य इति विराजैकपदया ॥ शुचिः
त्तानेन बाह्यतश्शुद्धः । पूतः आचमनेनान्तश्शुद्धः । 'अपो-
श्चात्यन्तरत एव मेध्यो भवति'* इति ब्राह्मणम् । एवं-

चिरा पूत एमि सोमस्य तनूरसि
तनुवं मे पाहि महीनां पयोसि
वचोधा असि वचैः ॥ १ ॥ मयि

‘सोमस्य । तनूः । असि । तनुवम् । मे । पाहि ।
‘महीनाम् । पयः । असि । वचोधा इति वचैः—
धाः । असि । वचैः ॥ १ ॥ मयि । धेहि ।

भूतस्मन्नरं आभ्योदध उत्तीर्य एमि गच्छामि । आभ्य इति
‘इदमोन्नादेशोऽशनुदात्तस्त्वृतीयादौ’ इत्येरादेशोनुदात्तः ॥

‘याम परिधत्ते—मामभ्येति ॥ मामभ्य तनूः शरीरमभि
शरीरमभि मियतममभि, मदेव्यत्वाद्धाममः । ‘माम्यं वै सोमं
देवतया’* इति च व्याख्यानम् । ईदृशं त्वं मे मम तनुवं शरीरं
पाहि पात्र्य । ‘वृषिचामितमि’ इत्यादिना मनेनेरमयय,
‘तन्नादीनां छन्दमि बहुयम्’ इत्युरादेशः । ‘अग्नेम्नुदाधा-
नम्’* इत्यादि व्याख्यानम् ॥

‘नरर्नतेन सुखमम्यदे—महीनामिति ॥ महीनां गयाम् ।
‘नामन्यतम्ययान्’ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । पयोसि । पयो-
नन्तिनाम्य इत्युच्यते । मयार्येभ्यान् मान्छत्यम् । विश्व—
वर्षमो इति धा धार्यं ज्ञामि । लिङ्ग्यन्त्येन पुलिङ्ग-वत्,
वृत्तुल्लभ्यदमवृत्तिगण्यम् । ईदृशं त्वं मयि वचो धेहि । ‘वृत्तं
देवानाम्मन्तु पितृण्यम्’* इत्यादि व्याख्यानम् ॥

धेहि वृत्रस्य कनीनिकासि चक्षु-
ष्पा असि चक्षुर्मे पाहि चित्प-
तिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पु-
नातु देवस्त्वा सविता पुनात्व-

- ¹¹वृत्रस्य । कनीनिका । असि । चक्षुष्पा इति
चक्षुः-पाः । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।
¹²चित्पतिरिति चित्-पतिः । त्वा । पुनातु ।
¹³वाक्पतिरिति वाक्-पतिः । त्वा । पुनातु ।
¹⁴देवः । त्वा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण ।

¹¹अजनेनाङ्गे—वृत्रस्येति ॥ वृत्रस्य असुरस्य कनीनिका
अक्षिस्थकुष्णमण्डलमसि । ‘ इन्द्रो वृत्रमहन तस्य कनीनिका
परापतत् ’* इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च—चक्षुष्पा चक्षुषः
पालगितृ त्वमसि । पातेर्विचि पूर्ववल्लिङ्गव्यत्ययस्त्वरश्च, ‘ नित्यं
समासेनुत्तरपदस्थस्य ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, ‘ आदेश-
प्रत्यययोः ’ इति पत्वम् । ईदृशस्त्वं मम चक्षु पाहि पालनं
कुरु दोषरहितं कुरु ॥

¹²⁻¹⁴दुर्भपुञ्जीर्येजमानं पवयति—चित्पतिरित्यादिभिः त्रिपदा-
भिर्गायत्रीभिः ॥ अच्छिद्रेणेति सर्वत्रानुपज्यते । चित् चैतन्यं
ज्ञानम् । चेतयते ‘ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ’ इति क्तिप् । तस्य
पतिरुत्पादकः पालकः चित्पतिः मनश्चन्द्रियमुच्यते । ‘ मनो वै

च्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्यस्य
रश्मिभिस्तस्य ते पवित्रपते पवि-
त्रेण यस्मै कं पुने तच्छेकेयमा

पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-
भिः । ^{१५}तस्य । ते । पवित्रपत इति पवित्र-पते ।
पवित्रेण । यस्मै । कम् । पुने । तत् । श्छेकेयम् ।

चित्पतिः ' * इति ब्राह्मणम् । स त्वां पुनातु मानसा दोषा
यथा न स्युस्तथा करोतु । किञ्च—वाचः शब्दस्य पतिरुत्पा-
दकः वाक्पतिर्वाग्निन्द्रियमुच्यते, मनसोनन्तरं यस्य प्रवृत्तिः ।
'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति '† इति ब्राह्मणम् ।
स च त्वां पुनातु वाचिकेभ्यो दोषेभ्यो निवृत्तिं करोतु ।
'वाग्वैनं पवयति ' * इति ब्राह्मणम् । अत्र 'न भूवा॥के-
दिधिषु ' इत्युत्तरपदलक्षणे पूर्वपदप्रकृतित्वे निषिद्धे 'परादि-
श्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—देवस्सविता
सर्वस्य भिरकः मनःप्रभृतेश्च भिरकः, स च त्वां पुनातु ।
अच्छिद्रेणेति व्याख्यातं 'देवो वस्सवितोत्पुनातु '‡ इत्यत्र ।
'इन्द्रो वृत्रमहन् सोपोम्यग्निमत ' * इति ब्राह्मणम् ॥

^{१५}यजमानं वाचयति, स च धृते—तस्य त इति ॥ हे
पवित्रपते, अच्छिद्रपवित्रात्मका आदित्यस्य रश्मय इत्युक्ताः,
तेषां पते, तस्य जगत्पालयितृत्वगुणविशिष्टस्य पवित्रेण रश्मि-
लक्षणेन यस्मै प्रयोजनाय कमात्मानमहं पुने शोधयामि ।

वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो
अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञि-

¹⁰एति । वः । देवासः । ईमहे । सत्यधर्माण इति
सत्य-धर्माणः । अध्वरे । यत् । वः । देवासः ।

श्राप्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषस्य चानुदात्तत्वे 'श्राभ्यस्तयोरान्तः'
इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोत्तमेकवचनस्योदात्तत्वम् । यद्वा—
'सतिशिष्टस्वरो बलीयानन्यत्र विकरणेभ्य' इति श्रास्वरं
बाधित्वा लसार्वधातुरुक्स्वर एव प्रवर्तते । तदहं त्वत्प्रसादाच्छ-
केयं निर्वर्तयितुं शक्तो भवेयम् । शकेराशिपि लिङि 'लिङ्या-
शिप्यङ्' इत्यङ् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुरुक्त्वा-
त्सलोपः ॥

¹⁰शालां यजमानमानयति—आव इति चतुष्पदयानुष्टुभा ।
हे देवासः । 'आज्जेत्तरसुरु' । व युष्मान् आभिमुख्येन ईमहे
याचामहे । ईङ् गतो भौवादिक * छन्दसि याच्नाकर्मा,
'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुरु । यद्वा—भजामहे ।
सत्यधर्माणः सदा सत्यशीला । 'धर्मादनिच्छेद्वलात्' इति समा-
सान्तः । किमर्थमित्यत आह—अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते ।
'निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी' । अध्वरसिद्धचर्यमीमहे । बहु-
व्रीहौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं देवान्
याचित्वा इदानीं तस्याध्वरस्य प्रस्थानं देवेभ्यो निवेदयति—

यासो हवामह इन्द्राग्नी द्यावा-

आगुर इत्या-गुरे । यज्ञियासः । हवामहे ।
¹⁷इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । द्यावापृथिवी इति

हे देवास यज्ञियास यज्ञार्हा । 'यज्ञात्विग्भ्यां घखऔ' इति
 घप्रत्यय, उभयत्रापि पूर्ववदसुक् । आगुरे उद्योगे यज्ञमारब्धुम् ।
 गुरी उद्यमेने, 'घप्रथे कविधानम्' इति क, थापादिस्वरेणान्तो-
 तत्वम् । यद्वा—किपि छान्दस विभक्त्युदात्तत्वम्, चतुर्थी
 राः¹*द्युदात्तत्वम् । यद्यस्मात् वो युष्मान् हवामहे आह्वयाम ।
 'बहुळ छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्य-
 मानत्वान्निघाताभाव । 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधानुक्तानुदा-
 तत्वम् । यस्मादेव तस्मादस्माभि प्रस्तूयतोऽध्वर । अतस्तस्मि-
 ष्यर्थं याचामह इति ॥

¹शाला यजमान प्रवेशयति—इन्द्राग्नी इति ॥ हे इन्द्राग्नी ।
 पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ।
 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेश, 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
 सवर्णदीर्घत्वम्, पूर्वस्याविद्यमानत्वादिदमप्याद्युदात्तमेव । हे आप ।
 पूर्ववत्स्वर, द्वयोरप्यविद्यमानत्वात् । हे ओषधीरोपच्य । 'रुदि-
 कारादक्तिन' इति ढीप्, पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पूर्ववत् । ओष-
 धिशब्देनोपधिकारणमूता आप उच्यन्ते । तेन सामानाधिकर-
 ण्यात् 'विभाषित विशेषवचने बहुलवचनम्' इति पूर्वस्य
 विद्यमानत्वात् ओषधीरित्यामन्त्रितं निहन्यते । अयं यजमान-

*स-चतुर्थी पूजाद्युदात्तत्वम्, ग-चतुर्थी पुण्युदात्तत्वम्

†छ. ग-अस्माभि लृप्ते

पृथिवी आप ओषधीस्त्वन्दीक्षा-
णामधिपतिरसीह मा सन्तम्पाहि
॥ २ ॥ ॥ १ ॥

द्यावा-पृथिवी । आपः । ओषधीः । ¹⁶त्वम् ।
दीक्षणाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अस्मि ।
¹⁷इह । मा । सन्तम् । पाहि ॥ २ ॥

वर्च ओषधीरुष्टौ च ॥ १ ॥

शशालं प्रविशति एनमनुजानीतेति भावः । ' बहिः पययित्वान्तः
प्रपादयति '* इत्यादि द्राह्मणम् ॥

¹⁸आहवनीयमन्वीक्षयति—त्वमिति ॥ हे आहवनीय त्वं
दीक्षाणामधिपतिः स्वाम्यसि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अतो मामपि दीक्षितं कुर्विति भावः ॥

¹⁹यजमान आत्मानमीक्षते—इहेति ॥ इह एतस्यां दीक्षायां
सन्तं वर्तमानं मा मां पाहि ॥

इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै
मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तर्प-
सेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णे-

‘आकूत्या इत्या-कूत्यै । प्रयुज् इति प्र-
युजे । अग्नये । स्वाहा । ‘मेधायै । मनसे ।
अग्नये । स्वाहा । ‘दीक्षायै । तर्पसे । अग्नये ।
स्वाहा । ‘सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ।

‘‘सुवर्णं चतस्रो दीक्षाहुतीर्गृह्णाति—आकूत्या इति ॥ आ-
कूतिसङ्कल्पः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
प्रयुक्ते इति प्रयुक्, कर्मणां प्रयोक्ता । किपि कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । य आकूतिर्भूत्वा कर्माणि प्रयुक्ते प्रवर्तयति,
तस्मा अग्नये स्वाहा हुतमिदमस्तु । ‘आकूत्या हि पुरुषः’*
इत्यादि ब्राह्मणम् । मेधा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः । मनुते इति
मनः । मनोतेरसुन् । यो मेधा भूत्वा सर्वान् दुर्बोधानपि
मनुते जानाति, तस्मा अग्नये स्वाहा इति । दीक्षा मौण्ड्य-
स्नानादिलक्षणा । तपतीति तपः । तपतेरसुन् । यो दीक्षा-
भूत्वा तपति दुःखयति तस्मा अग्नये स्वाहा । सरस्वती वाक् ।
पुष्णातीति पूषा । ‘श्वश्रुक्षन्’ इति पुष्णातेः कनिन्प्रत्ययो
निपातितः । यस्सरस्वती भूत्वा सर्वानर्थान्पुष्णाति । यद्वा—
पृथिवी पूषा, सर्वार्थपोषणत्वात् । ‘पृथिवी पूषा’* इति

अग्रे स्वाहापो देवीर्वृहतीविश्व-
शम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं
वृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा

‘आपः । देवीः । वृहतीः । विश्वशम्भुव इति
विश्व-शम्भुवः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।
उरु । अन्तरिक्षम् । वृहस्पतिः । नः । हविषा ।

॥ ब्राह्मणम् । यस्सरस्वत्यात्मना पृथिव्यात्मना च स्थित्वा
यागं निर्वर्तयति तस्मा अग्रे स्वाहा । ‘वाचैव पृथिव्या यज्ञं
प्रयुक्ते’* इति ब्राह्मणम् । पूष्ण इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥

स्तुचा पश्चमी जुहोति—आप इति त्रिपदया विराजा ।
एकादशाक्षरास्त्रयः पादा । उक्तं च, ‘ईशेश्वर’ इति ॥ हे
आपः । पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे देवी देव्य दीप्ति-
मत्यः, वृहतीः वृहत्य । उभयत्र ‘वा छन्दसि’ इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । हे विश्वशम्भुवः विश्वस्य लोकस्य शं सुखं
भावयन्तीति । भवतेर्ण्यन्तात्किप्, ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छ-
न्दसोः’ इति णिलुक् । वर्प्या आपः सस्यादिनिष्पादनद्वारेण
सर्पस्य सुखं भावयन्तीति ता इहामन्व्यन्ते । ‘या वै वर्प्याः’*
इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र ‘विभाषितं विशेषवचने बहुलवचनम्’
इति प्रथमस्य विद्यमानत्वादतः परमामन्त्रितत्रयं निहन्यते । हे

विश्वेः देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत

वृधातु । स्वाहा । 'विश्वे । देवस्य । नेतुः । मर्तः ।

एवंविधा आपः येषां लोकानां भवत्यशं भावयन्ति तान् लोकान् द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवी च । 'दिवो द्यावा, इति द्यावोदेशः । पृथिवीशब्दो ङीप्न्तोन्तोदात्तः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उरु चान्तरिक्षमसि । त्रीनपि लोकान्नोऽस्माकं अन्नेन हविषा बृहस्पतिर्ब्रह्मा वृधातु वर्धयतु । 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः' * इति ब्राह्मणम् । वृधेर्ण्यन्ताङ्गोऽ, 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् । विकरणव्यत्ययेन श, आगमव्यत्ययेनाङ्गम उत्तमस्योक्तः प्रथमस्यापि भवति । यद्वा—लेट उक्तो लोटोपि भवति । एवं यज्ञस्यैव वृद्धचर्यं तदाधाराणां लोकानां वृद्धिः प्रार्थ्यते । 'द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः' * इत्यादि ब्राह्मणम् । वनस्पत्यादित्वाद्बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्, बृहच्छब्दो वृत्तावाकुदात्तः । स्वाहा सुहुतं चेदमस्तु, युष्मभ्यं वर्धयितव्येभ्यो लोकेभ्यः वर्धयित्रे च बृहस्पतये । एवं स्वाहाकाराधिक्यात् यजुरन्ता विराडियं वेदितव्या । एवमृग्यनुपसमुदायत्वात् अस्य यजुरित्यपि व्यपदेशं शक्यते । यथा 'यदेतद्यजुर्न धूयात्' * इति । भवति ह्यवयवधर्मेणापि समुदायव्यपदेशः, यथा 'कृष्टेषु चूर्णमिति । अनवसानत्वाद्वा यजुष्टम् ॥

'स्तुत्रेवोद्ग्रहणं जुहोति—विश्वेदेवस्येत्यनुष्टुभा चतुष्पदया यजुरन्तया । 'सा वा एषर्गनुष्टुक्' * इत्यादि ब्राह्मणम् । सप्ता-

सख्यं विश्वे राय इपुध्यसि द्युम्नं .

वृणीत । सख्यम् । विश्वे । रायः । इपुध्यसि ।

क्षरं प्रथमं पदं, अष्टाक्षराणि त्रीण्यन्यानि ॥ विश्वे प्राणिनः
देवस्य नेतुः प्रेरयितुः स्वभूताः वशवर्तिनः नेतृव्यत्वेन वर्तन्ते
अस्वतन्त्रा वर्तन्त इति यावत् । कोसौ नेता ? सवितेति
द्युमः । कुत एतत् ?—‘ विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन ’*
इति ब्राह्मणदर्शनात् । स हि सर्वस्य प्रेरकः, येन यत्र यदा
कर्म कृतं भीक्षुर्व्यं तत्र नयति ग्रामाद्रामम्, जागरितात्स्वप्नम्,
स्वप्नाच्च जागरितम्, इतो लोकादमुं लोकम्, अमृतश्चेमम्, इति ।
एवं तेन सर्वस्येशानेन अस्वतन्त्रा जन्तय इतश्चेतश्च पशुवन्नी-
यन्ते । किमधुना विजानता प्रतिपत्तव्यमित्याह—मर्तो वृणीत
सख्यम् । मरणधर्मा मनुष्यः । ‘ हसिमृग्निष्वामिदमिलूपूर्ध्वि-
म्यस्तन् ’ इति तन्प्रत्ययः । यत एवं देव करोति अतोसौ
मर्तो विजानन् देवेन सख्यं वरितुमर्हति त्वत्सकाशात् । ‘ अर्हे
कृत्यतृचश्च ’ इति लिङ् । समानख्यान सखा । ‘ समाने
ख्यस्सचोदात्तः ’ इति ख्यातेरिणप्रत्ययः, ‘ समानस्य छन्दसि ’
इति सभावः, यलोप इति तत्रानुवर्तते, तस्य भावः सख्यम्,
‘ सख्युर्यः ’ इति यः । अयमर्थः—देवेन सविता यत्समानाख्या-
नत्वं सारूप्यमेकत्वं वा, यस्मिन् सति स एव भूत्वा पारतन्त्र्या-
द्विमुक्तस्सर्वस्य स्वयं नेता सम्पद्यते, तत्सिप्रमय मर्त्यस्त्वत्सका-
शाद्वरीनुमर्हति । इदानीमस्य देवेन सख्यं कृतवतः मर्त्यस्याग्नि-
सकाशात्समुपजायमाना सिद्धिरुच्यते—इपुध्यसि; त्वमपि देवसख्यं

वृत्तव्रन्तमिमं जनमिषुधिमिवाचरसि; यथा इषुधिरिषूणां निधानं भवति, एवमिमं सर्वसिद्धीनां भाजनत्वेनाचरसि; तादृशमेनं करोषीति यावत् । 'उपमानादाचारे' इति क्यच्, 'कव्यध्वरष्टतनस्य' इति विधीयमानो लोपो व्यत्ययेन भवति । अथवा—इषुध शरधारणे, इति कण्डूादिरयं द्रष्टव्यः । देवसख्यं गतवतोस्य त्वमिषुष्यसि, इषूणामिषुधिरिव इषुस्थानीयानां सिद्धीनामुपादानत्वेनाधारत्वेन च वर्तस इत्यर्थः । एवमामुष्मिका[की]-नां सिद्धीनामग्निरेव दातेत्युक्तम् । 'इदानीमैहिका[की]नामपि दातृत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र धनाधीनत्वात्सर्वसिद्धीनां तन्माहात्म्यं प्रतिपादयति—विश्वे राय इति । रायो धनस्य गोभूमिहिरण्यौदनादिलक्षणस्य विश्वे प्राणिनः । किं? वशवर्तिनः तत्परतन्त्रास्सर्वे इतश्चेतश्च नीयन्ते देवा अपि, किं पुनर्मनुष्याः । कुत एतत्? 'वैश्वदेव्येतेन'* इति ब्राह्मणदर्शनात् । यत एवं तस्मादयं मर्त्यं शशीघ्रमेव त्वत्सकाशाद्द्युम्नं धनं वृणीत वरितुमर्हति । स एव लिङ् । त्वमपि तत् द्युम्नं वृणानं मर्त्यं पुष्यसे पोषयसि । पुष पुष्टौ, देवादिक. उदात्तेत्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सर्वाभिमतधनसम्पत्तिः पुष्टिः । यद्वा—तस्य पुरुषस्य द्युम्नं त्वया पुष्यते । पुरुषव्यत्ययेन मध्यमः, स च तिङः परत्वान्न निहन्यते, 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुरूत्वानुदात्तत्वे छृते विकरणस्यैव स्वरः, श्यनस्तु स्वरव्यत्ययेनोदात्तत्वम् । स्वाहा सुहुतमिदमौद्रहणाख्यं हविरस्तु । यज्ञस्योद्ग्रहणे हेतुत्वादियमृगुद्ग्रहणी, इदं हविरोद्ग्रहणम् यदनया दीयते । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परावैत्स प्रयजुरव्लीनात्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वृणीत पुप्यसे स्वाहंक्सामयो-
 शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते
 मां ॥३॥ पातमास्य यज्ञस्योदचं

द्युम्नम् । वृणीत । पुप्यसे । स्वाहा । ऋक्सामयो-
 रित्यृक्-सामयोः । शिल्पे इति । स्थः । ते इति ।
 वाम् । एति । रभे । ते इति । मा ॥३॥ पातम् ।
 एति । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्-ऋचः ।

‘कृष्णाग्निनस्य शुक्लकृष्णे अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां सम्मृशति—
 ऋक्सामयोरिति ॥ अचतुरादिसूत्रेण ऋक्सामशब्दोच्चत्ययान्तो
 निपातितः । हस्तविषयं कौशलं शिल्पम् । हे शुक्लकृष्णे
 ऋक्सामयोश्शिल्पे स्थः । तत ऋचश्शिल्पं शुक्ल, साम्नः कृष्णम् ।
 ‘एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाग्निनस्य’* इत्यादि
 ब्राह्मणम् । ते तादृशे वां युवां अहमारभे आलभे स्पृशामि ।
 रलयोरेकत्वं स्मर्यते । ते च मया स्पृष्टे युवां मां पातं रस्त-
 तम् । कुत इत्यत आह—अस्य यज्ञस्य आ उदच आ उदयात्
 समाप्तेरिति यावत् । ऋच स्तुतौ, इह तु धातूनामनेकार्थत्वात्
 गतौ वर्तते, स्तोमाभिप्रायं वा, तत उत्पूर्वात्सन्पदादिल्लग-
 किप्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ऋक्सामे वै देवेभ्यो
 यज्ञायातिष्ठमाने’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इमान्धियं॑ शिक्षमाणस्य देव
 क्रतुन्दक्षं॑ वरुणं॑ संशिश्राधि॑
 ययाति॑ विश्वां दुरिता॑ तरेम॑

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् ।
 दक्षम् । वरुणम् । समितिं । शिश्राधि । यया ।
 अतीतिं । विश्वां । दुरितेति दुः—इता । तरेम ।
 सुतर्माणमिति सु—तर्माणम् । अधीति । नावम् ।

१ छण्णाजिनमभिसर्पति—इमामिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ तत्र
 देवशब्दान्त प्रथमः । इमामग्निष्टोमविषयां धियं प्रज्ञां शिक्ष-
 माणस्योपाददानस्य पुरुषस्य । शिक्ष विद्योपादाने 'अदुपदेशात्'
 इति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । दक्षमभिवृद्धिकरम् । दक्ष
 वृद्धौ शीघ्रार्थे च । प्रवर्तकं वा । क्रतुमग्निष्टोमाख्यमिममस्मदीयं
 यागं हे देव वरुण संशिश्राधि संशितं कुरु, स्वकार्यसमर्थमित्यर्थः ।
 श्यतेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लुः, 'बहुलं छन्दसि'
 इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'सैर्हपिच्च' इति 'वा छन्दसि' इत्यपिस्व-
 प्रतिषेधात् पिच्चेन द्विस्वाभावात् 'अदितश्च' इति ईडभावः ।
 इदानीं धीर्विशेष्यते—यया धिया विश्वा दुरिता विश्वानि
 दुरितानि । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शलोपः । दुःखेन
 यन्ति एतेष्विति दुरितानि । 'क्तोधिकरणे च' इत्यधिकरणे
 निष्ठा, यायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रेयसो विघातकानि
 कर्माण्युच्यन्ते । तानि सर्वाणि ययाऽतितरेम अतिक्रम्य

सुतर्माणमधि नावः रुहेमोर्ग-
स्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जम्मे यच्छ

रुहेम् । ऊर्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदा
इत्यूर्ण-म्रदाः । ऊर्जम् । मे । यच्छ । पाहि ।

गच्छेम तामिमां धियमिति सम्बध्यते । ननु दुरितसागरं तिती-
पूर्णां सम्यक्प्रज्ञावतामपि कया चिन्नाया भवितव्यमित्यत आह—
सुतर्माणमिति, सुष्ठु दुरितानां तारणकुशलम् । ‘अन्येभ्योपि
दृश्यते’ इति तरेतेर्मनिन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् ।
ईदृशीं नावमग्निष्टोमात्मिकाम् धयमधिरुहेम अधिरूढा भूयास्म
अनेन चर्माधिरोहणेनेति । रुहेराशिषि लिङ्, ‘लिङ्चाशिष्यङ्’ ।
‘यज्ञो वे सुतर्माणम्’ इति ब्राह्मणम् । ‘कृष्णाग्निनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्वृषं यत्कृष्णाग्निनम्’* इति ब्राह्मणम् ॥

‘मेखलां पर्यस्यति—ऊर्गसीति ॥ ऊर्जयतेः सम्पदादिलक्षणः
क्विप् । बलं रसो वाभिधीयते । अङ्गिरसामियमाङ्गिरसीति,
यामङ्गिरसो व्यभजन्त । ‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं
व्यभजन्त’* इत्यादि ब्राह्मणम् । हे मेखले आङ्गिरसि ऊर्क्
त्वमसि ऊर्कपरिणाममूर्तेश्वरेर्निर्मितत्वात् ऊर्ग्यपदेशः । पुनश्च
विशेष्यते—ऊर्णम्रदाः, ऊर्णा अविसृत्रं, तद्वन्मृद्धी । मृदु
मर्दने, असुन्प्रत्ययः । ‘इचापोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुळम्’ इति पूर्व-
पदस्य द्वस्त्वम्, उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । ईदृशी त्वमूर्जं
बलं मह्यं यच्छ देहि पाहि च माम् । तिङ्ः ‘परत्वाच्च
निहन्यते । मा च मा हिंसीः ॥

पाहि मा मा मां हिंसीवि-
ष्णोश्शर्मांसि शर्म यजमानस्य
शर्म मे यच्छ नक्षत्राणाम्माती-
काशात्पाहीन्द्रस्य योनिरसि ॥४॥

मा । मा । मा । हिंसीः । ¹⁰विष्णोः । शर्म ।
असि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे । यच्छ ।
¹¹नक्षत्राणाम् । मा । अतीकाशात् । पाहि ।
¹²इन्द्रस्य । योनिः । असि ॥४॥ मा । मा ।

¹⁰वाससा यजमानं प्रोर्णोति—विष्णोरिति ॥ विष्णोरपि
शर्म सुखमसि सुखहेतुरसि । यज्ञो वै विष्णुः । किञ्च—
यजमानस्य शर्मांसि । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
ईदृशस्त्वं मह्यमपि शर्म यच्छ देहि ॥

¹¹वसनच्छिद्रेषु यजमानं वाचयति—नक्षत्राणामिति ॥ अती-
काशश्छिद्रं, अतीत्य काशत इत्यतीकाशः । पचाद्यच्, घञ्
वाधिकरणे, उभयत्रापि थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, 'इकः काशे'
इति दीर्घत्वम् । नक्षत्राणां सम्बन्धी योतीकाशः नक्षत्रदेवत्य-
त्वान्नक्षत्राणामतीकाश इति । तस्मान्मां पाहि । हे वासः
अतीकाशनिमित्तमनच्छादनं दोषत्वेन न यन्तव्यम् । नक्षत्रा-
ण्येव हि तं दोषं परिहरिष्यन्तीति भावः ॥

¹²रुष्णाविषाणे यजमानाय प्रयच्छति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्र-
स्यापि योनिः कारणमसि, त्वम् । ईदृशी त्वं मा मा हिंसीः ।

मा मां हिंसीः कृष्यै त्वां सु-
सस्यायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौपंधी-
भ्यस्सूपस्था देवो वनस्पति-

हिंसीः । ¹³कृष्यै । त्वा । सुसस्याया इति सु-
सस्यायै । ¹⁴सुपिप्पलाभ्य इति सु-पिप्पलाभ्यः ।
त्वा । ओपंधीभ्य इत्योपंधी-भ्यः । ¹⁵सूपस्था

त्वां यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । ‘यज्ञो दक्षिणामभ्यध्या-
यतां समभवत्’ इत्यारभ्य ‘सा कृष्णाविषाणाऽभवत्’*
इत्यन्ते ब्राह्मणे स्पष्टमिन्द्रयोनित्वमस्याः ॥

¹³तयान्तर्वेदि लोष्टमुद्बन्ति—कृष्यै त्वेति ॥ हे पृथिवि या
सुसस्या शोभनसस्या कृषिः । ‘नञ् सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-
दातत्वम् । तदर्थं त्वामुद्धरामीति शेषः । ‘इगुपधात्किः’ इति
किमत्ययान्तोन्तोदात्तः कृषिशब्दः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति
ततः परस्याश्चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

¹⁴तया दक्षिणं गोदानं कण्डूयते—मुपिप्पलाभ्य इति ॥
यास्सुपिप्पलाः शोभनफलाः शोभनकरणिका ओपधयः, तदर्थं
त्वां कण्डूये इति शेषः । पूर्ववत्स्वरः । ओपधिशब्दे तु
दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ओपधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम्’ इति दीर्घः । ‘यद्धस्तेन कण्डूयेत’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁵औदुम्बरं दण्डं यजमानाय प्रयच्छति—सूपस्था इति ॥
मुष्ट उपस्थीयते अवष्टभ्य स्थीयते मैत्रावरुणेन प्रेषे कृते ।

ऊर्ध्वो मां पाह्योदृचस्स्वाहा यज्ञ-
मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः

इति सु-उपस्थाः । देवः । वनस्पतिः । ऊर्ध्वः ।
मा । पाहि । एति । उदृच इत्युत्-ऋचः ।
¹⁶स्वाहा । यज्ञम् । मनसा । ¹⁷⁻¹⁸स्वाहा । द्यावा-

तिष्ठतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति कर्मणि क्तिप्, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—उपस्थानमुपस्था । भावे क्तिप्,
शोभनमुपस्थानं यस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम्, अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्भस्वाभावः । देवः दीप्तिमान्
वनस्पतिः वनस्पतिविकारः, कार्ये कारणशब्दः । 'उभे वनस्पत्यादिषु
युगपत्' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पारस्करप्रभृति-
त्वात्सुद् । ऊर्ध्वः अकुटिलः । ईदृशत्वं मां पाहि रक्ष ।
ओदृचः आसमाप्तेर्यज्ञस्य । पूर्ववत्प्रत्ययः स्वरश्च । ईदृशं त्वां
यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । 'वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत्'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁶⁻²⁰यजमानं वाचयति—स्वाहेति ॥ आरभ इति सर्वत्र
सम्बध्यते, यस्मादित्यं कर्तव्यमिति स्वयमेवाह वाक् तस्मात्
त्वयानुज्ञातोहं प्रथमं तावन्मनसा यज्ञमारभे यज्ञाभिमुखं मनः
करोमीति । 'मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति'* इति
ब्राह्मणम् । किञ्च—तस्या एव वचनेन द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञ-

स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहां यज्ञं वा-
तादा रभे ॥ ५ ॥

पृथिवीभ्यामिति द्यावां-पृथिवीभ्यांम् । ^{१९}स्वाहा ।
उरोः । अन्तरिक्षात् । ^{२०}स्वाहा । यज्ञम् । वातात् ।
एति । रभे ॥ ५ ॥

मा योनिरसि त्रिंशच्च ॥ २ ॥

मारभे यज्ञसाधनानां यज्ञजानां* द्यावापृथिव्योः स्थितत्वात् ।
'द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः'† इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—
द्यावापृथिव्योः स्थित्यर्थं यज्ञमारभे । द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः
स्थितिहेतुत्वेन वर्ण्यते । 'देवताद्वन्द्वे च' इति युगपत्पूर्वोत्तर-
पदयोः प्रवृत्तिस्वरत्वम् । द्यावाशब्द आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो
ढीपन्तोन्तोदात्तः । किञ्च—पुनरपि तस्या एव वचनेन उरोरन्त-
रिक्षाद्यज्ञमारभे, अन्तरिक्षानुगृहीतत्वात्सर्वार्थानाम् । 'अन्तरिक्षे
हि यज्ञः'† इति च ब्राह्मणम् । किञ्च—पुनरपि तस्या एव
वचनेन वाताद्यज्ञमारभे । आत्मसमेवतक्रियाशक्तिरूपपरिस्पन्दात्मा
प्राणो वातः । ततो यज्ञमारभे, तदधीनत्वात्सर्वव्यापाराणाम् ।
'वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते'‡ इति ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः.

दैवीन्धियंमनामहे सुमृडीकाम-
भिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा

‘दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति
सु-मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामिति वर्चः-
धाम् । यज्ञवाहसमिति यज्ञ-वाहसम् । सुपारेति

‘मध्यरात्रे प्रबुद्धो यजमान आचामति—दैवी धियमित्यनुष्ठुभा
चतुष्पदया ॥ देवानामियं दैवी यया देवान् यष्टुं-शक्नोति ।
‘देवाद्यजत्रौ’ इत्यञ्, भित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तां धियं मनामहे अम्य-
स्यामः, भूयोभूयोपि सम्पादयामः । ‘पाघाष्मास्थाम्रादाणद्दृश्यतिर्तिसर्तिश-
दसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः’ इति मनादेशः,
व्यत्ययेनात्मनैपदम् । सा पुनर्धीः कीदृशीत्याह—सुमृडीकाम् ।
शोभना मृडीका यस्यामिति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । मृड सुखने, तस्मात् ‘मृडेरीकृन्कनौ’ इति कन्प्र-
त्ययः* । सुखयितारस्सुखहेतवः उच्यन्ते । वर्चोधां वर्चसो
दीप्तिर्धात्रीम् । ‘आतोनुपसर्गे कः,’ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञवा-
हसं यज्ञं वहतीति यज्ञवाहाः यज्ञनिर्वहणक्षमाम् । ‘गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वचनात् ‘बहिहाधाञ्म्यश्चन्दसि’
इत्यसुनंप्रत्ययः कारकपूर्वादापि भवति, ‘वसेर्णित्’ इति तत्रानुवर्तते,
ततो वृद्धिः, यज्ञशब्दो नद्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । किमर्थं मना-
महे? अभिष्टये आभिमुख्येन या इष्टिः देवानां तदर्थम् ।

*न—‘मृडेरीकृन्कनौ’ इतिप्रत्ययः. [‘मृडः कृन्कनकृन्कनौ’ (उ ४-२४)
इति सूत्रे कीकन्प्रत्ययेनैव निष्पादितोऽयं शब्दः.]

नो अस्मद्वशे । ये देवा मनोजाता
मनोयुजस्सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः
पान्तु ते नोवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्य-

सु-पारा । नः । अस्मत् । वशे । 'ये । देवाः ।
मनोजाता इति मनः-जाताः । मनोयुज इति
मनः-युजः । सुदक्षा इति सु-दक्षाः । दक्षपितार
इति दक्ष-पितारः । ते । नः । पान्तु । ते । नः ।

‘एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यम्’ इति पररूपत्वम्, वर्णव्यत्ययेन
वा हस्यः, ‘तादौ च निति कृत्यतो’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
‘उपसर्गाश्चाभिवर्जम्’ इत्यभिशब्दोन्तोदात्तः, व्युत्पत्त्यनवधारणा-
च्चावगृह्यते । आभिमुख्येन देवान् यष्टुं देवीं धियं मनामहे ।
सा च धीः सुपारा शोभनावसाना सुष्ठु कर्मणा समाप्तिसाधनभूता ।
‘नञ्मुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—पार तोर कर्मसम्पत्तौ,
सुष्ठु पारयित्री कर्मणः । पचाद्यच्, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
धायादिस्वरो वा । ईदृशी भूत्वा नोऽस्माकं वशे जगन् जन्तु
अस्मद्वशे वर्तताम् । अस्तेल्लेखे ‘लेयोडाये’ इत्येवम्,
‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ॥

‘व्रतयति—ये देवा इति ॥ ‘प्राणा वै देवा मनोऽन्तः नन्देष्टुः’
इति व्याख्यानदर्शनात् चक्षुरादयः प्राणाः देवाः, ते हि देवन्तः ।

मनोजाताः जातमनसः, मनोव्यापारमन्तरेण स्वकार्यकरणासम्भवात् ।
 'निष्ठायाः पूर्वनिष्ठाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति जात-
 शब्दस्य परवचनम् । 'वा जाते' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे
 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, मनश्शब्दोऽमुन्प्र-
 त्ययान्त आद्युदात्तः । मनोयुजः मनसा मननेन विषयावधारण-
 लक्षणेन युज्यन्त इति । 'सत्सूद्विप' इति क्तिप्, कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । सुदक्षाः—दक्षन्त इति दक्षाः निपुणाः प्रतिपत्तारः ।
 दक्ष वृद्धौ, पचाद्यच्, वृषादित्वादाद्युदात्तः । शोभना दक्षा येषु
 मनोयुक्तेषु प्रवर्तमानेषु ते सुदक्षाः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
 इत्युदात्तत्वम् । यद्वा—दाक्षिण्यं दक्षः । घमन्तः आद्युदात्तः,
 सुष्ठु दाक्षिण्यं येषामिति बहुव्रीहौ पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तता ।
 यद्वा—सुष्ठु दक्षा सुदक्षा । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्'
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दक्षपितारः दक्षं पिता पितृस्थानीयं
 मनो येषां ते दक्षपितारः । 'ऋतश्छन्दसि' इति कपः प्रतिषेधः,
 वर्णव्यत्ययेनोपधादीर्घत्वम् । ते तादृशा देवा नोऽस्मान् पान्तु
 रक्षन्तु । पा रक्षणे । किञ्च, ते न अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु
 अनुप्रविशन्तु सदा अस्मासु तिष्ठन्तु । अव रक्षणगतिकान्तिप्री-
 तितृप्त्यवगमप्रवेशस्वाम्यर्थश्रवणयाचनक्रियेच्छावाप्तचालिङ्गनहिंसादान-
 भाववृद्धिषु । तेभ्यो नमः नमस्कुर्मः । किञ्च, तेभ्यस्स्याहा
 स्वाहुतं इदं पीतं पयोस्तु । एतौ चाचमनमन्त्रो पातुस्सामर्थ्या-
 दिति संवेशनप्रबुद्धयनुम्या उत्तरौ द्रष्टव्यौ । सुष्ठा प्रबुद्ध्या
 चाचम्य व्रतयिनव्यमिति क्रमः । 'ब्रह्मनादिनो वदन्ति होतव्यं
 दीक्षितस्य गृहाः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वाहाग्ने त्वं सु जागृहि वयं
सु मन्दिपीमहि गोपाय नस्वस्तये

• अ॒व॒न्तु । ते॒भ्यः । नमः । ते॒भ्यः । स्वाहा । 'अग्ने ।
त्वम् । स्वि॒ति । जा॒गृ॒हि । व॒यम् । स्वि॒ति । म॒न्दि॒-
पी॒म॒हि । गो॒पा॒य । नः । स्व॒स्तये । प्र॒बु॒ध इति

संविशति—अग्ने त्वमित्यनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ हे अग्ने त्वं
सुजागृहि अनिद्र आस्व । त्वयि तथाकारिणि सति वयं
सुमन्दिपीमहि सुधु निर्भयास्वप्यास्म । यदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्ति-
गतिषु । 'स्वपन्तं वै दीक्षितम्'* इत्यादि व्याख्यानम् । त्वं
चास्मान्स्वपतो गोपाय रक्ष । 'सनाद्यन्ता धातवः' इति
धातुत्वात्, धातोरित्यन्तोदात्तत्वम्, पादादित्वाच्च निहन्यते । स्वस्तये
अविनाशार्थम् । विभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपातः । यद्वा—अस
गतावित्यस्मात्सुपूर्वात् 'क्विक्त्तौ च संज्ञायाम्' इति क्विच्,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्यते । शोभन-
गत्यर्थं गोपाय, यथा रक्षोभिर्न बाध्यामहे । किञ्च—नोस्मान्
पुनः पश्चान्मध्यरात्रे प्रबुधे प्रबोधनाय । सन्पदादित्वात्क्विप्,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रबोधार्थं ददः देहि, प्रबुद्धा-
न्कुर्वति यावत् । ददातेर्लेटि 'लेटोडाटो' इत्यडागमः ।
'घोर्लोपो लेटि वा' इत्याकारलोपः । 'इतश्च लेपः'
इतीकारलोपः ॥

प्रबुधे नः पुनर्ददः । त्वमग्ने व्रतपा
असि देव आ मर्त्येष्व । त्वम् ॥६॥
यज्ञेष्वीर्ष्यः । विश्वे देवा अभि मा-
माववृत्रन्पूपा सन्या सोमो राध-

प्र-बुधे । नः । पुनः । ददः । 'त्वम् । अग्ने ।
व्रतपा-इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति । मर्त्येषु ।
आ । त्वम् ॥६॥ यज्ञेषु । ईर्ष्यः । 'विश्वे । देवाः ।
अभीति । माम् । एति । अववृत्रन् । पूपा । सन्या ।
सोमः । राधसा । देवः । सविता । वसोः । वसु-

‘प्रबुद्धं यजमानं वाचयति—त्वमग्ने इति गायत्रीं त्रिपदां
प्रतिष्ठानाम्नीम्, ‘विपरीता प्रतिष्ठा’* इति वचनात् । व्याख्याता
चैयमृक् ‘उभा वामिन्द्राग्नी’ इत्यनुवाको । ‘अग्रत्यमिव वा
एष करोति यो दीक्षितः’† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‡सनिहारान्महिणोति—विश्वे देवा इत्येकपदया त्रिष्टुभा यजुर-
न्तया ॥ विश्वे सर्वेषां देवाः मामभ्याववृत्रन् । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । आभिमुख्येन मां प्रत्यावर्तन्ताम्, धनान्यादाया-
म्याऽगच्छन्तिवति यावत् । वृतेर्लुडि ‘द्युङ्क्षो लुडि’ इति
परस्मैपदम्, व्यत्ययेन च्लेश्रढादेशः, ‘बहुलं छन्दसि’ इत्य-
ङागमः । को देवः केन धेनेनेत्याह—पूपा सन्या सनिना सनि-

सा देवस्सविता वसोर्वसुदावा रा-
स्वेयसोमा भूयो भर मा पूण-

दावेति वसु-दावा । रास्व । इर्यत् । सोम । एति ।
भूयः । भर । मा । पूणन् । पूर्या । वीति । राधि ।

मादाय मामागच्छतु । याच्ञालब्धं हिरण्यादिधनं सनिः, याच्ञा-
नन्तरं दीयत इति कृत्वा । पणु दाने, 'खनिकपि' इत्यादिना
कर्मणि इप्रत्ययः, 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
सोमो राधसा आगच्छतु । राधो वासः क्षौमदुकूलादि, राध्यते
प्रसाध्यतेनेन देह इति कृत्वा । यश्च देवस्सविता सर्वस्य
भेरकः वसुदावा वसूनां प्रशस्तानां उस्तादिचेतनपदार्थानां दाता ।
'आतो मनिन्' इति वनिपि, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोपि
वसोर्वसुनागच्छतु । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य पष्ठ्ये-
कवचनम् । यद्वा—वसोर्वसुसमुदायात् कां चिदुक्त्वा हयं छागं
यादायागच्छतु । 'चन्द्रमसि मम भोगाय भव' इत्यादि
ग्रहणमन्त्रानुसारेण च एतेषां* विशिष्टविषयत्वं द्रष्टव्यम् ।
'अप वै दीक्षितात्सुपुषः'† इत्यादिब्राह्मणम् ॥

आहरन्तं दृष्ट्वा जपति—रास्वेति गायत्रीं त्रिपदाम् ॥ तत्र
प्रथमे पादे आडस्सवर्णदीर्घत्वमकृत्वा छन्दो गणयेत् । द्वितीयस्तु
इथादेशेन पूरयितव्यः 'भर मा एणन्पूर्तिर्या' इति । 'वि राधि
माहमायुषा' इति तृतीयस्त्वयमेवाष्टाक्षरः । केचित्तु यजुरादिका
एकपदा गायत्रीत्याहुः; आह च 'यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्'† इति ।

अस्मिन्पक्षे - भरेत्यस्यापादादित्वान्निघातो न दुर्लभः, पूर्वत्र तु पादादित्वाद्वाच्यत्वेन निघातो वेदितव्यः । हे सोम इत्यत् एतावत् इदं मया लब्धमिति हस्ताभिनेयेन दर्शयन्नाह । इदं परिमाणमस्येति मतुपि 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति वकारस्य च घादेशे 'इदंकिमोरीशकी' इतीशादेशस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रमवाशिष्यते, तस्य सत्यपि पितृ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इयोदेश उदात्तः । एतावन्मे रास्व देहि । रा दाने, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, सतिशिष्टोपि लसार्वाधातुऋस्वरः धातुस्वरेण बाध्यते व्यत्ययेनैव । यद्वा—रासृ शब्दे, अनुदात्तेत्, 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । अयमर्थः—हे सोम यदिदं मया लब्धं एतन्मे शब्दय यथा ममैव भवति तथैव वक्तुमर्हसीति । यद्वा—रासृतिरयं छन्दसि दाने वर्तते, दानार्थेषु नैरुक्तैः पठितत्वात् । किञ्च—इतोपि भूयः बहुतरं धनमामर । 'हृग्रहोर्भः' इति भवम् । 'यावत् एव पशूनमि दीक्षेत'* इति ब्राह्मणम् । किञ्च—इदं चाप्यस्तु—अस्मान् घृणन् धनेन पूरयन् पुर[नः]स्त्वयामपि पूर्या धनपोषेण मा विराधि धनपोषेण वियुक्तो मा कारि । अहं चायुषा मा विरात्सि वियुक्तो माकार्षि । पु पाछनपूरणयोः क्रियादिकः ; प्वाऽदित्वाद्ध्रस्वः, शतरि कृते विकरणस्वरस्तु लसार्वाधातुकस्वरेण न बाध्यत इति शतुरेवोदात्तत्वम्, सत्यामापि सतिशिष्टेन बाधायाम् 'आम्यस्तयोरारतः' इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शतुरेवोदात्तत्वम्, ततः क्तिनि तु सति 'ऋकार-त्वादिभ्यः' इति निष्ठावद्भावे प्राप्ते 'न ध्याख्यापृमूर्द्धिमदाम्' इति मतिपिबध्यते, तत्र व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—पूर्यते

न्यूत्या वि रावि माहमायुपा चन्द्र-
मसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि
मम भोगाय भवोस्त्रासि मम

मा । अहम् । आयुपा । 'चन्द्रम् । असि । मम ।
भोगाय । भव । 'वस्त्रम् । असि । मम । भोगाय ।
भव । 'उस्त्रा । असि । मम । भोगाय । भव ।

पुरुषोनयेति पूर्तिः, धनस्येयं संज्ञा । 'क्तिचूक्तौ च संज्ञायाम्'
इति क्तिचि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

'हिरण्यं प्रतिगृह्णाति—चन्द्रमसीति ॥ चन्द्रं ह्लादनमसि
सर्वेषाम् । चदि आह्लादने, 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
ईदृक्तुं प्राणिनां क्षीरप्रदानेनासि । शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे,
'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । मम भोगाय दानाद्युपभोगाय
भव पर्याप्नुहि ॥

'वस्त्रं प्रतिगृह्णाति—वस्त्रमिति ॥ वस्त्रं छादनम्, वस आच्छा-
दने, येन देहसंछाद्यते । समानमन्यत् । 'हुयामाभुवसिन्म्य-
स्त्रन्' इति व्रन्प्रत्ययः ॥

'उस्त्रां प्रतिगृह्णाति—उस्त्रेति । उस्त्रा मानहेतुत्वं प्रत्येन
क्षीरादिप्रदानेन असि । शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे, 'स्फायितञ्चि'
इत्यादिना रक्प्रत्ययः, वच्यादिना सन्नम्प्रत्ययः, वृद्ध्यादिना
'शासिवसिधसीनाम्' इति षत्वाभावः ॥

भोगाय भव ह्योसि मम भोगाय
भव ॥ ७ ॥ छागोसि मम भोगाय
भव मेपोसि मम भोगाय भव

¹⁰हयः । अ॒सि । म॒म । भो॒गाय । भ॒व ॥ ७ ॥

¹¹छा॒गः । अ॒सि । म॒म । भो॒गाय । भ॒व । ¹²मे॒पः ।

¹⁰अश्वं प्रतिगृह्णाति—हय इति ॥ हय गतिकान्त्योः । हयिता विक्रमितासि । पचाद्यचि 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तत्वम् । गतमन्यत् । 'विश्वजनादीनां छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति भवेत्यस्य संहितायां 'छे च' इति तुगभावः ॥

¹¹छागं प्रतिगृह्णाति—छाग इति ॥ छदनमगतिर्वा छातेरर्थः । छातीति छा[ग]ः । यद्वा—छादनं छेदनं गच्छति करोति जानातीति वा छागः । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गोमर्दः, षष्ठोदरादित्वात्स्वरूपविशेषः स्वरविशेषश्चानुसरणीयः, संस्कारविशेषानिर्णयान्नावगृह्यते । ईदृशस्त्वं मम भोगाय भव छेत्ता मा भूः ॥

¹²मेपं प्रतिगृह्णाति—मेप इति ॥ मेपः अभिषविना । मिष स्पर्शायाम्, पचाद्यच्, असौत्यनेन संहितायां 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वर्यते । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वत्र लिङ्गसहस्रयो-
रविवक्षा ॥

वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्-
ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा देवीरापो
अपान्नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रिया-

अस्ति । मम । भोगाय । भव । ¹³वायवे । त्वा ।
¹⁴वरुणाय । त्वा । ¹⁵निर्ऋत्या इति निः-ऋत्यै ।
त्वा । ¹⁶रुद्राय । त्वा । ¹⁷देवीः । आपः । अपाम् ।
नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानिती-

¹³नष्टां मृतां धानुदिशति—वायव इति ॥ त्वां नष्टां मृतां
वा वायवेनुदिशामीति शेषः, ददामीत्यर्थः । ‘यदेवमेता नानु-
दिशेत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁴अप्सु वा पाशे वा मृतामनुदिशति—वरुणाय त्वेति ॥

¹⁵या सं वा शीर्यते गर्तं वा पद्यते तामनुदिशति—निर्ऋत्यै
त्वेति ॥ प्रादिसमासः । निर्गता ऋतेः निरुक्तिः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁶यामहिर्व्याघ्रो वा हन्ति तामनुदिशति—रुद्राय त्वेति ॥

¹⁷दीक्षितोप उत्तरति—देवीराप इति उपरिष्टाज्ज्योतिषा त्रिष्टु-
भाष्टाक्षरचतुर्थया । केचिद्विमामनुष्टुभं यजुरन्तामाचक्षते, तेषाम्
‘अच्छिन्नम्’ इत्यादि यजुः ॥ हे देवीरापः । ‘विभाषितं विशेषवचने
बहुवचनम्’ इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् आप इति निहन्यते ।
हे अपां नपात्—चतुर्थो नप्ता; अपां नप्तः; अग्निराहुतिः, आहुत्या

वान्मदिन्तमस्तं वो भाव क्रमिप-
मच्छिन्नन्तन्तुम्पृथिव्या अनु गेवं

न्द्रिय-वान् । मदिन्तमः । तम् । वः । मा । अवे-
ति । क्रमिपम् । अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पृथिव्याः ।

आदित्यः, आदित्यादृष्टिः; अद्भ्य ओपधयः, ओपधीभ्योन्नं,
अन्नादग्निः; इत्युभयथापि अपान्नपात् अग्निः । न पातयतीति
नपात्, क्विपि णिलोपः, नभस्समासे 'नभ्राणनपात्' इति
नलोपाभावः; आपो इत्यस्य संहितायां 'आपो जुषाणः'
इत्यादिना प्रकृतिभावः, 'मुचामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इत्यपामित्यस्य
पराङ्गवद्भावः, तेन पष्ठचामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । युष्मदीयो
य ऊर्मिर्हविष्यः । हविरर्हतीति 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः ।
इन्द्रियावान् वीर्यवान् । 'मन्त्रे सोमाम्बेन्द्रिय' इति दीर्घः ।
मदिन्तमः मादयितृतमः । मदी हर्षे, अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्
'शमित्यष्टाम्यो घिनुण्' इति घिनुण्, घदादित्वात् 'मितां
ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, 'नाद्वस्य' इति तमपो नुडागमः । तं
तादृशं वो युष्मत्सम्बन्धिनमूर्मिं भावक्रमिपं पद्व्यामवक्रम्य मागाम् ।
'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ननु क्रियमाणमेव कथं अप्रद्वियते
तत्राह—युष्मत्प्रसादादहं अच्छिन्नं तन्तुं यज्ञाख्यमनुगेवं अनुगतो
भूयासमविघ्नेन प्राप्यासम् । को हि हविष्यत्वादिगुणाविशिष्टं
युष्मदीयमूर्मिं धृषावक्रामेत् । तस्माद्यज्ञ एवायं मया युष्मदव-
क्रमणरूपोऽनुधीयत इति भावः । गा स्तुतो छन्दसि जौ*हेत्या-

भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः*

अन्विति । गेवम् । ¹⁸भद्रात् । अभीति । श्रेयः ।
प्रेति । इहि । बृहस्पतिः । पुरएतेति पुरः-एता ।

दिक्, तस्माद्वातूनामनेकार्थत्वात् गतिकर्मणः आशिपि लिङि 'लिङ्या-
शिप्यङ्', आतो लोपः, यामुडादि । यद्वा—'दृष्टानुविधिः
छन्दसि' इति इण एव आशिपि लिङि गादेशः । कस्यायमच्छिन्न-
तन्तुत्वेन यज्ञो रूप्यते तत्राह—एथिव्या अयमच्छिन्नस्तन्तुः,
एथिव्यवयवानुस्यूतावयवत्वात् । अन्यत्र हि दीक्षन्ते अन्यत्र
देवान्यजन्ते अन्यत्रावभृथमवयन्तीति एथिव्यां तायमानत्वात् तन्तु
रेवायं एथिव्याः । 'उदात्तयणः' इति एथिव्याः परस्या
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्माद्यज्ञरूपत्वात् युष्माभिर्युष्मद्वक्रमणं सोढ-
व्यमिति । यद्वा—सेतुत्वेनायं यज्ञो रूप्यते । स हि एथिव्या
उभयतीरस्पर्शित्वात् अच्छिन्नस्तन्तुरिति वक्तुं शक्यते । तमेवाह-
मनुगच्छामि । सेतुना हि गच्छन्नपेत्तिक्रामन्नप्यपो नातिक्रामति ।
तस्माद्यज्ञाख्येन सेतुना युष्मानतिक्रमतो मे नापराध इति ।
'सेतुमेव कृत्वात्येति'* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁸प्रयागे कर्तव्ये प्रयाति—भद्रादिति विराजा गायत्र्या,
यस्त्वेरुपादत्वात् । अयं च मन्त्रस्सामर्थ्यान्नदीतरणमन्त्रात्पूर्वो द्रष्ट-
व्यः ॥ भद्रात्प्रशस्तादस्मात् स्थानात् श्रेयः प्रशस्यतरं स्थानं
योगक्षेमोपपन्नमभिप्रेहि आभिमुख्येन गच्छ । अन्तरात्मानमाह
समारूढं वाग्निम् । किञ्च—बृहस्पतिः । 'तद्बृहतोः करपत्योः'

‘पुरंता ते अस्त्वथेमव स्य वर
आ पृथिव्या आरे शत्रून्कृणुहि

ते । अस्तु । ¹⁹अर्थ । ईम् । अवेति । स्य । वरे ।
एति । पृथिव्याः । ²⁰आरे । शत्रून् । कृणुहि ।

इति सुट्, वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
पुरंता अग्रगामी ते तव अस्तु । प्राप्तकाले लोट्, ‘पुरो-
व्ययम्’ इति गतित्वात् ‘गतिवारकोपपदात्कृत्’ इति कटुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते’*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁹देवयजनादर्वाग्यत्र षत्स्यन्भवति तदवस्यति—अथेति त्रिष्टु-
भैरुपदया ॥ अत्रापि स्वात्मानमाह । अथेत्यानन्तर्ये । ईमिति
खल्वर्थे । आ इत्युपसर्गस्य श्रुतेः योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते ।
पृथिव्या पृथिवीमात्रात् स्थानान्तरादागतत्वं यदि देवयजना-
दर्वाग्वस्तुमिच्छसि अथेदानीं खलु वरे उत्कृष्टेस्मिन्मदेशे अवस्य
अवसितो भव । यद्वा—पृथिव्या उत्कृष्टेस्मिन्मदेशे आगतत्त्व-
मिदानीं अतैवावस्य ॥

²⁰आदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठते—आर इति त्रिष्टुभैरुपदया ॥ सर्वे-
प्यात्मीया पुरुषाः वीराः यस्य तादृशस्त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वानस्मदीयान् शत्रून् आरे दूरे कृणुहि
स्थापय । रुवि हिंसाकरणयोः, ‘धिन्विकृण्व्योरच’ इत्युप्रत्ययः,
‘उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्’ इति हेल्डगमाव. ॥

सर्ववीर एदमंगन्म देवयजनस्पृधिः
 व्या विश्वे देवा यदजुपन्त पूर्व
 ऋक्सामाभ्यां यजुपा सन्तरन्तो
 रायस्पोपेण समिपा मदेम ॥ ८ ॥

सर्ववीर इति सर्व-वीरः । ^१एति । इदम् । अगन्म ।
 देवयजनमिति देव-यजनम् । पृथिव्याः । विश्वे ।
 देवाः । यत् । अजुपन्त । पूर्वे । ऋक्सामाभ्यामि-
 त्यृक्साम-भ्याम् । यजुपा । सन्तरन्त इति सं-
 तरन्तः । रायः । पोपेण । समिति । इषा ।
 मदेम ॥ ८ ॥

आ त्वं हयोसि मम भोगाय भव
 स्य पञ्चविंशतिश्च ॥ ३ ॥

^१यत्र यक्षमाणो भवति तदभिप्रेतं देवयजनमधितिष्ठति—
 एदमिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देव-
 यजनम् । अधिकरणे ल्युट्, कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृश-
 मिदं स्थानमगन्म अगन्माहि आगता वयम् । गमेर्लुङि 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्वा—लुङि 'मन्त्रे घस' ।
 इत्यादिना च्लेर्लुक्, 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं ?
 पृथिव्यास्सम्बन्धि । यद्वा—पृथिवीमात्रात् प्रदेशान्तरात् इदं देव-
 यजनमागताः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुनश्च

इयन्ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तेया

इयम् । ते । शुक्र । तनूः । इदम् । वर्चः ।

विशेष्यते—विश्वे पूर्वे अस्मदीयाः 'पित्रादयो' देवाः भूमिदेवाः यदनुपन्त यादृशमसेवन्त । आद्युदात्तत्वम् । अत्र चागता वयं ऋक्सामाम्यां यजुषा सन्तरन्तः सम्यग्यागं निर्वर्तयन्तः । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अचतुरादिमूत्रेण ऋक्सामशब्दोच्चेप्रत्ययान्तो निपातितः । रायः घनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा अन्नेन च सम्यङ्भवेदम इष्टा भवेम । मदी हर्षग्लपनयोरिति भीवादिक उदात्तेत्, 'पष्ठ्या पतिपुत्र' इत्यादिना पोषे विसर्जनीयस्य सत्वम् । 'सावेकाचः' इतीष परस्यास्मृतीयाया 'उदात्तेत्वम् । 'ऋक्सामाम्यां ह्येष यजुषा सन्तरति यो यजते'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये तृतीयोनुवाकः.

'हिरण्यं सुच्यवदधाति—इयमिति ॥ हे शुक्र शुद्धहिरण्य इयं, शुक्र तव तनूः शरीरम् । ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः । इदं सुकस्यमाज्यं तव वर्चः बलम् । अतस्त्वं तथा शरीरभूतया सुचा सम्भव सङ्गच्छस्व, अन्तः प्रविश्येत्यर्थः । आजं गच्छ मज्जलीमव । 'तद्विरण्यममवत्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'आपो वरुणस्य पत्नय आसन्' इत्यादिरस्य शेषः‡ ॥

सम्भवं भ्राजन्नच्छ जूरसि धृता
मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते
सत्यसंवसः प्रसवे वाचो यन्त्रम-

तया । समिति । भव । भ्राजम् । गच्छ । जूः ।
अस्ति । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे । तस्याः ।
ते । सत्यसंवस इति सत्य-संवसः । प्रसव इति
प्र-सवे । वाचः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ।

तदाज्यमाहवनीये जुहोति—जूरसीति ॥ जूरिति सोमक्रय-
ण्युच्यते । तस्याश्च वाग्रूपत्वात् तद्वेषेण वर्ण्यते, यथा 'ते
वाचं त्रियमेरुहायनीं कृत्वा' * इत्यादि । 'वाग्वा एषा यत्सो-
मक्रयणी'† इत्यादि ब्राह्मणम् । सोमक्रयणि वाग्रूपे जूरसि
प्रत्यर्थं‡ गन्त्र्यसि । जन्तेर्गतिरुर्मणः 'किंन्वचि प्रच्छि' इत्या-
दिना किन्दीर्घो । 'यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति'† इति
ब्राह्मणम् । मनसो यत् जवः यागपि तत् जवं करोतीत्यर्थः ।
कीदृशी पुनरसौ ? आह—धृता मनसा त्वमसि, मन पूर्वकत्वात् ।
'मनसा हि वाग्धृता'† इत्यादि । जुष्टा सेवितास्माभिः विष्णवे
व्यापनाय§ । यज्ञाय प्रिया वासि 'यज्ञो वे विष्णुर्यज्ञा-
यवेनां जुष्टां करोति'† इत्यादि । तस्यास्तादृशस्तत्र वाग्रूपाया
एरुहायनीभावमापन्नाया यन्त्रं यमनं स्थितिं अशीय प्रामुष्याम् ।
अश्नेतेर्लिटि 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गुधृवचि'

शीय^१ स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि
वैश्वदेवः हविस्सूर्यस्य चक्षुरारुह-

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति
वैश्व-देवम् । हविः । सूर्यस्य । चक्षुः । एति ।

इत्यादिना यमेत्प्रत्ययः । 'सावेकाचः' इति वाचः परस्या-
प्पष्ठ्या उदात्तत्वम् । आत्मन्येव स्थापनं यमनम् । यद्यपि
त्वया सोमं क्रीणामि, तथापि त्वद्विरहो मे मा भूदित्यर्थः ।
'पुनरेहि सह रय्या'* इत्यास्मिन् मन्त्रेऽप्ययमर्थस्त्वष्टो भविष्यति ।
'वाचैव विक्रीय'† इत्यादि । कथमस्या यमनं लभत
इत्याह—सत्यसवसः प्रसवे । सत्यममोवं सवः प्रेरणं यस्य स
सत्यसवाः सविता । सुवतेरसुन् । तस्य देवस्य प्रसवे अनु-
ज्ञाने लब्धे सर्वमिष्टं सम्पद्या इति । थाथादिस्वरेण प्रसव-
शब्दोन्तोदात्तः । 'सवितृप्रसूतामेव वाचमवरुन्धे'† इति
ब्राह्मणम् ॥

* अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तद्यजमानमवेक्षयति—शुक्रमिति ॥
शुक्रम् । शुचेर्दीप्तिकर्मणः सम्पदादिलक्षणः क्तिप्, 'लुगकारे-
काररेकाश्च वक्तव्याः' । यद्वा—मत्वर्थे रप्रत्ययः, 'अयस्मया-
दित्वात्पदत्वात्कुत्वम् । किञ्च—अमृतमसि, देवानाममरणहेतुत्वान् ।
'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वैश्वदेवं
विश्वेदेवत्यं हविस्त्वमसि ॥

† हिरण्यमन्तर्धाय यजमानमादित्यमुदीक्षयति—सूर्यस्येति चतुष्प-
दयानुसुभा । सूर्यो मण्डलान्तर्गतः पुरुषः स्यावरजैर्ज्ञमानामात्मा,

अग्नेरक्ष्णः कनीनिकां यदेतशेभि-
रीयसे भ्राजमानो विपश्चिता

अरुहम् । अग्नेः । अक्ष्णः । कनीनिकाम् । यत् ।
एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चिता ।

यथा—‘सूर्य आत्मा’* इति । तस्य तव चक्षुर्भूतं यदेतन्मण्डलं
आरुहमारूढोऽस्मि । रुहेर्लुङि ‘रुवृट् रुहिभ्यश्छन्दसि’ इति
छ्लेरडादेशः । पुनरपि विशेष्यते—अग्नेस्त्वभूतस्य अक्ष्णः कनी-
निकां तारकास्थानीयमेतन्मण्डलमारूढोऽस्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरे-
णाक्ष्णः परस्याः पष्ठच्चा उदात्तत्वम् । तदारोहणं च तत्स्थाने
पुरुषेण सह स्वात्मैक्यम्, यथा ‘स यश्चाय पुरुषे’† इति ।
तस्मिन् सति सूर्यस्याग्रेष्वपन्थानमारूढो रक्षोभिर्न बाध्यते ।
‘एष खलु वा अरक्षोहतः पन्था’‡ इत्यादि ब्राह्मणम् ।
कीदृशस्य सूर्यस्येत्याह—यत् यस्त्वम् । यच्छद्वात्परस्य सोः
‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना लुक् । चक्षुरेपेक्षया [वा] नपुंसक-
त्वम् । यस्त्वं एतशेभिः शुक्लवर्णैरश्वे ईयसे गच्छसि । ईदृ-
गतौ देवादिकः । एतशब्दाद्धोमादित्वाच्छ, वृषादित्वादाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—‘एतेरतशतमुनो’ इति तसुन्प्रत्ययः । गमन-
कुशलाः । यद्वा—एतशरीरा एतशा । एषोदरादित्वात् यथा-
भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । पुनश्च विशेष्यते—विपश्चिता मेधाविना
महर्षिगणेन भ्राजमानशोभमानः । सह वा तेन । यस्त्वमीयसे
तस्य ते मण्डलमारुहम्, इति ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणा
॥ ९ ॥ असि यज्ञियांसि क्षत्रिया-
स्यदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णीं सा न-

चित् । असि । मना । असि । धीः । असि ।
दक्षिणा ॥ ९ ॥ असि । यज्ञियां । असि । क्ष-
त्रियां । असि । अदितिः । असि । उभयतश्शी-

सोमक्रयणीमनुमन्तयते—चिदसीति ॥ चेतयतीति चित् ।
'बहुलं संज्ञाछन्दसो' इति णिलुक् । हे सोमक्रयणि वाग्रूपे
चेतयमानासि, चेतन्यकार्यत्वात् । 'यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा
वदति'* । किञ्च—मना मन्वानासि मनःपूर्वकत्वान्मनसा सह
प्रवृत्तेः । 'यद्धि मनसाभिगच्छति'* इति । मन अवबोधने,
पचाद्यच् । धीः प्रज्ञा चासि । 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदति'* इति । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्विपि
सम्प्रसारणम् । एवं [चित्तमनो]†ध्यात्मकतया सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वमस्या
उक्तम् । यद्वा—धीः कर्मासि । अस्मिन्पक्षे कर्तृकरणाक्रिया-
रूपतया सर्वार्थसाधनत्वमस्याः प्रतिपाद्यते । दक्षिणा शीघ्रगामिनी
चासि । दक्ष वृद्धो शीघ्रार्थे च, 'द्रुदसिम्यामिनन्' इति शीघ्रा-
र्थकदक्षेः इनन्प्रत्ययः । एवं यज्ञिया यज्ञकर्माहं चासि ।
'यज्ञात्विगम्यां तत्कर्माहंतीत्युपसङ्ख्यानम्' इति यत्प्रत्ययः । यज्ञ-
सम्पादिनीत्यर्थः । एवं क्षत्रिया चासि क्षत्रं धनं सोमलक्षणं
तस्यापत्यमसि, तत्प्रभवत्वादलप्रभवत्वाच्च । 'क्षत्राहुः' । अपिच—

स्तुप्राची सुप्रतीची सम्भव मित्र-
स्त्वां पदि वध्नातु पूषाध्वनः पात्वि-
न्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्य-

ष्णीर्त्युभयतः—शीर्ष्णी । सा । नः । सुप्राचीति
सु-प्राची । सुप्रतीचीति सु-प्रतीची । समिति ।
भव । मित्रः । त्वा । पदि । वध्नातु । पूषा ।

अदितिः अखण्डिता देवमाता आसि । नग्समासः, अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । कीदृश्यदितिः—उभयतश्शीर्ष्णी उभयतश्शिर-
रस्का, यज्ञानामाद्यन्तयोरुभयोः शिरस्स्थानीयतया प्रधानभूता ।
• प्रायणीयोदयनीयौ चरू यस्यास्तादृशी । ‘शीर्षं छन्दसि’ इति
शीर्षादेशः, ‘नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः’ इति ङीप्, बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, उभयशब्दात् ‘इतराम्योपि दृश्यन्ते’ इति
सप्तम्यर्थे तसिल्लप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ‘यदेवादित्यः प्रायणीयो
यज्ञानामादित्य उदयनीयः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । तादृशी त्वं
नस्सम्भव सङ्गच्छ स्वात्मनाऽस्मत्सकाशे वर्तस्व । यद्वा—नः
अस्माकं सम्भव, मा कदाचिदुपेक्षिताः । कथंभूतेत्याह—सुप्राची
सुप्रतीची च भूत्वा । प्रागञ्चतीति प्राची । सोमक्रयणं प्रति
प्रथमं प्राचीनगतिर्भूत्वा पुनरपि प्रतीची अस्मत्सकाशं प्रत्यागता
भूत्वास्माकमेव भवेति । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिनाऽञ्जेः किन्प्रत्ययः ।
‘अध्वेश्रोपसङ्ख्यानम्’ इति ङीप्, नकाराकारयोर्लुप्तयोः ‘चौ’
इति दीर्घः । ततश्शोभना प्राची शोभना प्रतीची । ‘प्रादि-

तामनुं पितानु भ्राता सगर्भ्योनु
सखा सयूथ्यस्सा देवि देवमच्छेही-
न्द्राय सोमं रुद्रस्त्वा वर्तयतु मि-

अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि-अक्षाय ।
अन्विति । त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति ।
पिता । अन्विति । भ्राता । सगर्भ्य इति स-गर्भ्यः ।
अन्विति । सखा । सयूथ्य इति स-यूथ्यः । सा ।

प्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः । इति प्राप्ते, 'स्वती पूजा-
याम्' इति प्रादिसमासः, 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीय-
त्वेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—मित्रस्त्वा
पदि पादे बध्नातु । 'उडिदम्' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम्,
'पद्वन्' इत्यादिना पङ्गावः । 'यदबद्धा स्यात्'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । अपिच—पूषा त्वामध्वनो मार्गान्मार्गस्थाङ्गयहेतोः
पातु । अपिचास्या इन्द्रः अव्यक्षः स्वामी इन्द्राय सोमस्वा-
मिने त्वां माता अनुमन्यतां इन्द्रार्थं त्वया सोमक्रयं क्रियमाणं
अनुजानातु, पिता चानुमन्यतां, भ्राता चानुमन्यताम् । कीदृशः—
सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः,
'सगर्भसयूय' इत्यादिना मयार्थे यत्, सभावस्योत्पत्तिकाल
एवोदात्तविधानात्सत्यामपि तद्धितवृत्तौ उदात्तत्वं न निवर्तते ।
यद्वा—'पूर्वादयश्च दृश्यन्ते' इत्याद्युदात्तत्वम् । सखा चानु-

त्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा पु-
नुरेहि सह रय्या ॥ १० ॥

देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् ।
रुद्रः । त्वा । एति । वर्तयतु । मित्रस्य । पथा ।
स्वस्ति । सोमसखेति सोम-सखा । पुनः । एति ।
इहि । सह । रय्या ॥ १० ॥

वक्षिणा सोमसखा पञ्च च ॥ ४ ॥

मन्यताम् । कीदृशः सयूध्यः समाने यूये भवः, सगर्भ्यवत् ।
हे देवि सोमविक्रयणि सा तादृशी त्वं मात्रादिभिरनुज्ञाता त्वं
देवं सोममच्छ आभिमुख्येन इहि गच्छ । 'देवी होषा देव-
स्सोमः' * इति ब्राह्मणम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । 'इन्द्राय
हि सोम आद्वियते' * इति ब्राह्मणम् । किञ्च—रुद्रत्वा वर्त-
यतु कृतकृत्यानस्मान्प्रति अविनष्टा मानयतु । 'यदेतद्यनुर्न
ह्युयात्पराच्येव सोमक्रयणीयात्' * इत्यादि ब्राह्मणम् । रुद्रोपि
न रौद्रभावेन, किन्तु मित्रस्य पथा त्वामावर्तयतु निजकीर्तनापराध-
मनादृत्य शान्तो भूत्वा वर्तयतु । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया
उदात्तत्वम् । 'कूरमिन् वा एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति' *
इत्यादि ब्राह्मणम् । हे सोमक्रयणि त्वं च स्वस्ति अविघ्नेन
पुनरेव सोमविक्रयिणस्सकाशात् अस्मत्सकाशमेत्यागच्छ । कीदृशी
भूत्वा? सोमसखा भूत्वा, सोमस्सखा यस्यास्तादृशी भूत्वा,

वस्व्यसि रुद्रास्यदितिरस्यादित्या-

‘वस्वी’ । अ॒सि । ‘रु॒द्रा । अ॒सि । ‘अ॒दि॒तिः ।
अ॒सि । ‘आ॒दि॒त्या । अ॒सि । ‘शु॒क्रा । अ॒सि । ‘च॒न्द्रा ।

सोमेन सख्या सहागच्छेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अत एव टजभावः । अपिच—रम्या धनेनास्मदीयेन सहा*
गच्छ । ‘उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
‘धाचा वा एष वि क्रीणीते’† इत्यादि ग्राहणम् ॥

इति द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

१-०पददान्यनु निक्वामति सोमक्रयणी गच्छन्तीमनुगच्छति—
वस्व्यसीत्यादिभिः । एते च पद्व पदेषु पणमन्त्राः ॥ तत्र वसु-
रुद्रादित्या सवनत्रयस्य देवताः । अदितिः प्रायणीयोदयनीययो ।
शुक्रस्तोमः । चन्द्रं हिरण्यं दक्षिणादिरूपम् वस्वादिमतो यज्ञस्य
साधनत्वात् सोमक्रयण्यपि तद्वनीत्युच्यते । वस्वी वसुभिर्देवैः
तद्वती त्वमसि । ‘छन्दसीवनिषौ’ इतीकारो मत्वर्थीयः, आद्यु-
दात्तत्व चिन्त्यम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । यद्वा—वस्वी प्रशस्ता,
प्रशस्तता च वसुभिस्सम्बन्धात् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति
ढीप्, तत्र हि ‘गुणवचनात् ङीवाद्युदात्तार्थम्’ इत्युक्तम् ।
रुद्रा रुद्रवती । ‘लुगकारेकाररेफाश्च’ इति मत्वर्थीयोकारः ।
अदिति. अदितिमती । तेनैव मतुपो लुक्, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-

सि शुक्रासि चन्द्रासि बृहस्पति-
स्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा
चिकेतु पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघ-

असि । 'बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रण्वतु । रुद्रः ।
वसुभिरिति वसु-भिः । एति । चिकेतु । 'पृथि-
व्याः । त्वा । मूर्धन् । एति । जिघर्षि । देवयज-

स्वरत्वम् । आदित्या आदित्यवती । तेनैवाकारः । शुक्रवती
शुक्रा । स एवाकारः । यद्वा—शुक् दीप्तिः तद्वती । तेनैव
रेफः । चन्द्रवती चन्द्रा । स एवाकारः । यद्वा—आहादिनी ।
'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'पद्दान्यनु नि क्रामति'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'सप्तमं पदमभिष्टुहति—बृहस्पतिरिति ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मा,
'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पति'* इति । वनस्पत्यादित्वाद्बुभयपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । स त्वां सुम्ने सुखे प्रदेशे रण्वतु गमयतु पदं
कारयतु । रवि मवि धवि गत्यर्थाः; भौवादिकः, इदित्त्वान्त्वम् ।
किञ्च—क्रियमाणं वसुभिस्तह रुद्रः आचिकेतु अनुजानातु यः
पशूनां पतिः । किं तं ज्ञाने, जौहोत्यादिकौ,† तयोः प्रथमस्येदं
लोटि रूपम् ॥

†तस्मिन् पदे जुहोति—पृथिव्या इति ॥ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्
मूर्धनि मूर्धस्थानीये पदे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्,

मिं देवयजन् इडायाः पदे घृतवति
स्वाहा परिलिखितं रक्षः परिलि-
खिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्री-

न इति देव-यजने । इडायाः । पदे । घृतवतीति
घृत-वति । स्वाहा । 'परिलिखितमिति परि-लि-
खितम् । रक्षः । परिलिखिता इति परि-लिखि-

‘न हिसम्बुध्यो’ इति नलोपाभावः । देवयजने । देवा इज्य-
न्तेस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्* । ‘प्रथिव्या
ह्येष मूर्धा यदेवयजनम्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । इडायाः पदे
इडा सोमक्रयणी, ‘पशवो वा इडा’,‡ तस्यास्तप्तमे पदे । कीदृशे ?
घृतवति । ‘यदेवास्ये पदाद्घृतमपीज्यत’† इति ब्राह्मणम् ।
‘सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीज्यत’§ इति च । हे आज्य
तस्मिन् तादृशे पदे त्वामाजिर्घर्मि मर्यादया क्षारयामि । घृ-
क्षरणदीप्तयोः जौहोत्यादिकः, ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । स्वाहा स्वाहुतं भव । यद्वा—इत्थं कर्तव्यमिति
स्वयमेव खलु सरस्वत्याह ॥

‘पदं परिलिखति—परिलिखितमिति ॥ परिलिखितं परितो
नाशितं रक्षोस्तु यदत्र छिद्रान्वेपि । ‘गतिरनन्तरः’ इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च अरातयो धनस्यादातारः शत्रवः ।
बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तेषां

*छ. ग-त्वेन प्रययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्.

†सं. २-६-८.

†सं. ६-१-८.

§सं. २-६-७.

वा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यत्र वयन्दिष्म इदमस्य ग्रीवाः
 ॥११॥ अपि कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे

ताः । अरातयः । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः ।
 अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
 च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्री-
 वाः ॥ ११ ॥ अपीति । कृन्तामि । ^{१०}अस्मे इति ।

परिलिखितास्सन्तु अनेन पदविलेखनेन । कथमित्याह—यदेतत्प-
 रिलिखामि इदं खल्वहं रक्षसः ग्रीवा अपिकृन्तामि यथेष्टं
 कृन्तामि छिनत्ति । अपिशब्दः कामचारं द्योतयति । ग्रीवा-
 शब्दो धमनिवचनः, तासां बहुत्वाद्वहुवचनं, यथा 'ग्रीवान्यो-
 ण्व' इति । कृती छेदने, 'शेमुचादीनाम्' इति नुम् । तथा
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तस्य द्वेष्टुः द्वेष्यस्य शत्रोः
 ग्रीवाः इदमपि कृन्तामि यदेतत्परिलिखामि । 'ह्यौ वाव पुरुषौ'*
 इत्यादि ब्राह्मणम् । इदमिति क्रियाविषेणत्वान्नपुंसकत्वम् ॥

^{१०}पदपांसून् धरण्यां संवपति—अस्मे इति ॥ अस्मे अस्मा-
 सु । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेआदेशः ।
 अनेन पदपांसुसंवापेन अस्माकं रायः धनानि पश्वात्मकानि
 सन्तु । 'पशवो वै सोमक्रयण्ये पदम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 अत्र चाध्वर्युरात्मार्यमेवाशास्ते, न यजमानार्थम् । 'आत्मा-
 नमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरेति'* इति दर्शनात् ॥

रायस्तोते रायस्सन्देवि देव्यो-

रायः । ^{११}त्वे इति । रायः । ^{१२}तोते । रायः ।
^{१३}सामिति । देवि । देव्या । उर्वश्या । पश्यस्व ।

^{११}यजमानाय प्रयच्छति—त्वे इति ॥ त्वे तव । ‘त्वमावे-
 कवचने’ इति त्वादेशः, पूर्ववत्सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः ।
 हे यजमान त्वयि च रायस्सन्तु ॥

^{१२}यजमानः पत्न्ये प्रयच्छति—तोत इति ॥ उक्तं रक्षितम् ।
 अवतोर्निष्ठायां ज्वरत्वरदिना ऊठादेशः । त्वया उक्तं तोतम् ।
 त्वद्रूतमिति वक्तव्ये व्यञ्जनद्वयं लुप्यते, एषोदरादित्वाद्वृत्तसिद्धिः,
 ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे पति त्व-
 या रक्षिते च गृहे रायस्सन्तु । ‘अर्धो वा एष आत्मनः’*
 इत्यादि ब्राह्मणम् । आहुश्च ‘तत्सा गृहेषु निदधाति’ इति ॥

^{१३}पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति—संदेवीति ॥ उरूणि
 महान्ति श्रेयांसि अश्नुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अश्नोतेः कर्म-
 ण्यण्, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इत्युपधाया वृद्धिर्न क्रियते,
 वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वत्वम्, ‘परादिश्छन्दासि बहुळम्’ इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वम् । देव्या द्योतनवत्या त्वया दृश्यमानया हे
 देवि सोमक्रयणि सम्पश्यस्व सम्यग्दर्शनवती भव, यथेयमुख्यणि
 श्रेयांस्यश्नुते तथा पश्येति भावः । ‘दृशेथेति वक्तव्यम्’
 इत्यात्मनेपदम् । ‘उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्’ इति देव्याः परस्पा-
 स्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

वश्यां पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय

सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव

‘त्वष्टीमती । ते । सपेय । सुरेता इति सु-रेताः ।

रेतः । दधाना । वीरम् । विदेय । तव । सुन्दशीति

¹⁴पती यजमानमीक्षते—त्वष्टीमतीति अस्तार*बृहत्या वस्वष्टदश-
पङ्क्त्यक्षरया ॥ तश्च त्वक्षू तनूरुरणे, त्वक्षेः क्षिनि त्वष्टिः
प्रजननविषयं नैशित्यं सामर्थ्यविशेष, तद्वती त्वष्टीमती मिथुनी-
भवने योग्या । अहं ते तुभ्यं सपेय मिथुनीभोग्यम् । यप समवाये,
व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ‘क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्’ इति सम्प्रदा-
नत्वात् इति चतुर्थी, पत्ये शेते इति यथा । यद्वा—त्वष्टुर्व्या-
पारास्त्वष्टयः विविधप्रजानिर्माणशक्तयः । ‘त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत्’[†] इति ब्राह्मणमप्युपपद्यते । त्वष्टारमाचक्षते
इति त्वष्टीयते ‘सर्वधातुभ्यः’ इतीन्प्रत्यय । तद्वती त्वष्टीमती ।
सर्वत्र ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घ । किञ्च—सुरेता
शोभनममोघं यस्यां निषिक्तं शुक्लं सा सुरेता । ‘सोर्मनसी
अलोमोपसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रेतश्च त्वया निषिक्तं
दधाना गर्भार्थमन्तर्निध्रति । ‘अभ्यस्तानामादि’ इत्याद्युदात्त-
त्वम् । अहमीदृशीभूत्वा वीरं पुत्रं विदेय लभेय । वेतेः
प्रजननवृत्तेः औणादिसौ रक्प्रत्ययः । विदिर्लोभे, स्वरितेत्,
‘आशिपि लिङि’ ‘लिङ्याशिप्यङ्’, सीयुद्, ‘छन्दस्युभयथा’
इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः, अतो लोपाभावश्छान्दसः । तव
संदृशि संदर्शने सस्नेहदृष्टिलोभे । सम्प्रदादित्वात्किप्, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स॒न्द्दि॒शि 'मा॒हः॑ रा॒यस्पो॒षेण॑ वि
यो॒षम् ॥ १२ ॥

अ॒ङ्गुना॑ ते अ॒ङ्गुः पृ॒च्यता॑म्प॒रु-

सं-दृशि । ^{१५}मा । अ॒हम् । रा॒यः । पो॒षेण॑ । वी-
ति । यो॒षम् ॥ १२ ॥

अ॒स्य॒ ग्री॒वा ए॒कान्न॑ त्रि॒श॒च्च ॥५॥

अ॒ङ्गुना॑ । ते । अ॒ङ्गुः । पृ॒च्यता॑म् । प॒रु-

^{१५}यजमानस्तोमक्रयणीमीक्षणे—माहमिति चतुर्थेन पादेन ॥
अहं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या मा वियोषं वियुक्तो मा भूयम्,
हे सोमक्रयणि त्वत्प्रसादात् । यौतेर्लिङि 'छन्दस्युभयथा' इति
सिन्ससार्वधानुरुत्वादिङभाव, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति
सिचि वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—यङ्गन्धने क्रैयादिकः, अनुदात्तः
'युणक्षगवः' इत्यत्र हि कारिकायां सानुबन्धस्य ग्रहणात्,
वृद्धचभावः पूर्ववत् । यद्वा—'लेटोऽडाटो' इत्याडागमः, इतश्च
लोपः, 'सिक्वहुळं लेटि', 'उडिदम्' इत्यादिना रायः पर-
स्याप्पष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना विस-
र्जनीयस्य संहितायां सकारः ॥

इति द्वितीये पञ्चमोऽनुवाकः.

^१सहिरण्येन पाणिना राजानमभिमृशति—अंशुनेति ॥ अंशु-
स्मृत्मावयवः । त्वदीयोऽंशुः अंशुना अंश्वन्तरेण पृच्यतां सर्वदा

पा परुर्गन्वस्ते काममवतु मदाय
रसो अच्युतोमात्योसि शुक्रस्ते ग्र-
होभि त्यन्देव५ संवितारमूण्योः

पा । परुः । गन्वः । ते । कामम् । अवतु । मदा-
य । रसः । अच्युतः । अमात्यः । असि । शुक्रः ।
ते । ग्रहः । अभि । त्यम् । देवम् । मवितारम् ।

संयुज्यताम् , प्राणापानादिना* निमित्तेन मा कदाचिदपि तेन
विश्लिष्टो भूत् । विश्व—परु परं तच्च परुषा पर्वणा सन्ध-
च्यता अङ्गच्छेदादिना कदाचिदपि तेन विश्लिष्टं मा भूत् । अ-
च—यागमग्निनेन निर्भर्तयेमेत्येव यौयमस्माकं नाम इच्छा तं
ते तत्र गन्धः अतनु रक्षतु उद्धीपयतु वा । मदाय देवतातृप्तये
त्वदीयो रसः अच्युतो भवतु यागान्मादस्वरणाद्वा मा च्योष्ट ।
अव्ययपूर्णपदमकृतिस्वरत्नम् । कस्मादेवमुच्यत इति चेत् अत
आह—अमात्योसीति । अमा सहभरतीत्यमात्य । 'अव्यया-
न्यप्' 'अमेहकृतसिन्धेय एव' । यज्ञस्यन्द्रस्य यजमानस्य वा
सहायस्त्वमसि । विश्व—शुक्रो हिरण्यं तत्र ग्रहः परिग्रहः,
हिरण्येन त्वं प्राप्यसे शृण्वसे वा, सहिरण्येन पाणिना ग्रहणा-
त्क्रयणाद्वा ॥

अतिच्छन्दसर्चा सोमं निर्धत्ते—अभित्यं देवमिति । अत्यष्टि-
रियं षोडशाक्षरपादा, 'अर्चामि' इति द्वितीयत्यादिः, 'उर्चा
यस्य' इति तृतीयस्य, 'हिरण्यपाणिः' इति चतुर्थस्य ॥

कविक्रतुमर्चामि सत्यसवसं र-
त्नधामभि प्रियम्भूतिमूर्ध्वा यस्या-

ऊण्योः । कविक्रतुमिति कवि-क्रतुम् । अर्चामि ।
सत्यसवसमिति सत्य-सवसम् । रत्नधामिति रत्न-
धाम् । अभीति । प्रियम् । भूतिम् । ऊर्ध्वा । यस्य ।

‘अतिछन्दा वै सर्वाणि छन्दासि’* इति ब्राह्मणम् । अभित्यं
देवं सवितारं सर्वस्य प्रेरयितारं ऊण्योस्सर्वस्याविज्यो. द्यावापृ-
थिव्यो । अवतेरौणादिके निप्रत्यये ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना
उठि छान्दसं णत्वम्, ‘उदात्तस्वरितयो’ इत्योकारस्वर्यते, ‘उदा-
त्तयण’ इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । कविक्रतुं कवीना मेधाविना-
मिव क्रतु कर्म यस्य तादृशं, कमनीयकर्माणं वा । सत्यसवसं,
सत्यानुज्ञं सत्यप्रेरणं वा । रत्नधा रत्नाना रमणीयानां धनाना
धारयितारं, रत्नानि धारयन्त वा । ‘आतो मनिन्’ इति विच् ।
अभिप्रियं प्रियमभि प्रिय लक्षित्य सर्वस्य प्रियमुत्पादयामीति रत्नानि
धारयन्तम् । यद्वा—आभिमुख्येन सर्वस्य प्रियम्; असमस्त एव
धात्वर्थं विशिनष्टि । मतिं सर्वैर्मन्तव्यं, सर्वस्य या ज्ञातारम् ।
‘मन्ते वृष.’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् । ईदृशं देवमभ्यर्चामि
आभिमुख्येन, पूजयामि । पादादित्वान्न निहन्यते । पुनश्च
देवोपि विशेष्यते—यस्य देवस्यामतिरमनशीला व्यापनशीला भाः
दीप्तिः ऊर्ध्वा उत्कृष्टा अदियुतत् द्योतयति विश्वं तमभ्यर्चामि ।
‘णौ चढचुपघाया ह्रस्वः’, ‘द्युतिस्वाप्योऽस्मन्प्रसारणम्’ । अम-

मतिर्भा अदिद्युत्सर्वीमनि हि-
रण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा

अमतिः । भाः । अदिद्युत् । सर्वीमनि । हिरं-
ण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । अमिमीत । सु-

तेर्गतिरुर्मण औणादिकोतिप्रत्ययः । भासते: 'भ्राजभासु' इति
क्विप् । पुनश्च देवो विशेष्यते—यस्य देवस्य सर्वीमनि सवे
अभ्यनुज्ञायां सत्यां येनाभ्यनुज्ञातस्सन् । मनिनि छान्दसमितो
दीर्घत्वम् । यद्वा—इमनिचि 'तुरिधेमेयस्मु' इति लोपः ।
अरमदादिसोमस्य माता हिरण्यपाणिः हिरण्यसहितपाणिः अमि-
मीत मिमीते सोमम् । छान्दसो लङ् । सुक्रतुः शोभनकर्मा
माता । यद्वा—ईदृशोहममिमीति पुरुषव्यत्ययः, 'कृत्वादयश्च'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कृपा कल्पनयाङ्गुल्यादिविषयया सुवः सुष्टु
वृत्तः आगतोहम् । यद्वा—कृपा सामर्थ्येन सुवः सुष्टु प्राप्तः यस्य
प्रसवेनेति । अन्य आहु—सर्वीमनीति निमित्तसप्तमी । सर्वस्य
प्रसवार्थं यस्य भा[सो] विश्वं द्योतयन्ति स देवो हिरण्यपाणिः
अपहरणशीलरश्मिः सुक्रतुश्शोभनकर्मा सुवः आदित्यः कृपया
मामध्वर्युमाविश्य स्वयमेव सोमं मिमीते । अत्र वा सर्वीमनीति
सम्बध्यते, सर्वस्य प्रसवार्थं स्वयमेव कृपया मामाविश्य मोहं, निन्दे,
इति । कृपू सामर्थ्ये, क्विप्, 'सावेकाचः' इति विनञ्छेदा-
त्तत्वम् । पक्षान्तरेपि किञ्चन्तमेव कृपायां वर्तते । वृद्धिर्वा
वा आकारः । सुपूर्वादितोर्वचि गुणे स्वः, 'न्यङ्ङि' इति
छन्दसि बहुळम्' इत्युवडादेशः, 'न्यङ्ङि' इति
स्वरितत्वम् ॥

सुवः । प्रजाभ्यस्वा प्राणाय त्वा
व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणि-
हि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥ १३ ॥

ऋतुरिति सु-ऋतुः । कृपा । सुवः । ^३प्रजाभ्य
इति प्र-जाभ्यः । त्वा । ^४प्राणायेति प्र-अनाय ।
त्वा । ^५व्यानायेति वि-अनाय । त्वा । ^६प्रजा इति
प्र-जाः । त्वम् । अनु । प्रेति । अनिहि । प्रजा
इति प्र-जाः । त्वाम् । अनु । प्रेति । अनुन्तु ॥ १३ ॥

अनु सप्त च ॥ ६ ॥

^३अवशिष्टं सोमं मिनेनोपसमूहति—प्रजाभ्य इति ॥ प्रजानां
सदस्यानां*मर्थाय त्वामवशिष्टं उपसमूहामि मितं प्रापयामि ।
'यद्वे तावानेव सोमस्स्यात्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^४उष्णीषेणोपसन्नहति—प्राणायेति ॥ प्राणाय त्वां सोममुप-
नहामीति । 'प्राणमेव पशुषु दधाति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^५बन्धनं शिथिलीकरोति—व्यानायेति ॥ व्यानार्थं त्वामनुशृ-
न्यामीति । 'व्यानमेव पशुषु दधाति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^६यजमानमवेक्षयति सोमं—प्रजा इति ॥ हे सोम प्रजा
अनु त्वं प्राणिहि प्रजार्थं जीवेत्यर्थः । प्रजाश्च त्वां प्राणन्त-
मनु प्राणन्तु त्वयि प्राणति ताः प्राणन्तीति ॥

इति द्वितीये पठोनुवाकः.

सोमन्ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं
वीर्यावन्तमभिमातिपाहं शुक्रन्ते

१सोमम् । ते । क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तम् । पर्यस्व-
न्तम् । वीर्यावन्तमिति वीर्य-वन्तम् । अभिमातिपा-
हमित्यभिमाति-साहम् । शुक्रम् । ते । शुक्रेण । क्री-

१हिरण्येन पणते—सोमं त इति ॥ हे सोमविक्रयिन् ते तव सकाशात्सोमं क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं बलवन्तं वा । ऊर्जयतेरसुन्प्रत्ययः । पर्यस्वन्तं क्षीरवन्तं, उदकवन्तं* वा तद्धेतुत्वात् । वीर्यावन्तं वीरकर्मवन्तम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । अभिमातिपाहं, अभिमातिः पाप्मा तस्याभिभवितारं नाशयितारम् । ‘छन्दसि सहः’ इति णिव, ‘सहेस्साढस्सः’ इति पत्वम् । शुक्रं शुद्धं सोमम् । ते इति पुनर्वचनमादरार्थम् । शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । आख्यातावृत्तिरप्यादरार्थैव । यद्वा—क्रीत्यन्तरारम्भादुभयं पुनरुपादीयते मूल्यमपि हिरण्यप्रभृति निर्दिश्यते । चन्द्रमाहादकरं सोमं चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । अमृतं देवानां यजमानस्य वा अमरणहेतुं सोमं अमृतेन तथा-विधेन हिरण्येन । मृतं मरणं यस्य सकाशे नास्तीत्यमृतम् । ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्तुत्यर्थमेक-विशेषणोपादानम् । किञ्च—हे सोमविक्रयिन् ते तव गोवाचिः, सम्यत्संयतं सङ्गतं यथा तथा क्रीणामीति क्रियाविशेषणम् । संपूर्वाद्यमेः क्तिप्, छान्दसे अनुनासिकलोपे जुक्, समो मका-

शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृत-
ममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि
तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्या-

णामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन ।
सम्यत् । ते । गोः । अस्मे इति । चन्द्राणि ।
तपसः । तनूः । अस्ति । प्रजापतेरिति प्रजा-

रस्य चानुस्वाराभावश्छान्दसः । यद्वा—तव गोस्सम्यत् तव
वाचं सङ्गच्छते यथा तथा क्रीणामि । एतेर्लट्शत्रादेशः ।
गोः कर्मणि षष्ठी, 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधः व्यत्ययेन
न प्रवर्तते । तव वाचा सङ्गच्छमानं क्रीणामीत्यर्थः । अथवा—
सम्यगित्यस्यान्त्यविकारश्छान्दसः, तव वाचस्समीचीनमिति यावत् ।
'समस्समिः' इति समिरादेशः । षमष्टम अवैकल्पे, व्यत्यये-
न श्यन्, 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुकत्वाददुपदेशाच्छा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । तव वाचोऽविकलं क्रीणामीति ॥

यनमानाय प्रयच्छति हिरण्यं—अस्मे इति ॥ अस्माकमेव
चन्द्राणि हिरण्यानि, न सोमविक्रयिणः; चन्द्रेण क्रीणामीति तु
छलमात्रमुक्तमिति । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य शे
इत्यादेशः । अस्मानेव हिरण्यं पुनः प्राप्नोत्वित्यर्थः । 'देवा
वै येन हिरण्येन'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अनया क्रीणाति—तपस इति ॥ अजा जातिरुच्यते । तपसो
यज्ञस्य तनूः शरीरं त्वमसि यागसाधनानां प्रधानमूतासीत्यर्थः ।

स्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण
पशुनां क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि

पुतेः । वर्णः । तस्याः । ते । सहस्रपोषमिति सहस्र-
पोषम् । पुष्यन्त्याः । चरमेण । पशुनां । क्रीणामि ।
'अस्मे इति । ते । बन्धुः । 'मयि । ते । रायः ।

ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः । किञ्च—प्रजापतेर्वर्णः स्वरूपं त्वमसि ।
प्रजापतेस्सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वेषां देवानां रूपं त्वमसीत्युक्तं
भवति । अस्याश्च सर्वदेवत्यत्वात् सर्वदेवस्वरूपता । यथोक्तं
'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा'* इति । 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्यास्तादृश्यास्ते तव सहस्रपोषं
सहस्रस्य पुष्टि, बर्ही वा पुष्टि, पुष्यन्त्याः पुष्कलांमुत्पादयन्त्याः
कुर्वन्त्या वा सम्बन्धी यश्चरमः पशुर्व्यक्तिरूपेण पश्चाज्जातः तेन
सोमं क्रीणामि । तव कलामात्रेण क्रीणामीति महिमातिशयप्रति-
पादनार्थं चरमग्रहणम् । यथा—'पशुम्य एव तदध्वर्युर्निहुते'†
इत्यादि व्याख्यानम् ॥

यजमानमीक्षते—अस्मे त इति ॥ प्रथमाबहुवचनस्य शे इत्या-
देशः । हे यजमान वयं तव बन्धवः । बन्धवोऽस्मिन्कर्मणि
बन्धुरध्वर्युरुच्येत । तेनैव सूत्रेण जसस्त्वोदेशः । यद्वा—अस्म
इति व्यत्ययेन बहुवचनम् ; अहं तव बन्धुरित्यर्थः ॥

आत्मानमीक्षते—मयीति ॥ मयि तव रायः अपत्यलक्षणानि

ते रायश्श्रयन्तामस्मे ज्योतिस्सो
मविक्रयिणि तमोमित्रो न एहि
सुमित्रधा इन्द्रस्योरुमा विश दक्षि-

श्रयन्ताम् । 'अस्मे इति । ज्योतिः । 'सोमविक्र-
यिणीति सोम-विक्रयिणि । तमः । 'मित्रः । नः ।
एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः । 'इन्द्र-

धनानि श्रयन्ताम् वर्तन्ताम् ममेव याज्या* भवन्त्विति यावत् ।
त इति वचनात्पूर्वशेषत्वात् युक्तमिव । लक्षणे ॥

^६यजमानं शुक्लोर्णुकया क्षिपति—अस्मे ज्योतिरिति ॥ अस्मा-
कमेव प्रकाशः । पूर्ववदामशो इत्यादेशः ॥

^७कुण्डोर्णया सोमविक्रयिणं विध्यति ॥ सोमविक्रयिणि तमोस्तु ।
'कर्मणीनिर्विक्रयः' इतीनिप्रत्ययः ॥

^८सोमविक्रयिणस्तोममादत्ते—मित्र इति ॥ हे सोम सुमित्रधाः
शोभनानां मित्राणां यजमानानां धारयिता त्वं अस्मान् मित्रो-
भूत्वा एहि आगच्छ । व्यत्ययेन कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—मित्राणां सुधारयिता सुमि-
त्रधाः । सुमित्रधा इति प्रादिसमासे गतित्वाभावादव्ययादिस्वरत्वम् ।
'आतो मनिन्' इति विच् । 'वारुणो वै क्रीतस्तोम उपनद्धः' इ
इति ब्राह्मणम् ॥

^९यजमानस्य दक्षिण ऊरावासादयति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्ये-
श्वरस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणमुशन्तं त्वामेव कामयमानं त्वमेव

णमुशान्नुशान्तं^१ स्योनस्स्योनं^२ स्वा
नभ्राजाङ्गारे^३ वम्भारे^४ हस्त^५ सुहस्त^६

स्य । ऊरुम् । एति । विश । दक्षिणम् । उशान् ।
उशान्तम् । स्योनः । स्योनम् । ^{१०}स्वानं । भ्राजं ।
अङ्गारे । वम्भारे । हस्त । सुहस्तेति सु-हस्त ।

कामयमानस्त्वं स्योनः सुखस्त्वं स्योनं तादृशं तमाविश । स्यमु
स्वन ध्वन शब्दे, 'शमेश्व' इति नप्रत्ययः । 'अहिज्या' इत्या-
दिना वष्टेस्सम्प्रसारणम् । 'देवा वै यः सोमं'* इत्यादि
घाह्यणम् ॥

^{१०}स्वानादिभ्यः सोमक्रयणान्परिददाति—स्वानेत्यादिना ॥ स्वा-
नादयः† सोमस्य रक्षितारः देवाः । स्वानः शब्दयिताः । स्वने-
र्प्यन्तात्पचाद्यच् । भ्राजत इति भ्राजः दीप्तिमान् । स एवाच् ।
अंहसामरिः अङ्गारिः । अङ्गभावश्छान्दसः । यद्वा—अधिगत्या-
क्षेपे, अङ्गमाना अरयो यस्येत्यङ्गारिः पलायमानशत्रुः । वम्भारिः
वम्भ्रम्यमाणारिः । तस्मिन्नेवाचि, एषोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः । हस्तः
हसनशीलः अनादृतशत्रुवीर्यः । सहेर्वा आद्यन्तविपर्ययः, अभि-
भविता शत्रूणाम् । सुहस्तः कल्याणपाणिः, शोभनहस्तकृत्यो
वा । कशानुः नाशयिता शत्रूणाम् । कश तनूकरणे, तस्मा-
दानुकप्रत्ययः । यद्वा—कशाननयति जीवयतीति अन्तर्भावित-
ण्यर्थात् अनितेरुणप्रत्ययः । यद्वा—कशाः स्वल्पवीर्याः अनवः
प्राणिनो यस्मिन् तादृशः । सर्वत्र चात्र पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदा-

कृशान्वेते वस्सोमक्रयणास्तान्रक्ष-
ध्वं मा वो दधन्न ॥

उदायुपा स्वायुपोदोपधीनाऽ रसे-

कृशान्विति कृश-अनो । एते । वः । सोमक्रयणा
इति सोम-क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः ।
दधन्न ॥ १४ ॥

ऊरुन्द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

‘उदिति । आयुपा । स्वायुपेति सु-आयुपा ।

सत्त्वम्, ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वपूर्वाविद्यमानता ।
हे स्वानादयः एते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते गवादयः
वः युष्मभ्यं समर्पिताः रक्षार्थम् । अतस्तान् यूयं रक्षध्वम् ।
युष्माभिरेते रक्षणीयाः, ये यूयं सोमं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । मा वो युष्मान् सोमक्रयणान् रक्षतः केचिदपि दधन्न
हिंस्रिषुः । दग्धेश्छान्दसः च्छेरहादशः । ‘एते वामुष्मिन् लोके
सोममरक्षन्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये प्रपाठके सप्तमोनुमाकः.

‘सोममादायोत्तिष्ठति—उदित्यन[न्वः]वसानयानुष्टुमा ॥ उच्छ-
ब्दादपश्चत्वारोपि पादाः । अस्यामिति वक्ष्यते, तेनोदित्यस्य

नोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थामम्
ताऽ अनु । उर्वन्तरिक्षमन्विह्यदि-

उदिति । ओपंधीनाम् । रसेन । उदिति । पर्जन्य-
स्य । शुष्मेण । उदिति । अस्थाम् । अमृतान् ।
अनु । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि । अदि-

सम्बन्धः । आयुस्सोमः अयनीयत्वा*दायुषोन्नस्य वा हेतुत्वात्स
एव विशेष्यते । स्वायुषा शोभनमायुर्देयमस्मिन्निति स्वायुः ।
'नज्जुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशेन त्वया सहाहं
उदस्थामुत्तिष्ठामि । छान्दसो लुङ् । 'गातिस्था' इति सिचो
लुक् । तदिदमोपधीनां रसेन सारेणोदस्थाम्, पर्जन्यस्य
शुष्मेण बलेनोदस्थाम्, तदुभयस्यापि तदधीनत्वात् । किञ्च,
अमृतानमरणान् देवान् अनु लक्ष्यकृत्य उदिश्य वा त्वया सहो-
दस्थाम्, अमरणान् देवान् कर्तुमिति यावत् । उत्तरपदाद्युदात्तत्वे,
पूर्ववद्भुत्वानुनासिकौ साहितिकौ । 'देवता एवान्वारम्योत्तिष्ठति'†
इति ब्राह्मणम् ॥

*सोमवाहनमनोभिप्रेति—उर्विति गायत्र्यैरुपदया ॥ विस्तीर्ण-
माकाशमनुगच्छ निर्वाधं गच्छेति । व्याख्याता धेयम् ।
'अन्तरिक्षदेवत्यो हेतर्हि सोमः'† इति ब्राह्मणम् ॥

‡नीडे रुष्णाजिनमास्तृणाति—अदित्या इति ॥ अदित्याः
देवमातुः सदः, सदनं लोकलक्षणं त्वमसि ॥

त्यास्तदोस्यादित्यास्तद आ सीदा-
स्तभ्नादधामपुभो अन्तरिक्षममि-
मीत वरिमाणं पृथिव्या आसीद-
द्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि

त्याः । सद्दः । अस्ति । 'अदित्याः । सद्दः । एति ।
सीद् । 'अस्तभ्नात् । धाम् । ऋपुभः । अन्तरिक्षम् ।
अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः । एति । असी-
दत् । विश्वा । भुवनानि । सम्राडिति सं-राट् ।

‘तस्मिन्सोमं निदधाति—अदित्या इति ॥ अदित्यास्तदः सदन
स्थानीयमेतत् कृष्णाग्निमासीद उपविश अस्मिन् ॥

‘सोममुपतिष्ठते—अस्तभ्नादिति त्रिष्टुभा ॥ अमिमीतेति द्वितीयस्य
पादस्यादिः, अत एव न निहन्यते । अस्तभ्नात् स्तब्धां
दृढामकरोत् धां द्युलोकम् । ऋपुभो वर्षिता अन्तरिक्षममिमीत
मितवान् निर्मितवान् । वरिमाणं पृथिव्याः वरिमाणं उरुत्यम् ।
‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना वरादेशः । यद्वा—वरिमाणं वारकत्वम् ।
‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते’ इति मनिन्, उज्ज्यादिर्द्रष्टव्यः । आसी-
दत् व्याप्तवान् वर्षेण । विश्वा विश्वानि च भुवनानि भूत-
जातानि आसीदत् इत्येव । यद्वा—अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
च पृथिव्या अमिमीतेत्येव । विश्वानि भुवनानि आसीदत्
इत्यन्तर्भावितण्यर्थो वा आसादयति विश्वानि भुवनानीति । ‘शे-
श्छन्दसि बहुळम्’ इति लुक् । सम्राट् सङ्गतदीप्तिः । ‘मो

वरुणस्य व्रतानि वनेषु व्यन्तरि-
क्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अ-
घ्नियासु हृत्सु ॥ १५ ॥ क्रतुं वरु-
णो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सो-

विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि । 'वनेषु ।
वीति । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्वत्स्वित्य-
र्वत्-सु । पयः । अघ्नियासु । हृत्स्विति हृत्-सु ।
॥ १५ ॥ क्रतुम् । वरुणः । विक्षु । अग्निम् । दिवि ।

राजि समः कौ ' इति मकारः । यान्येवंविधानि तानि विश्वा-
न्येव वरुणस्य वारकस्य सोमस्य व्रतानि वीर्याणि कर्माणि,
त्वमेवेन्द्रो भूत्वा तथा तथा कृतवानित्यर्थः । 'वारुण्यर्चा साद-
यति '* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'सोमं वाससा वेष्टयति—वनेष्विति त्रिष्टुभा । वाजमिति द्विती-
यस्यादिः । हृत्स्विति तृतीयस्य । दिवीति चतुर्थस्य ॥ वनेषु
बुक्षेषु वृक्षपण्डेषु वा अन्तरिक्षं भूताकाशं[†] विततान विस्ता-
रितवान् । वाजं वेगमर्वत्सु अश्वेषु विततान । 'अर्वणस्त्रसावनजः'
इति त्रैदेशः । पयः क्षीरमघ्नियासु गोषु विततान । अहन्तव्या
अघ्नियाः । 'अघ्न्यादयश्च' इति निपात्यते । हृत्सु हृदयेषु
क्रतुं विज्ञानं विततान । वरुणो वरुणशब्दवाच्यस्सोमः विश्व
मर्त्येषु अग्निं विततान । दिवि सूर्यमदधात् स्थापितवान् । सोमं

ममद्रावुदु त्यं जातवेदसं देवं वं-
हन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य-
यम् । उस्त्रावेतं धूर्पाहावनश्रू अ-

सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ । उदिति । उ ।
त्यम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् ।
वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् । उस्त्रौ ।
एति । इतम् । धूर्पाहाविति धूः-साहौ ।

लतारूपमात्मानं अद्रावदधात् इत्येव । त्वमेव यथेतत्सर्वमकरोः
तथा वाससा आत्मानं वेष्टयामीति ॥

‘सौर्यर्चा कृष्णाग्निं पुरस्तात्प्रत्यानृत्यूर्ध्वग्रीवम्—उदुत्यमिति
गायत्र्या ॥ त्यं तं* जातवेदसं जातानां वेदितारम् । ‘गतिकारक-
योरपि’ इत्यमुन्प्रत्ययः । जातप्रज्ञानं वा सूर्यं देवं देवनादि-
गुणयुक्तं उद्बहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति केतवो रश्मयः दृशे द्रष्टुम् ।
‘दृशे विख्ये च’ इति निपात्यते । विश्वाय विश्वार्थं विश्वं
लोकं यथा एनं पश्येत् तदनुरूपमुद्बहन्ति । स्मैभावाभावशङ्का-
न्दसः । क्रियमाणेन का सङ्गतिः ? उच्यते—एतस्य कर्मण-
स्सामर्थ्यादेतदेवं भवतीति ॥

‘सोमवाहनावानीयमानो प्रतिमन्त्रयते—उस्त्राविति विरानैक-
पदया यनुरन्तया ॥ हे उस्त्रौ बलीवर्दौ एतमागच्छतं धूर्पाहौ

वीरहणौ ब्रह्मचोदनौ वरुणस्य
स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ-

अनश्रू इति । अवीरहणावित्यवीर-हनौ । ब्रह्मचो-
दनाविति ब्रह्म-चोदनौ । 'वरुणस्य । स्कम्भनम् ।
असि । ¹⁰वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-

धूर्वाहो धुरस्सोदारो धुरं वोढुं समर्थो । 'छन्दसि सहः' इति
षिविः, पूर्ववत् पत्वम् । अनश्रू अश्रुवर्जितो अखिन्नो सन्ता-
यागच्छतम् । 'नञ्मुभ्यां' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अनसि
शकटे वोढृत्वेन श्रुतो विख्यातो । किपि तुगभावश्छान्दसः ।
अनो वोढृत्वेन श्रितो वा । श्रयतेः किपि वर्णव्यत्ययः ।
तुगभावश्छान्दसः । अवीरहणौ अहिंसकौ दान्तौ सन्तौ । यजु-
रादित्वान्न निहन्यते । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्म अन्नं, तत्साधनत्वादिह
सोम उच्यते; तस्य चोदनौ प्रस्थापयितारौ सन्तौ । कर्तरि
करणे वा ल्युटि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

⁹दक्षिणं युनक्ति—वरुणस्येति ॥ वरुणस्य स्कम्भनं स्तम्भन-
मुत्पादयिता त्वमसि यागद्वारेण । यद्वा—वरुणस्य वरणीयस्य
वारयितुर्वा सोमस्य स्कम्भनं धारयिता असि ॥

¹⁰शम्यामवगूहति—वरुणस्येति ॥ वरुणस्य सोमस्य स्कम्भनं
स्कम्भः अविचलिवस्थानं, तस्य सर्जनमुत्पादयिता चासि,
त्वदधीनत्वात् स्कम्भनस्य ॥

सर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाशः ॥ १६ ॥

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि
धामानि मा त्वा परिपरी विदु-

सर्जनम् । असि । ^{११}प्रत्यस्त इति प्रति-अस्तः ।
वरुणस्य । पाशः ॥ १६ ॥

हृत्सु पञ्चत्रिंशच्च ॥ ८ ॥

^{१२}प्रेति । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि ।
अभीति । धामानि । मा । त्वा । परिपरीति

^{११}योक्त्रेण बध्नाति—प्रत्यस्त इति ॥ प्रत्यस्तः उत्क्षिप्तः वरु-
णस्य पाशस्त्वमसि । यद्वा—त्वया बन्धने कृते वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तः ॥

इति द्वितीये अष्टमोऽनुवाकः.

^१शकटेन सोमं प्रच्यावयति—प्रच्यवस्वेति तिमृभिः । तत्र
प्रथमा पट्टदा अतिनगती ॥ प्रच्यवस्व प्रकर्षेणास्मा* देशाद्गच्छ
भुवः भुवनस्य पते सोम । 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना
सत्वम्, 'सुचामन्त्रिते' इति पराङ्मुखत्वात् पष्ठ्यामन्त्रितसमु-

न्मा त्वां परिपन्थिनो विदन्मा

त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो

परि-परी । विदत् । मा । त्वा । परिपन्थिन् इति

परि-पन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृकाः ।

अघायव इत्यंघ-यवः । मा । गन्धर्वः । विश्वा-

दायो निहन्यते । विश्वानि धामानि गन्तव्यानि स्थानानि
अभि लक्ष्य कृत्य गच्छ । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
किञ्च—तथा गच्छन्तं त्वां परिपरी मा विदत् मा प्रापत् । वि-
न्दतेर्लुङि लृदित्वादह । 'छन्दसि परि' इत्यादिना पर्यवस्था
तरि निपात्यते । यो ध्वन्याक्रम्य बाधते स पर्यवस्थाता । स वि-
श्वावसुर्गन्धर्वोभिप्रेतः यः पूर्वं सोमं पर्यमुष्णात् । ब्राह्मणं च
भवति 'मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादस्सोममाद्वियमाणं
गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय'* इति ।
स इदानीं त्वाम्मा विददिति । किञ्च—सर्व एव परिपन्थिनः
विश्वावसोरन्येपि त्वां मा विदन् । तेनैव निपात्यते । किञ्च—
वृकाः आदाय गन्तारः । कुक वृक आदाने, इगुपधात्कः,
पचाद्यच् [ज्वा?], पुषादिर्द्रष्टव्यः । अघं पापं वधादिकं तवे-
च्छन्तः । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्, 'अश्वाघ-
स्यात्' इत्याच्चम् । ये ध्वनि पीडां कुर्वन्तोऽन्यत्र बाधितुं अध्व-
नोपनयन्ति ते त्वां मा ददत् मात्मसात्कार्पुः । दध पालने,
छान्दसश्छलेरुडादेशः । एवं तु वक्ष्यमाणस्यैकवचनस्य विपरिणा-

विश्वावसुरा दधच्छयेनो भूत्वा परा
पतु यजमानस्य नो गृहे देवैस्स-
ऋस्कृतं यजमानस्य स्वस्त्ययन्य-

वसुरिति विश्व-वसुः । एति । दधत् । श्येनः ।
भूत्वा । परेति । पतु । यजमानस्य । नः । गृहे ।
देवैः । सऋस्कृतम् । यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति

मेन सम्बन्धः स्मिष्टस्यात् । तस्माद्भूका अपि त्वां माविदन्नित्येव ।
किञ्च—विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां मा दधत् परिपरी च मा
भूत् आदधिता, च मा भूत् इति द्वयमस्य निषिध्यते । चतुर्थ-
पादो विवृद्धाक्षरः ॥

^२अथ द्वितीया श्येन इत्यनुष्टुप् । अत्र तृतीयः पादो हसिष्ठः,
चतुर्थो वार्षिष्ठः ॥ श्येन इव शीघ्रो भूत्वा परापत निस्सङ्कटं
गच्छ अस्मदीयस्य यजमानस्य गृहे प्राग्वंशे । तत्र ऋतिवग्नि-
देवैस्संस्कृतं आसन्दीस्थानम् । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^३अध्वर्युयजमानो गच्छतः—यजमानस्य स्वस्त्ययनीति ॥ स्वस्त्य-
यनमविनाशप्रापणं तद्दानसि यजमानस्य स्वस्त्ययनकार्यसि हे
सोम । यद्वा—स्वास्तिमदयनमाश्रयस्तद्दान् अविनश्वराश्रयत्वात्
यजमानस्याविनश्वराश्रयोसीति यावत् । सर्वथा ' परादि-
श्छन्दसि बहुळम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सतिशिष्टत्वादीनि[दि]
स्वरस्य ॥

स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगा-
मनेहसं येन विश्वाः परि द्विषो

स्वस्ति-अयनी । अस्ति । 'अपीति । पन्थाम् ।
अगस्महि । स्वस्तिगामिति स्वस्ति-गाम् । अने-
हसम् । येन । विश्वाः । परीति । द्विषः । वृणक्ति ।

'अथ तृतीया—अपिपन्थामित्यनुष्टुप् । केचिदाहुः—'प्रथमा
धृतिर्नवपदा । यजमानस्य स्वस्त्ययनीत्यादिका तु पञ्चपदा पङ्क्तिः'
इति ॥ अपि च, वयमपि पन्थां पन्थानमगस्महि सम्प्राप्ताः
त्वत्प्रसादेन सोम । कीदृशं स्वस्तिगां, स्वस्ति अविनाशं गम्य-
ते येन तादृशम् । 'गाढ गतौ' इत्यतो विच् । अनेहसं
अपापं पापफलरहितं पन्थानं अगमाम । व्यत्ययेनात्मनेपदम्,
'वा गमः' इति सिचः किञ्चादनुनासिकलोपः । 'पथिमध्यभु-
क्षामात्' इत्यात्वम् व्यत्ययेन द्वितीयायामपि भवति । यद्वा—
'आशंसायां भूतवच्च' इति लुङ् । तमपि पन्थानं गम्यांस्म
स्वस्तिगामनेहसम् । पुनश्च पन्था विशेष्यते—येन पथा गच्छन्
विश्वा द्विषः विश्वान्* द्वेष्यान् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रित्वम् । यद्वा—
सम्पदादिलक्षणास्त्रियां क्तिप् । परिवृणक्ति परितो वर्तयति ।
किञ्च—विन्दते लभते च वसु धनं तमगमाम गम्यास्त वा ॥

वृणाक्तिं विन्दते वसु नमो मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतः

विन्दते । वसु । नमः । मित्रस्य । वरुणस्य ।
चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।
दूरेदृश इति दूरे-दृशे । देवजातायेति देव-जा-

राजानं प्रत्युपतिष्ठते—नमो मित्रस्येति जगत्या ॥ सूर्या-
त्मना सोमस्तूयते । नमस्कारोस्तु तस्मै मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
चक्षुस्स्थानीयाय । महः चतुर्थ्यर्थे पठ्यते; महते देवाय तदृतं
यज्ञं सपर्यत तस्मै देवाय सपर्ययं यज्ञमपि प्रयुज्यम् । सपर
पूजायां कण्ठादि । विभक्तिव्यत्ययेन वा चक्षुस्स्थानीयं तं
ऋतेन परिधरतेति । एवं नमस्कारेण यज्ञेन च महान् देव
आराध्यत इत्युक्तम्, अधुना स्तोत्रेणाप्याराधनीय इत्याह—
दूरेदृशे दूरे सर्वदा दृश्यत इति दूरेदृक्, दूरे स्थित्वा सर्वं
पश्यतीति वा । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । देवजाताय
जाता देवा यस्मिन् । 'निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः
परवचनम्' इति परनिपातः । केतवे रश्मिमेते । मत्वर्थायो
लुप्यते । यद्वा—केतुः प्रज्ञा, तद्धेतवे तदात्मने वा । दिवस्पु-
त्राय दीप्तेः पुत्रस्थानीयाय, सदा तत्प्रभवत्वात् । यद्वा—दिवो
द्युलोकस्य दुःखात्तायकाय । 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना
सत्वम् । ईदृशाय सूर्याय विश्वस्य सवित्रे शंसत शस्त्राणि
कुरुत, स्तुवतेति यावत् । एवं लिङ्गात्सूर्योपस्थानमिदं प्रतीयते,
सोमोपस्थाने तु विनियुज्यते 'राजानं प्रत्युपतिष्ठते' इति । तत्र

संपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे
दिवस्पुत्राय सूर्याय शशसत् वरु-
णस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य

ताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शशसत् ।
'वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । 'वरुणस्य । स्क-

चक्षुस्स्थानीयस्य सूर्यस्य नमस्कारादिना* चक्षुष्मान्देव आराधितो
भवतीत्याचार्यस्याभिप्रायः । इयं चोपपत्तिः—अत्र प्रकरणे मित्र-
वरुणशब्दौ सोमवचनौ मन्त्रेषु प्रसिद्धौ, यथा 'मित्रो न
एहि'† इति सोम उच्यते । मितेः त्रायते इति मित्रः । 'वरु-
णो वा एष यजमानमभ्येति यत्क्रीतस्सोम उपनद्धः'‡ इति
च । वरुण इतीदानीं सोमाभिधानम् । वरुणीयेस्सर्वैर्भवतीति वरु-
णः । देवायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अयं भावः—मित्रत्वादि-
गुणविशिष्टस्य महतो देवस्यास्य त्व(मस्य) [५] चक्षुस्स्थानीय [इति]
सूर्याय नमस्कारादिकं कुरुतेति । अनेनैवाभिप्रायेण 'राजानं प्रत्यु-
पतिष्ठते' इति प्रतिशब्दः प्रयुक्तः ; राजानं प्रति राजानमुद्दिश्य
सूर्यमुपतिष्ठत इति लिङ्गमप्याविरुद्धम् ॥

*शकटमुदगीपमुपस्तम्भयति—वरुणस्य स्कम्भनमसीति ॥ व्याख्या-
तम् § । इह त्वयं विशेषः—ईपाया उपस्कम्भनमाभिधेयम्, तत्र
तु गोः ॥

†शम्भामुद्धति—वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति ॥ व्याख्यात-
मेतत् । अत्रापि स एवार्थः । सर्जनं विसर्जनं वेदितव्यम् ॥

*त-नमस्काराविधिना.

†स. १-२-७^१

‡स. ६-१-११.

§स. १-२-८^१¶स. १-२-८^{१०}

रायस्पोषदावृत्रे विष्णवे त्वां श्ये-
 नायं त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा
 यां ते धामानि हविषा यजन्ति
 दावृत्रे । विष्णवे । त्वा । श्येनायं । त्वा । सोम-
 भृत् इति सोम-भृते । विष्णवे । त्वा । या ।
 ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते ।
 विश्वा । परिभूरिति परि-भूः । अस्तु । युज्ञम् ।

पामि । रायो धनस्य पोषो रायस्पोषः । छान्दसप्पष्ठ्या अलुक्,
 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । तं ददातीति । 'आतो
 मनिन्' इति वनिष्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श्येनस्सोमभृद्देवताविशेषः । गायत्रीत्येके ॥ श्येनश्शंसनीय
 इत्याहुः । श्येनात्मा* वा सोमं विभर्तीति सोमभृत् । गायत्री-
 पक्षे सोमं हरतीति सोमभृत् । 'द्वग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् ॥

यजमानस्सोममादत्ते—या त इति त्रिष्टुभार्धर्चेन ॥ हे सोम
 या यानि तव धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा हविषा
 यजन्ति ता तानि विश्वान्यपि धामानि परिभूः परितो भावयिता
 रक्षिता अस्तु । कः ? भवान् । यद्वा—युरूपव्यत्ययः, एधी-
 त्यर्थः । युज्ञं च परिभूरस्तु । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति
 द्वितीया । तसिप्रत्ययान्तो† वा । तत्र 'अभितःपरितस्सम-
 यानिकपाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति द्वितीया । यद्वा—

ता ते विश्वां परिभूरस्तु यज्ञं गय-
स्फानः प्रतरणस्सुवीरोवीरहा प्र चरा
सोम दुर्यानिदित्यास्सदोस्यदित्या-

‘गयस्फान् इति गय-स्फानः । प्रतरण इति प्र-
तरणः । सुवीर इति सु-वीरः । अवीरहेत्यवी-
र-हा । प्रेति । चर । सोम् । दुर्यान् । ‘अदित्याः ।
सदः । अस्ति । ‘अदित्याः । सदः । एति ॥ १८ ॥

लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ’
इत्येतद्वाधित्वा व्यत्ययेन समासः ॥

‘शालां प्रवेशयति—गयस्फान इति द्वितीयेनार्धर्चेन ॥ गय
इति गृहनाम । गयानां गृहाणां स्फायिता वर्धयिता गयस्फान ।
ओ स्फायी वृद्धौ, ‘कृत्यल्युटो बहुळम्’ इति कर्तरि ल्युट्,
धातोरन्त्यलोपशब्दसः । आकारान्तं धात्वन्तरं वा द्रष्टव्यम् ।
प्रतरणः प्रकर्षेण दुर्गेभ्यस्तारयिता । सुवीरशोभनैः पुत्रपौत्रा-
दिभिरस्मदीयेस्तद्गान् । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अवीरहा कस्यचिदप्यस्मदीयस्य पुत्रपौत्रादेरहन्ता सर्वदा मसन्न
एव सन्, हे सोम दुर्यान् प्राग्वंशादीन् गृहान् प्रचर प्रकर्षेण
प्रविश्य चर ॥

१-२ कृष्णाजिनस्तरणसोमस्थापनमन्त्रौ व्याख्यातौ* अदित्या-

स्सद इति ॥

स्सद् आ ॥ १७ ॥ सीद् वरुणोसि
धृतव्रतो वारुणमसि शंयोर्देवानां
सख्यान्मा देवानामपसरिच्छिस्म-

सीद् । ¹⁰वरुणः । असि । धृतव्रत इति धृत-व्रतः ।
वारुणम् । असि । ¹¹शंयोरिति शं-योः । देवा-
नाम् । ¹²सख्यात् । मा । देवानाम् । अपसः ।

¹⁰सोममुपतिष्ठते—वरुणोसीति गायत्र्यैकपदया यनुरन्तया ॥
हे सोम वरुणस्त्वमसि वरणीयत्वात् । वृतत्वाद्वा; वाससा
आच्छादितत्वात् । 'वरुणो वा एष यनमानमभ्येति यत्क्रीत-
स्सोम उपनद्धः'* इति ब्राह्मणम् । धृतव्रतः धृतकर्मा धारण-
त्वात्कर्मणाम् । वारुणं वरुणस्य तव यत्स्वभूतं द्रव्यमिति ।
सर्वं त्वमेव त्वदधीनत्वात् ॥

¹¹वंशे बध्नाति—शंयोरिति ॥ शं च योश्च देवानां भव ।
समाहारद्वन्द्वः, छान्दसं पुष्टिङ्गत्वम् । विद्यमानानां रोगादीनां
शामनं शम् । आगामिनां यावनं पृथक्करणं उत्पत्तिनिरोधः योः ।
उभयत्रापि शाम्यतेर्यौतेश्च विच् ॥

¹²सोमस्य पादौ प्रक्षाळयति—सख्यान्मा देवानामिति ॥ देवानां
सम्बन्धि यत् अपः कर्म तनः मख्याच्च तत एव हेतोः मा छिच्छिस्महि
विच्छिन्ना मा भूम । 'सख्युर्यः' ॥

ह्यापंतये त्वा गृह्णामि परिपतये
त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि
शाकुराय त्वा गृह्णामि शक्मन्नो-

छिद्महि । ¹³आपंतय इत्या-पतये । त्वा । गृह्णामि ।
¹⁴परिपतय इति परि-पतये । त्वा । गृह्णामि ।
¹⁵तनूनप्त्र इति तनू-नप्त्रे । त्वा । गृह्णामि । ¹⁶शा-
कुराय । त्वा । गृह्णामि । ¹⁷शक्मन् । ओजिष्ठाय ।

¹³तानूनप्त्र गृह्णाति—आपतय इति ॥ आवृत्त्या आभिमुख्येन
वा पतति पातीति वा आपति प्राण । ‘प्राणो वा आपति’*
इति च ब्राह्मणम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मै तद-
विनाशाय त्वा गृह्णामि ध्रुवात् सुवेण गृह्णामि ॥

¹⁴हे आज्य परित सर्वत पाति पतनीति वा परिपति
मन । पातेडिति । पते ‘इन् सर्वधातुभ्य’ इति इन् ।
‘मनो वै परिपति’* इति च ब्राह्मणम् । तस्मै त्वा गृह्णामि ॥

¹⁵तनूनामपा नप्ता चतुर्थ तनूनप्ता अग्नि शरीरस्थ । तस्मै
गृह्णामि । वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयो युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁶शाकुराय शक्त्ये । शकनशील शक्तर तस्य भावश्शाकर
शक्तिरेव । ‘शक्त्ये हि ते तास्समवाद्यन्त’* इति च ब्राह्मणम् ।
तस्मै गृह्णामि ॥

¹⁷शक्मन् शक्मेषु, जातावेकवचनम् । शक्नेर्मनिन्, ‘मुपा

जिष्ठाय त्वा गृह्णाम्यनाधृष्टमस्य-
नाधृष्यं देवानामोजोभिः शस्तिपा

त्वा । गृह्णामि । ¹⁸अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् ।
अस्ति । अनाधृष्यमित्यना-धृष्यम् । देवानाम् ।
ओजः । अभिशस्तिपा इत्यभिशस्ति-पाः । अ-

सुलुक्' इति डेलुक्, 'न हिसम्बुद्धयोः' इति नलोपप्रति-
पेधः । शक्तानां मध्ये ओजिष्ठाय अतिशयेन बलवते प्राणाय
त्वां गृह्णामि । ओजस्विशब्दादिष्ठानि 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः'
इति टिलोपः । अयमेककार्यानुवृत्त्यर्थं समयः क्रियते ।
यद्येवं समयो न क्रियेत तदा परस्पराभिप्रायेण द्रोहेण विप्र-
तिपद्यमाना यागं न कुर्युः । अतस्तन्मा भूदिति तानूनप्यं
गृह्यते ॥

¹⁸अवमृशति—अनाधृष्टमसीति ॥ आज्यमुच्यते । अनाधृष्टं केन-
चिदप्यनभिभूतमसि । अनाधृष्यं केनचिदप्याभिवितुमशक्यं चासि ।
'ऋदुपधाञ्चाङ्गुपिचृतेः' इति क्यप्, 'ययतोश्चातदर्धे' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवानामोजो बलं चासि । त्वया हि देवा
ऋत्विजो बलवन्तो यजन्ते । यद्वा—त्वया हि देवा इन्द्रादयो
बलवन्तो भवन्ति । अभिशस्तिपाः अभिशस्तिराभिशंसनमभिशापः
अतस्त्वं पामि । विचि लिङ्गव्यत्ययः । अनभिशास्तेन्यं अन-
भिशांसनीयं केनचिदपि नाभिशांस्यते न दूष्यत इत्यर्थः । अन्य-
प्रत्ययस्तुङागमश्च, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं च छन्दसि । [यद्वा?]
अभिशास्तेन योगं नार्हति इत्यनभिशास्तेन्यम् । 'छन्दसि च' इति

अनभिशास्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षा-
पतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरजसा

नभिशास्तेन्यमित्यनभि-शास्तेन्यम् । ^{१९}अन्विति ।
मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षा-पतिः । म-
न्यताम् । अन्विति । तपः । तपस्पतिरिति तपः-

यः, विभक्तेर्लुगभावश्छान्दसः, योगं नार्हतीत्यर्थे तद्धितः, 'ययतो-
श्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अभिशांसनं अभिशास्तं
तन्नार्हतीति एन्यप्रत्ययश्छान्दसः, 'नञो गुणप्रतिषेधे' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशं त्वमसीत्याज्यस्तुतिः ॥

^{१९}यजमानं वाचयति—अन्विति ॥ दीक्षापतिर्विष्णुस्त मम
दीक्षामनुमन्यतां अनुजानातु । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । तपः उपसत् तस्य पतिस्तपस्पतिरग्निः । सोपि
मम तपोनुमन्यताम् । अजसा ऋजुना आशास्येन सत्यं समयं
तानूनप्राभिमर्शनेन उपगेपं उपसम्प्राप्तोस्मि । अत एतद्विज्ञाय
मां सुविते धाः धेहि स्थापय हे आज्य सुविते सूतो अपत्ये मां
धेहि अपत्यवन्तं मां कुरु । छान्दस इडागमः । यद्वा—सुविते
स्विते सुधुप्राप्ते अस्मत्प्राप्ते अस्मत्पूर्वचरिते यज्ञे वा मां धेहि ।
स्थाने वा सुखवति अस्मत्पूर्वैरिते मां स्थापय । 'तन्वादीनां
बहुलं छान्दसि' इत्युबडादेशः, 'सूपमानात्कः' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । अन्य आहुः—अजसा ऋजुना यथाशास्त्रायेण सत्यं
सति साधु परानिन्दात्मकं वस्तु उपगेपं उपगतो भूयासम् । तदर्थ-

सुत्यमुपगेपः सुविते मा धाः ॥ ११ ॥

अंशुरंशुस्ते देव सोमा प्यायता-

मिन्द्रायैकधनविद् आ तुभ्यमिन्द्रः

पतिः । अजसा । सुत्यम् । उपेति । गेपम् । सुवि-
ते । मा । धाः ॥ ११ ॥

आ मैकश्च ॥ १० ॥

‘अंशुरंशुरित्यंशुः—अंशुः । ते । देव ।
सोम । एति । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद्

मामन्त्रिते श्रेयोर्धिभिस्सुष्टु सेविते सुष्टु ज्ञाते वा पथि मां ज्ञा[स्था]-
पयतेति । अस्मिन्पक्षे इणो गादेशश्छान्दसः, आशिपि लिङ्,
‘लिङ्चाशिप्यङ्’, ‘आतो लोपः’, यासुट्, ‘अतो येयः’,
आर्धधातुकत्वात्सलोपामावः, बहुळमचनाद्यलोपः । पूर्वस्मिन् पक्षे
लुङि ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः, छान्दसः इत्वं विकारः,
व्यत्ययेन ‘गातिस्था’ इति न प्रवर्तते, ‘बहुळं छन्दस्यमाहचोगेपि’
इत्यङ्भावः ॥

इति द्वितीये प्रपाठके दशमोऽनुवाकः.

‘सोममाप्यायति—अंशुरंशुरिति ॥ हे देव*सोम ते त्वदीयो-
शुरंशुः सर्वोवयवः आप्यायतां वर्धताम् । वीप्सायां द्विर्वचनम्,
‘अनुदात्तं च’ इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । इन्द्राय इन्द्रा-
यम् । इन्द्रो विशेष्यते—एकधनविदे, एकं प्रधानं धनं उदकं

प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वा
 प्यायय सखीन्सून्या मेधया स्वस्ति
 ते देव सोम सुत्यामङ्गीयेष्टा रायः

इत्येकधन-विदे । एति । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्याय-
 ताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व । एति ।
 प्यायय । सखीन् । सून्या । मेधया । स्वस्ति ।
 ते । देव । सोम । सुत्याम् । अङ्गीय । एष्टः ।

येषु घटेषु ते एकधना, तान्विन्दति लभन इत्येकधनविद् ।
 इन्द्रो हि तान्विन्दति इन्द्रार्थत्वात् । इन्द्रोऽपि तुभ्यं त्वदयं
 स्वत्पानार्थमाप्यायता पातुं समर्थो भवतु । त्वं चाप्यायनानम-
 वांशुः इन्द्रार्थमाप्यायस्व पर्याप्तो भव ॥

^१यजमानं वाचयति—आप्याययेति ॥ मनीन् मनानन्त्यानान्
 ऋत्विजः सून्या धनेन मेधया च यागनिर्वर्तनेननर्पया आप्यायय
 सम्पन्नान् कुरु । सनिशब्दोन्लोदात्तः, तेन 'उदात्तयगः'
 इति ततः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । किञ्च—हे देव मेन
 स्वस्ति ते अविनाशेन* अविघ्नेन तुव मुयन्मनिर्वर्तनीयं श्राद्ध-
 याम् । आशिषि लिङ्, 'छन्दन्मुन्दया' इति भावेऽनुङ्-
 त्वात्सीयुटि सलोपः । मुनेन, 'मन्त्रायां मन्मनिङ्' इति
 क्यप्, 'उदात्तः' इति हि तत्रानुवर्तने ॥

^२भस्तरे पाणि निजाय ननस्तुवने—एष्टा गय इति ॥ नन-
 र उच्यते । हे एष्टः एष्टगताञ्च प्रयोगनिवृत्तिङाङोरग कटं

प्रेषे भगाय॒र्त्तमृ॒तवा॒दिभ्यो॒ नमो॑ दि॒वे

रायः । प्रेति । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋत॒वादिभ्य॒
इत्यृ॒तवा॒दिभ्यः । नमः । दि॒वे । नमः । पृ॒थि॒व्यै ।

प्रापयितुं त्वरमाण यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्माद्वायो धनानि अस्मा-
कं सन्तु त्वन्महिम्ना । यद्वा—ईदृशस्त्वमेव रायो धनानि;
रहेतुत्वाद्देत्वमुपचर्यते । इषेस्तुन्, 'तीपसहलुभरुपरिपः' इतीड-
भावः, पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सम्नुद्धिगुणे 'रो रि'
इति लोपे 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् । केचि-
न्निष्ठायां वर्णव्यत्ययेन* इकारस्येकारमाहुः, अनामन्त्रितत्वं च
मन्यन्ते । तदा आद्युदात्तत्वं दुर्लभम्, रेफस्य संहितायां
'हशि च' इत्युत्वं प्राप्नोति । शाखान्तरे तु—आ इष्टः
एष्ट इति मत्वा अवग्रहं कुर्वन्ति । तदा 'गतिरनन्तरः'
इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम् । राय इति च पष्ठचन्तं केचिदाहुः ।
तेषां 'उडिदं पदाद्यप्' इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
आमन्त्रितेन तु सम्बन्धे 'परमपिच्छन्दसि' इत्यामन्त्रितानुप्र-
वेशात् एथक्स्वरत्वाप्रसङ्गः । एवं प्रस्तरं स्तुत्वेदानीं स्वाभिलषितं
प्रार्थयते । तत्र ससाधनां क्रियामुपसर्गं आहेति योग्यं क्रियापदम-
ध्यादियते । इषे अन्नाय, भगाय ऐश्वर्याद्याय च प्रभव तत्सम्पादन-
समर्थोऽस्माकं भव । 'सावेकाचः' इतीषो विभक्तिरुदात्ता ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥

नमः पृथिव्या अग्ने व्रतपते त्वं व्रता-
नां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा

अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् ।
व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । असि । या । मम ।

यद्वा—भगं एतुं प्रभवतु । ‘तुमर्ये सेसेन्’ इति क्सेप्रत्ययः । किञ्च—
ऋतं सत्यं ऋतवादिभ्यस्सत्यवादिभ्यः अस्मभ्यं भव, ऋतवदनफले*
अस्मान्योजय । यद्वा—ऋतं यज्ञं, यज्ञवादिभ्योस्मभ्यं यज्ञो भव,
शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तयेति यावत् । किञ्च—नमो दिवे द्युरूपाय । ‘उडि-
दम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नमः पृथिव्यै पृथिवीरूपाय ।
द्यावापृथिवीभ्यामेव या नमस्कारः । ‘द्यावापृथिवीभ्यामेव नम-
स्कृत्यास्मिन्लोके प्रतितिष्ठन्ति’ इति ब्राह्मणम् । ‘उदात्तयणः’
इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

‘यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति—अग्र इति । हे अग्ने व्रतपते
व्रतानां पते त्वं व्रतानां सर्वेषां सम्बन्धिनां† व्रतपतिरसि ; न
पुनरेकस्य व्रतस्य पतित्वाद्ब्रतपतिरुच्यते । समासे सङ्ख्याविशेषस्या-
प्रतिपत्तेः बहुत्वप्रतिपादनाय व्रतानामित्युक्तम् । नित्यसम्बन्धावि-
प्रतिपत्त्यर्थं वृत्तिश्च कृता । पतिः पालयिता स्वामी वा । सर्वेषां व्रतानां
सर्वदा सर्वात्मना च पतिस्त्वमसि । या मम यजमानस्य तनूश्शरीरं
सा त्वयि मया निवेशिता । एषा इत्यङ्गुल्या अग्नेस्तनूं दर्शयति ।
या तव तनूः सा मयि त्वया निवेशिता इयमित्यात्मशरीरमङ्गुल्या दर्शयति ।

*क—दनफलेन.

†षां व्रतानां.

†सं. ६-२-२.

‡सं—सम्बन्धादि.

सा त्वर्यि ॥ २० ॥ या तव तनू-
रिय* सा मर्यि सह नौ व्रतपते
व्रतिनोर्व्रतानि या ते अग्रे रुद्रिया

तनूः । एषा । सा । त्वर्यि ॥ २० ॥ या । तव ।
तनूः । इयम् । सा । मर्यि । सह । नौ । व्रतं पतु
इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि । 'या । ते ।

प्रत्यक्पराग्रूप*सन्निहितविषयत्वादिदेवतदादीनामेवमुक्तम् । यस्मा-
देवं, तस्मात् हे व्रतपते अग्रे नौ आवयोर्व्रतिनोर्व्रतानि
अतः परं सह भवन्ति, न परस्परव्यावृत्तानि, यन्मया कृतं
तत्त्वयापि कृतं भवतीति । 'आत्मानमेव दीक्षया पाति'† इति
ब्राह्मणम् ॥

उपसत्सु व्रतयति—या त इति ॥ हे अग्रे रुद्रिया रुद्रार्हा,
यो रुद्रस्तिस्त्रोसुरपुरीरदहत् तद्दीर्यानुरूपा ते तव तनूः महावीर्या ।
तया नः अस्मान्पाहि । रुद्रशब्दादर्हत्यर्थे छान्दसो घः ।
यद्वा—'रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्येते तनुवो घोरान्या शिवान्या'‡
इत्युक्तम्; तत्र घोरा तनूः रुद्रिया क्रूरा 'रुद्रो वै क्रूरः'§ इति ।
तदर्हत्वात्तया तन्वा नः अस्मान्पाहि भ्रातृव्यादिभ्यो रक्ष ।

*क—प्रत्यक् अपराग्रूपम्

†क—दिदमेव तदसावेव कर्तव्यम्, तं—दिदमेव तदावाभ्यामेव कर्तव्यम्.

‡सं ६-२-२.

§सं. ५-७-३.

¶सं ६-२-३.

तूनूस्तया॑ नः पाहि॒ तस्यांस्ते॒ स्वाहा
या ते॑ अग्नेयाशया॒ रजाशया॒ हरा-

अग्ने । रुद्रिया । तूनूः । तया । नः । पाहि । त-
स्याः । ते । स्वाहा । 'या । ते । अग्ने । अयाशये-
त्यया-शया । 'रजाशयेति रजा-शया । 'हरा-

तस्यास्तन्वा. पतिभूताय ते तुभ्यं स्वाहा हुतमिदं पयोस्तु ।
चतुर्थ्यर्थे वा षष्ठी । तदीयायै तस्यै तन्वै स्वाहेति ॥

‘उपसदाहुतीर्नुहोति—तिसृषूपसत्सु अनुक्रमेण या त इति तिसृ-
भिरनुष्टुभिः । तत्र प्रथमाया ‘या ते अग्नेयाशया’ इति ॥
‘तनूर्वर्षिष्ठा’ इत्यादि तिसृष्वपि सम्बध्यते । हे अग्ने या ते
त्वदीया तनू, अयाशया अस्या पृथिव्या शेत इत्ययाशया ।
इदमस्तप्तन्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति यादेश, ‘हलि
लोपः’ इतीद्रूपस्य लोप, त्यदाद्यत्वम्, अस्या शेत इति
‘अधिरुणे शेतः’ इत्यच्, ‘शयवासवासिष्वकालात्’ इत्यलुक्,
कन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठा वृद्धतमा । प्रियस्थिरादिसूत्रेण ।
‘वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । गह्वरे गहने तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । ‘सुपि
स्थ’ इति कः, ‘तत्पुरुषे कृति बहुळम्’ इत्यलुक् । तये-
त्यध्या*हियते । तया तन्वा उग्रं उर्ध्वमग्निसेपं वचोपावधी-
मप ह न्मि, तस्य प्रयोक्तारमपहन्मीति यावत् । ‘अशनयापिपासेहवा
उग्रं वच.’† इत्यादि ब्राह्मणम् । तन्निमित्तत्वात्तादृशवचनश्रुतेः ।

शया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो

शयेति हरा-शया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठेति
गह्वरे-स्था । उग्रम् । वचः । अपेति । अवधीम् ।

छान्दसो लुङ्, 'हनो वच लुङि' इति वधा देशः, 'आमो मश' इति मशादेशः । त्वेप दासं* कृरं राक्षसादिसमीरितं श्रुत्या भीतिजनकम् । 'एनश्च धैरहत्य च त्वेप वचः'† इत्यादिवाह्यणम् । एनस्विभिर्वीरहादिभिश्च प्रयोज्यत्वात् । तच्च वचोपावधीम् । तस्य प्रयोक्तारं च अपहन्मि त्वत्प्रसादान्नाशयेयम् । इदमुभयं तदर्थं तस्यै तन्वै स्वाहा सुहुतमिदमस्तु ॥

द्वितीयस्या जुहोति—या ते अग्रे रजाशया तनूरित्यादि ॥ रजोन्तरिक्षं तस्मिन् शेत इति रजाशया मध्यमात्मिका । रज-शब्दात्परस्यास्सप्तम्या डादेशः, पूर्ववदलुक् । शेषं समानम् ॥

तृतीयाया जुहोति—हराशया तनूरित्यादि ॥ भौमानूसान् हरतीति हरो द्युलोकः, तस्मिन्शेते हराशया सूर्यात्मिका । डादेशादि समानम् । यद्वा—या सेत्यध्याद्वियते । अपावधी-मिति च पुरुषव्यत्ययः अपावधीदिति । सा उग्रं त्वेपं वचो अपहन्त्विति । शस्त्रान्तरे च अपावधीदिति पाठः । 'तेषामक्षुराणां तिस्रः पुरासन्नयस्मय्यवमाथ रजताऽथ हरिणी'† इति वाह्यणानुसारेणान्यथा व्याख्यायते । अयसि अयस्मय्यां पुरि शेत

अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीः

स्वाहा ॥ २१ ॥

वित्तायनी मेसि तित्कायनी मेस्य-

त्वेपम् । वचः । अपेति । अवधीम् ।

स्वाहा ॥ २१ ॥

त्वयि चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

‘वित्तायनीति वित्त-अयनी । मे । असि । ‘ति-
क्कायनीति तित्त-अयनी । मे । असि । ‘अवता-

इत्ययाशया । डादेशादि समानम् । रजतं रजस्तन्मय्यां पुरि.
शेत इति रजाशया । हरितं हरस्तन्मय्यां पुरि शेत इति
हराशया । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये एकादशोनुवाकः.

‘शम्यया चात्वालं परिमिमीते—वित्तायनीति ॥ शम्यया
परिमीयमाणा भूमिरुच्यते । वित्तं धनमग्निलक्षणम्, तस्यायनी
प्रापणी त्वमसि । एतेः करणे ल्युट् । ममाग्निप्राप्तिहेतु*स्त्वमसि ॥

‘दक्षिणतो मिमीते—तित्कायनीति ॥ तित्तं तेजः । तिज निशा-
तने । अग्निलक्षणस्य तेजसो मे प्राप्यसि ॥

‘पश्चान्मिमीते—अवतादिति ॥ अवतात् रक्षतात् तर्पयताद्वा ।
मां नायितम् । कर्तरि निष्ठा । नायमानमग्निं याचमानं तत्प्र-
दानेनावतात् ॥

वतान्मा नाथितमवतान्मा व्यथितं
विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो
योस्यां पृथिव्यामस्यायुपा नाम्नेहि

त् । मा । नाथितम् । 'अवतात् । मा । व्यथितम् ।
'विदेः । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः ।
यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अस्मि । 'आयुपा ।

‘उत्तरतो मिमीते—अवतादिति’ ॥ अवताद्रक्षतात् मा व्यथितं
भीतम्, किमत्राग्निर्लभ्यते उत न लभ्यत इति संशयेन भीतं चकितं
वाग्निप्रदानेन रक्षतु ॥

‘चात्वालस्थे बर्हिषि स्प्येन प्रहरति—विदेरिति’ ॥ हे अग्ने
अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त । अङ्गेरसुनि इरु*गमः । यस्त्यमस्यां
पृथिव्यामसि वर्तसे स त्वं विदेः वेदितुमर्हसि । कथं? नभो
नामाग्निरर्हामिति । यद्वा—नभोनामाग्निस्त्वमसि, एतद्वेदितुमर्हसि ।
वेत्तेर्लिङि विकरणव्यत्ययेन शः । एवंनामानमाग्निं यागसिद्धयर्थ-
मादातुं स्प्येन बर्हिषि प्रहरामि, तस्मात्तन्नामाहमिति यत्ते वेदनं
प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेवं वेदितुमर्हसीत्यर्थः । नमनाऽन्नमः ।
तत्र पुरीषनद्धोऽग्निर्नभ इत्येके । लोकत्रयनद्धस्मू*मोऽग्निरित्यपरे ।
पुरीषादानेऽपि वीस्यस्य तस्याग्नेरादानं भवतीति तदर्थं मया
स्प्येन बर्हिषि प्रहारः क्रियत इति ॥

‘पुरीषमादत्ते’—आयुपेति ॥ हे अग्ने पार्थिव आयुपाऽस्मभ्यं

यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा
दधेऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां
तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुपा ना-
मेहि यत्तेनाधृष्टं नाम ॥ २२ ॥

नाम्ना । एति । इहि । 'यत् । ते । अनाधृष्टमित्य-
ना-धृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति ।
दधे । 'अग्ने । अङ्गिरः । यः । द्वितीयस्याम् ।
'तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । अस्ति । आयुपा ।
नाम्ना । एति । इहि । यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-
धृष्टम् । नाम ॥ २२ ॥ यज्ञियम् । तेन । त्वा ।

देवस्यायुपस्ताधनेन नाम्ना नभ इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः
एहि आगच्छ, त्वामहं ग्रहीतुमारभ इति ॥

^{१-०}उत्तरवेद्यां निवपति—यत् इति ॥ हे अग्ने यत्ते तव
अनाधृष्टमनभिभूतं केननिदपि राक्षसादिना, यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञ-
सम्पादनसमर्थं नाम नभ इत्येतत् । तेन त्वामादधे स्थापयामि ।
उत्तरवेद्यामाहवनीयधारणार्थं पुरीषात्मना त्वयैवायं धारयितुं शक्यते
न हि त्वदन्यस्तद्धारयितुं समर्थः । तस्मादेतन्नाम विभ्रदु*त्तर-
वेद्यामात्मनो महिमानमाहवनीयं धारयितुं सन्निहितो मूत्वा यज्ञं
सम्पादयेति भावः । एवं द्वितीयं तृतीयं न करोति । विदे-

यज्ञियं तेन त्वा दधे सि॒ऽहीरसि
महि॒पीर॑स्युरु प्रथ॒स्वोरु ते॑ य॒ज्ञप॑-

एति॑ । द॒धे । ^{१०}सि॒ऽहीः । अ॒सि । म॒हि॒पीः । अ॒-
सि । ^{११}उ॒रु । प्र॒थ॒स्व । उ॒रु । ते । य॒ज्ञप॑ति॒रिति॑

रग्निर्नभो नामेत्यादिकं सर्वत्रानुवर्तते । अयं तु विशेषः, द्वितीय-
पर्याये 'अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि' इति भवति ।
द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीये तु, 'अग्ने अङ्गिरो
यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि' इति । तृतीया पृथिवी द्युलोकः पृथु-
त्वात्पृथिवी । समानमन्यत् । 'विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर
इति त्रिहरेति'* इति ब्राह्मणम् ॥

^{१०}पुरीषं सम्प्रयौति—सिहीरिति ॥ हे उत्तरवेदे सिहीरसि
सहनार्त्तिसिही शत्रूणामभिभवित्रीति । हिनस्तेर्वाद्यन्तविपर्ययः ।
सिहीरूपं कृत्वा या॑सिही । ब्राह्मणं च भवति—'तेभ्य उत्त-
रेर्विस्सिहीरूपं कृत्वा'* इत्यादि । व्यत्ययेन 'हलुच्चाभ्यः'
इति सुलोपो न प्रवर्तते । किञ्च—महिपीरसि महती महनीया
वा । 'अविमह्योष्टिपच्' । महति वा यागे सीदतीति महिपी ।
पृषोदरादिः, पूर्ववत्सुलोपाभावः† । यस्मादीदृशी त्वमसि,
तस्मात्त्रिलोकाग्निभिः पुरीषरूपैस्त्वां सम्प्रयौमीति ॥

^{११}प्रययति—उर्विति ॥ व्याख्यातम्‡ ॥

*स-६-२-७.

†क-सुलोपः.

‡स-यन्तविपर्यात् सिहीरूपत्वात्.

§स.१-१-८९

तिः प्रथतां ध्रुवासि देवेभ्यश्शु-
न्धस्व देवेभ्यश्शुम्भस्वेन्द्रघोषस्त्वा
वसुभिः पुरस्तात्पातु मनोजवास्त्वा

यज्ञ-पतिः । प्रथतांम् । ¹²ध्रुवा । अ॒सि । ¹³दे॒वेभ्यः ।
शु॒न्धस्व । ¹⁴दे॒वेभ्यः । शु॒म्भस्व । ¹⁵इन्द्रघोष इती-
न्द्र-घोषः । त्वा । वसु॑भिरिति वसुं-भिः । पुर-
स्तात् । पातु । ¹⁶मनोजवा इति मनः-जवाः ।
त्वा । पितृ॑भिरिति पितृ-भिः । दक्षि॑णतः । पातु ।

¹²स्फ्येन दृढीकरोति—ध्रुवासीति ॥ ध्रुवा निश्चलासि भवे-
त्यर्थः । लेटि लोपाभावे* रूपम् ॥

¹³अङ्गिरवोक्षति—देवेभ्य इति ॥ देवार्थं शुन्धस्व शुद्धा भव ।
शुन्ध शौचकर्मणि, नृगादिराधृषीय ॥

¹⁴सिकताभिरनुप्रकिरति—देवेभ्य इति ॥ देवार्थं शुम्भस्व
शोभस्व उज्ज्वला भव । शुभ शुम्भ शोभनार्थे ॥

¹⁵उत्तरवेदेः प्राग्भागं प्रोक्षति—इन्द्रघोष इति ॥ इन्द्रस्य घोष
इन्द्रघोषः स्तनयिनुः, स वसुभिस्तह त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि
पातु रक्षतु । अनेन प्रोक्षणेन हे उत्तरवेदे त्वदीयं पूर्वभागं
पातु ॥

¹⁶दक्षिणभागं प्रोक्षति मनोजवा इति ॥ मनसो जव इव
जवो वेगो यस्य स मनोजवाः यमः । तस्य हि मनस इव

*स—लेटि अतो लोपाभावे. त—लेटि इतो लोपाभावे.

पितृभिर्दक्षिणतः पातु प्रचेतास्त्वा
रुद्रैः पश्चात्पातु विश्वकर्मा त्वादि-
त्यैरुत्तरतः पातु सिंहीरसि सप-

^{१७}प्रचेता इति प्र-चेताः । त्वा । रुद्रैः । पश्चात् ।
पातु । ^{१८}विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । त्वा । आदि-
त्यैः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पातु । ^{१९}सिंहीः ।
असि । सपत्नसाहीति सपत्न-साही । स्वाहा ।

जवो भवति । जवतेरसुनि जव । स पितृभिस्सह त्वां दक्षि-
णतः पातु त्वदीयं दक्षिणभागं पातु ॥

^{१७}पश्चिमभागं प्रोक्षति—प्रचेता इति ॥ प्रकृष्टचेताः प्रकृष्ट-
विज्ञानो वरुणः । स रुद्रैस्सह त्वां पश्चात्पातु पश्चाद्भागं पातु ॥

^{१८}उत्तरभागं प्रोक्षति—विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माण्यस्मि-
न्निति विश्वकर्मा त्वष्टा, लोरुपालाधिकाराद्वैश्रवणो वा । ‘बहु-
व्रीही विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स आदि-
त्यैस्सह त्वामुत्तरतः पातु त्वोत्तरभागं पातु । ‘असुरा वज्र-
मुद्यत्य देवानम्यायन्त’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{१९}उत्तरवेदिमक्षणा व्याधायति—सिंहीरिति पञ्चभिः ॥ तत्र
दक्षिणेंसे सिंहीस्त्वमसि । सपत्नसाही सपत्नानां शत्रूणामभिभवि-
त्री । स्वाहा मुहुतं तवेदमस्तु ॥

तत्साही स्वाहां सि५हीरसि सुप्र-
 जावनिस्स्वाहां सि५हीः ॥ २३ ॥
 असि रायस्पोषवनिस्स्वाहां सि५
 हीरस्यादित्यवनिस्स्वाहां सि५ही-
 रस्या वह देवान्देवयते यजमानाय

^{२०}सि५हीः । असि । सुप्रजावनिरिति सुप्रजा-व-
 निः । स्वाहा । ^{२१}सि५हीः ॥ २३ ॥ असि ।
 रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष-वनिः । स्वाहा ।
^{२२}सि५हीः । असि । आदित्यवनिरित्यादित्य-व-
 निः । स्वाहा । ^{२३}सि५हीः । असि । एति । वह ।
 देवान् । देवयत इति देव-यते । यजमानाय ।

^{२०}उत्तरस्यां श्रोण्यां—सिहीस्त्वमसि सुप्रजावनिः शोभनानामप-
 त्यानां सम्भक्ती त्वमसि । ‘छन्दसि वनसन’ इतीन् ॥

^{२१}दक्षिणस्यां श्रोण्यां—सिहीस्त्वमसि रायस्पोषस्य धनपुष्टेस्त-
 म्भक्ती । छान्दसप्पष्ठ्या अलुक् । ‘पष्ठ्याः पतिपुत्र’ इति
 सत्वम् ॥

^{२२}उत्तरेसे—सिहीस्त्वमसि आदित्यवनिः अदितिपुत्राणां सम्भक्ती ॥

^{२३}मध्ये—सिहीस्त्वमसि, सा त्वमावह देवान्, यजमानाय
 यजमानार्थम् । कीदृशाय ? देवयते देवान् कामयमानाय ।
 देवानात्मन इच्छतीति क्यच् । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इतित्वाभा-

स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसि
 पृथिवीं दृ२ह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं
 दृ२हाच्युतक्षिदसि दिवं दृ२हा-

स्वाहा । ^{२१}भूतेभ्यः । त्वा । ^{२२}विश्वायुरिति विश्व-
 आयुः । अस्ति । पृथिवीम् । दृ२ह । ^{२३}ध्रुवक्षिदिति
 ध्रुव-क्षित् । अस्ति । अन्तरिक्षम् । दृ२ह । ^{२४}अच्यु-
 तक्षिदित्यच्युत-क्षित् । अस्ति । दिवम् । दृ२ह ।

वो दीर्घश्च निषिच्यते । 'शतुरनुम' इति चतुर्थ्या उदात्तत्व-
 म् । 'सोत्तरवेदिरब्रवीत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{२५}सुचमुद्ब्रूहि—भूतेभ्य इति ॥ सर्वभूतार्थं त्वामुद्ब्रूहि ।
 यागसाधनद्वारेण सर्वभूतार्थतोद्ब्रूहणस्य । 'य एव देवा भूताः'*
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{२६}पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति—'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसे
 भ्रातर असन्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र मध्यमं परिदधाति—
 विश्वायुरिति ॥ विश्वमायुर्जीवनमन्नं वा अस्मिन्निति यागसाधन
 द्वारेण तादृशोसि, स त्वं पृथिवीं दृह ददामीप्रधारणसमर्थां कुरु ॥

^{२७}दक्षिणं परिदधाति—ध्रुवक्षिदिति ॥ ध्रुवे निश्चलेन्तरिक्षे
 क्षियतीति ध्रुवक्षित् तादृशोसि । स त्वमन्तरिक्षे वसन् अन्त-
 रिक्षं दृह ॥

^{२८}उत्तरं परिदधाति—अच्युतक्षिदिति । अच्युतेऽविनष्टे दिवि
 क्षियतीत्यच्युतक्षित् । स त्व दिवं दृह ॥

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥ २४ ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा

^{२४}अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् ।
असि ॥ २४ ॥

नाम सुप्रजावनिस्स्वाहा सिंहीः
पञ्चत्रिंशच्च ॥ १२ ॥

‘युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।

^{२४}सम्भारान्निवपति—अग्नेरिति ॥ अग्नेर्भस्म दीप्तिसाधनं त्वमसि ।

‘मस भर्त्सनदीप्त्योः । अग्नेः पुरीषं पूरणं प्रीणनं वा त्वमसि ।
तस्मादग्निं भासय पूरय प्रीणय वा । ‘यदेतान्सम्भारान्सम्भ-
रति’* इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये द्वादशोनुवाकः .

^१शालामुखीये शामित्रं जुहोति—युञ्जत इति जगत्या ॥
युञ्जते मनः विषयेभ्यः प्रत्यादृत्येष्टे विषये स्थापयन्ति । उत
अपि च, धियश्च युञ्जते यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वते ।
यद्वा—धियः प्रज्ञाः धर्मार्थकाममोक्षविषयाः युञ्जते भावयन्ति ।
यद्वा—धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते, तानि युञ्जते इष्टे विषये
प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति । विप्राः मेधाविनः ।

विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि
होत्रा दधे वयुनाविदेकं इन्मही

विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितः । वीति । होत्राः । दधे ।
वयुनाविदिति वयुन-वित् । एकः । इत् । मही ।
देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिरिति परि-स्तुतिः ।

विप्रस्य मेधाविनः बृहतः यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितः
पण्डिता ऋत्विजः । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो भवन्ति । एक
इत् एक एव वयुनावित् वयुनानां ज्ञानोपायानां वेदिता ।
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । वयुनाविदेक एव
होत्रा स्तुतिलक्षणा वाचो विदधे विदधाति विविधमुत्पादयति ।
छान्दसो लिट् । यद्वा—होत्रा ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तृन्
मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति । युञ्जते* मनश्च
धियश्च युञ्जाना* । एतच्च कर्तुं न सर्वे शक्नुवन्ति एक एव
वयुनाविदेर्वविधं कर्तुं शक्नोतीति कारणमाह—मही महती मह-
नीया खलु देवस्य सवितुः परिष्टुतिः परितस्सर्वतः रूपैकर्मवा-
न्धवाध्यवसायेन कर्तुं ना शक्यते; तस्मादेक एव वयुनावित्
होत्रा विधातुं शक्नोति । तस्मान्महानयं देव इति सवितुः
प्रशंसा । तस्मै सवित्रे इदं स्वाहुतमस्त्विति । अन्य आह—मेधा-
विनो यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक
एव वयुनावित् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवि-

देवस्य सवितुः परिपुतिः । सुवा-
ग्देव दुर्या५ आ वद देवश्रुतौ

‘सुवागिति सु-वाक् । देव । दुर्यान् । एति । वद ।
देवश्रुताविति देव-श्रुतौ । देवेषु । एति । घोषिथा-

तुः महती परिपुतिः सर्वतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मा-
त्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मरभामहे इति भावः । ‘तादौ च’ इति
परेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अक्षोत्सर्जने जपति—सुवागिति ॥ हे देव देवनशील अक्षेपु
सुवाक् शोभनवाक् भूत्वा दुर्यान्टुहान्यनमानस्य सम्बन्धिन आवद
आभिमुख्येन वद, कल्याणीं गृहाणां शान्तिकरीं वाचं वदे-
त्यर्थः । ‘नञ्सुम्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सुवागिति । दुर्या-
निति नकारस्य पूर्ववद्भुत्वादि । ‘वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो
बद्धो यदक्षः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । अथ देवश्रुतौ देवेष्व-
घोषेथाम् इत्यस्य द्विवचनान्तत्वान्न पूर्वेण सम्बन्धः । आचार्य-
वचनाच्च, सुवाग्देव दुर्यानावदेत्येवं तत्र जपति इति । द्विवचनस-
म्बन्धादेवोपरितनेनाक्षधुरोऽवाञ्जने न च सम्बन्ध्यते । न च प्रकर-
णादुत्कृष्य. विकृतिमासाद्य यदयं करिष्यति तत्प्रतीयते । तस्मा-
द्देवैव विनियोगः कल्पयितव्यः । स च द्विवचनात् पुष्टिज्ञा-
न्नाक्षद्वयोत्सर्जनजपे युक्त इव लक्ष्यते । अयमर्थः—देवाश्शृण्वन्ति
यौ तौ देवश्रुतौ । कर्मणि क्प्, निष्ठायां वा, ‘परादिश्छ-
न्दसि बहुलम्’ इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे अक्षौ ईदृशौ

देवेष्वा घोपेथामा नो वीरो जा-
यतां कर्मण्यो यश्च सर्वेनु जीवाम्
यो बहुनामसंवृशी । इदं विष्णुर्वि-

म् । ^१एति । नः । वीरः । जायताम् । कर्मण्यः ।
यम् । सर्वे । अनुजीवामेत्यनु-जीवाम् । यः ।
बहुनाम् । असत् । वृशी । इदम् । विष्णुः ।

ध्रुवां आत्मीयोत्सर्जनेन देवेष्वाघोपेथाम्, अयं यजमानो युष्मान्यजत इत्येवं महता शब्देन घोषणं कुरुतम् । ध्रुपि कान्तिकरणे उदात्त अनुदात्तत् भौवादिकः ॥

^१अक्षधुरमवाञ्जयति—आ न इति ॥ नः अस्माकं वीरः पुत्रादिकः कर्मण्यः कर्मयोग्यः आजायताम् । ‘कर्मणि साधुः’ इति यत् । पुनरपि विशेष्यते—यं सर्वेपि च वयमनुजीवामः । लोटि सलोपः । यश्च बहूनां वृशी नियन्तृत्वादिशक्तिमान् असत् स्यात् । अस्तेर्लोटि ‘इतश्च लोपः’, ‘लेटोऽटो’ इत्यङागमः । इयं च विराङ्गायत्री, प्रथमे पादे द्व्यक्षराधिक्यात् । पुरउष्णिक्प्रथमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात्, द्वाभ्यामूनत्वाच्च विराङ्गुष्णिक् । तत्र ‘यं सर्वेनुजीवामः’ इति द्वितीयः पादः ॥

‘दक्षिणस्यां चक्रवर्तिन्यां जुहोति—इदमिति गायत्र्या ॥ इदं विश्वं विष्णुः व्यापी भगवान्विचक्रमे विभज्य क्रमतेस्म । ‘वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः’ इति वृत्तावात्मनेपदम् । ‘वेः पादविहरणे’ इति

चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समू-

वीति । चक्रमे । त्रेधा । नीति । दधे । पदम् ।
समूढमिति सं-ऊढम् । अस्य ॥ २५ ॥ पा५सु-

धा । कतिधा विचक्रम इत्यत आह—त्रेधा त्रिधा पदं पादं निदधे
स्थापयामास षथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेत्याधारभेदेन पदस्य त्रैवि-
ध्यम् । त्रीणि पदानीति यावत्, यथा 'त्रीणि पदा वि चक्रमे'*
इति । 'एधाञ्च' इत्येधाप्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मादस्य विष्णोः
पांसुरे पांसुमति पादे । रः मत्वर्थायः । यद्वा—सिध्मादिलक्षणो
लः, रलयोरेकत्वं स्मर्यते । पांसवो रजांसि लोका उच्यन्ते ।
तैः रजःकरण[कण ?]कल्पैः तद्वति विष्णोः पदकमले समूढं
सम्यगूढं तेनैव समवस्थापितम् । किमिदं विश्वं यद्विचक्रमे । 'गति-
रनन्तरः' इति गतेः प्ररुतिस्वरत्वम् । अत्येति 'इदमोन्वादेशो-
ऽशनुदात्तः' इत्यशादेशोनुदात्तः । य इममर्थमकरोत्स विष्णुरनेन
होमेनेमं यज्ञं समापयत्विति भावः । अपरा योजना—इदं विष्णु-
रेव स्वयं विचक्रमे विक्रमते यद्विधानं विक्रमते गच्छति ।
'छन्दसि लुङ्लुङ्ङिटः' इति लिट् । विष्णोरेवेदं क्रमणं यद्वि-
धानस्येति यावत् विष्णुर्विशेष्यते—त्रेधा निदधे पदं तस्मादस्य
हविर्धानस्य पांसुरे पांसुमति च मार्गे समूढं सम्यगूढं प्रापित-
मिदमाज्यमस्त्विति । अन्ये पुनराहुः—इदं विश्वं विष्णुर्व्यापी
आदित्यात्मा विचक्रमे विक्रमते विभज्य प्राप्नोति त्रेधा षथि-
व्यामन्तरिक्षे दिवि च पदं निदधाति अग्निविद्युत्सूर्यात्मना त्रिषु
स्थानेषु पादन्यासं करोति । अस्य विष्णोः पांसुरे त्वन्तरिक्षे

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं ,
यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमत्र रमेथां
वर्ष्मन्पृथिव्या दिवो वा विष्णवुत

पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । 'प्राची इति ।
प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति ।
ऊर्ध्वम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जीह्वरतम् ।
'अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । 'दिवः ।

‘हविर्धाने प्रवर्तयन्ति—प्राची इति द्विपदया त्रिष्टुभा जगत्या वा ॥ हे हविर्धाने प्राची प्रागंचितगमनवती प्रेतं प्रकर्षेणेतं गच्छतम् । अध्वरं बाधकरहितं यज्ञं कल्पयन्ती अभिमतसम्पादनसमर्थं कुर्वाणे । ‘शप्यनोर्नित्यम्’ इति नुम् । किञ्च—ऊर्ध्वं उपरि देवान्प्रति यज्ञं नयतं प्रापयतम् । किञ्च—माजीह्वरतं मा कुटिलं कार्ष्टम्, मा अदेवगामिनं कुरुतम् । इह कौटिल्ये, हेतुमण्णन्ताल्लुडि चडादि ॥

‘अध्वर्यू हविर्धाने स्थापयतः—अत्रेति विरानैकपदया ॥ अत्रेतस्मिन्वर्ष्मन् पृथिव्यास्सम्बन्धिन्युच्छिन्ने देशे रमेथाम् अत्रैव स्थातुं रुचिं मनतम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति वर्ष्मणस्सप्तम्या लुक् । ‘नञ्सम्बुद्धयोः’ इति नलोपामावः । ‘उदात्तयणः’ इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

‘अध्वर्यू हविर्धानयोर्मध्यो निघ्नतः—दिव इति त्रिष्टुभा ॥ हे विष्णो व्यापकात्मन् दिवो वा देवलोकाद्वा उत वा अपि वा

वा पृथिव्या मुहो वा विष्णवुत
वान्तरिक्षादस्तौ पृणस्व बहुभि-
र्वसव्यैरा प्र यच्छ ॥ २६ ॥ दक्षि-

वा । विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । मुहः ।
वा । विष्णो । उत । वा । अन्तरिक्षात् । हस्तौ ।
पृणस्व । बहुभिरिति बहु-भिः । वसव्यैः । आ ।

पृथिव्याः महो वा महतो वा इतो दिवः पृथिव्याश्च महतो न्य-
स्माद्वा कुतश्चिन्महर्लोकदेः । महतेः किवन्तात् पञ्चम्येकवचने
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे विष्णो ! पुनरामन्त्रण-
मादरार्थम् । अथवा अन्तरिक्षात् आनीतैरित्यवगम्यते । बहुभि-
र्वसव्यैः बहूनां धनानां समूहैः । 'वसोऽस्मूहे च' इति यत् ।
हस्तौ मदीयौ पृणस्व पूरय, महाधनं मां कुर्वित्यर्थः । हस्त-
पूरणत्वेन महाधनत्वं लक्ष्यते । लोके हि महाधनः पूर्णहस्त
इत्युच्यते, धनहीनो रिक्तहस्त इति । तस्माद्बहुभिर्धनराशिभिः
वर्धमानं मां कुर्विति प्रतिपादितं भवति । पुनरपि देवस्योदार्या
तिशयप्रकटनार्थमाह—आ दक्षिणादस्तात्प्रसारितात् उत अपि च आ
च सव्यादस्तात् वसुराशिं प्रयच्छ, प्रसारितयोर्दक्षिणसव्ययोर्हस्तयोः
अन्तरालं यावता धनपुञ्जेन पूर्यते तावदेहीत्यर्थः । अथ वा
बहुभिर्वसव्यैः द्युलोकादिभ्य आनीतैस्त्वदीयौ हस्तौ पूरय, प्रभूतं
धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं
दक्षिणादस्तादाप्रयच्छ, सव्याच्चाप्रयच्छ । तस्मादाभिमुख्येन
धनराशिं निस्तारय, हस्त[वि]शेषो न* निरूपणीयः । अधि-

णुदोत सव्यात् । विष्णोर्नुकं
वीर्याणि ग्रं वोचं यः पार्थिवानि
विममे रजांसि यो अस्कंभायदु-

प्रेति । युच्छ ॥ २६ ॥ दक्षिणात् । एति । उत् ।
सव्यात् । विष्णोः । नुकम् । वीर्याणि । प्रेति ।
वोचम् । यः । पार्थिवानि । विमम इति वि-ममे ।
रजांसि । यः । अस्कंभायत् । उत्तरमित्युत्-

[आ]कारेणाभिमुख्यं योस्याध्वनो ग्रामादागच्छतीति यथा । अत
एव द्वाभ्यामपि पञ्चम्यन्ताभ्यामावृत्तसम्बध्यते । प्रशब्दस्तु विप-
र्यासान्नावर्तते । 'दक्षिणस्यादिगाख्यायाम्' इति दक्षिणशब्द
आद्युदात्तः ॥

^१अध्वर्यू मेध्यौ बध्रीतः—विष्णोर्नुकमिति त्रिष्टुभा ॥ नुकमिति
क्षिप्रनाम । विष्णोर्वीर्याणि वीरकर्माणि प्रवोचं प्रकपेण ब्रवीमि ।
छान्दसो एव । 'बहुलं छन्दस्यमाहचोगेपि' इत्यडमावः ।
विष्णुर्विशेष्यते—यः पार्थिवानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकभवानि । पृथि-
वीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते, यथा 'यो द्वितीयस्यां
तृतीयस्यां पृथिव्याम्' * इति । 'पृथिव्या आजौ' इत्यञ्-
प्रत्ययः । यः पार्थिवानि रजांसि ज्योतीषि अग्निविद्युत्सूर्यात्म-
कानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा—पार्थिवानि पृथुषु भवानि
रजांसि वसूनि विममे । किञ्च—य उत्तरं सधस्यं सहस्थानं

त्तरः सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगा-
यो विष्णो रराटमसि विष्णोः

तरंम् । स॒धस्थ॑मिति स॒ध-स्थ॑म् । वि॒चक्र॑माण
इति वि-च॒क्र॑मा॒णः । त्रेधा । उ॒रुगा॑य इत्यु॒रु-
गा॑यः । ¹⁰वि॒ष्णोः । र॒राट्म॑ । अ॒सि । ¹¹वि॒ष्णोः ।

सर्वेषामन्तरिक्षम् । ‘सुपि स्थः’ इति कः । ‘सधमाधस्थयोः’
इति सधादेशः । तदस्कभायत् अस्तम्भयत् आधारयत् । अस्क-
भादिति वक्तव्ये ‘स्तन्भुस्तन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्म्यः श्वश्च’ इति
श्रामत्ययः । ‘छन्दसि शायजपि’ इति व्यत्ययेन हेर-
भावेषि श्वशशायजादेशः । किं कुर्वन्नित्याह—विचक्रमाणस्त्रेधा
त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजा-
देशः । उरुगायः उरुभिर्महात्मभिर्गायत इति उरुगायः । कै
ने शब्दे, घञि ‘आतो युकिण्कृतोः’ इति युक्, थाथा-
दिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—उरुभिर्गन्तव्यः । गाङ्
गतौ ।, य इत्यमित्थमकरोत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् स
मेधीदाढ्यं करोत्विति ॥

¹⁰रराटीमासअयति—विष्णो रराटमसीति ॥ हे रराटि विष्णो-
र्यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानमसि । कापिलकादित्वाहृत्यं विक-
ल्प्यते ॥

११ मध्यमं छदिराधिनिदधाति—विष्णोरिति ॥ विष्णोः षष्ठं
षष्ठसदृशमसि ॥

पृष्ठमसि विष्णोश्श्रप्ते स्थो वि-
ष्णोस्स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसि वै-
ष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ २७ ॥

पृष्ठम् । असि । ^{१२}विष्णोः । श्रप्ते इति । स्थः ।
^{१३}विष्णोः । स्युः । असि । ^{१४}विष्णोः । ध्रुवम् ।
असि । ^{१५}वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ २७ ॥

अस्य यच्छैकान्न चत्वारिऽशच्च ॥ १३ ॥

^{१२}पार्श्वयोच्छदिपी निदधाति—विष्णोः श्रप्ते स्य इति ॥ श्रप्ते
शोधके स्थः । सकारस्य शकारापत्तिः । स्तपतिश्चान्दसश्शुद्धि-
कर्मा, औणादिकष्टनृमत्ययः । स्तोतेर्वा णिचि पुगादिः ॥

^{१३}दक्षिणबाहौ कुशमुपसङ्गस्य स्यन्धां प्रवर्तयति—विष्णोस्स्यु-
रिति ॥ विष्णोः स्युः सेवनी त्वमसि यज्ञस्य । पितु तन्तु-
सन्ताने, 'क्षिप्व' इति क्षिप् 'द्वोश्शूडनुनासिके च' इत्युद् ॥

^{१४}द्वारग्रन्थि करोति—विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥ विष्णुना ध्रुवमचलितं
करणीयमसि ॥

^{१५}हविर्धानमण्डपमभिमृशति—वैष्णवमिति ॥ वैष्णवं विष्णुदेवत्वं
त्वमसि । अतो विष्णवे त्वमभिमृशामि । 'वैष्णवं हि देव-
तया हविर्धानम्' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः.

कृणुष्व पाजः प्रसितिन्न पृथ्वीं याहि :

‘कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्र-सितिम् ।
न । पृथ्वीम् । याहि । राजा । इव । अमवानित्यम-

“अग्नये रसोमे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं रक्षांसि सचे-
रन्”* इत्यस्या इष्टेः पञ्चदश सामिधेन्यः । ततः परे
याज्यानुवाक्ये । उपहोमार्या ततः परा याज्याविकल्पो वा ।
सर्वा अग्निदेवत्याः, ‘तपूष्यमे’ इत्यादिदर्शनात् । वैश्वदेवं
काण्डम् । त्रैष्टुभससर्वोनुवाकः । तत्र प्रथमा—कृणुष्व पाज
इति ॥ हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व । कृवि हिंसाकरणयोः व्यत्य-
येनात्मनेपदम्, ‘धिन्विकृणुचोरच’ इत्युभत्ययः, अकारोन्ता-
देशः । करोतेर्विकरणव्यत्ययेन वा क्षुः । सतिशिष्टो विकर-
णस्वरो लसार्धधातुकस्वरेण बाध्यते । पाजः बलम् । ‘पातेर्जु-
क’ इत्यसुन् । बलेन हि पाल्यते जनः । प्रसितिं न
प्रसितिमिव । उपरिष्ठादुपचारत्वान्नकार उपमार्थीयः । प्रसितिः
प्रसयनात् । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिः बहुसूत्रनि-
र्मिता मृगग्राहिणी पाश्यानाम, मत्स्यग्रहणं जालं नाम, पक्षि-
ग्रहणं च विसरो नाम प्रसितिरुच्यते । ‘तादौ च निति
कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पृथ्वीं विस्तीर्णाम् ।
यथा लुब्धको मृगग्रहणार्थं पाश्यां करोति वनगहनेषु स्थापय-
ति, यथा वा मत्स्यग्रहणार्थं जालं करोति जले प्रसारयति,
यथा पक्षिग्राही तद्रहणार्थं विसरं करोति नदीपुळिनादौ विसार-
यति, तथा त्वमपि महद्वलं रक्षांसि हन्तुं कृणुष्व अग्रतो
विस्तारयेत्यर्थः । अथ तथा कुर्वन्याहि रामेव । केचिदाहुः—

राजेवामवाऽ इभेन । तृप्वीमनु

वान् । इभेन । तृप्वीम् । अन्विति । प्रसितिमि-

आहूवो यातिर्द्रष्टव्यः, यागसाधनार्थमागमनस्याभिप्रेतत्वात्, यागो-
त्तरकालं हि रक्षोहननार्थं गन्तव्यमिति । अत्र द्रूमः—याही-
त्येव समीचीनम् । ननु यागोत्तरकालं गन्तव्यं तेन रक्षोहनना-
र्थम् । मेवं बोचः, न हि देवो विश्वात्मा कुतश्चिदायाति । न
क्वचिद्याति । स्तुतिः खल्वियं क्रियते स्वाभिलषितसम्पादनानुरूपा
'याहि, आयाहि, उत्तिष्ठ, प्रस्थातनुष्व, ऊर्ध्वो भव' इत्यादि
स्वरूपा । एतैश्च स्तुतिपदेस्तुष्टा देवता पुरुषमभिलषितेन
फलेन योजयति । तस्माद्रक्षोहननार्थं त्वरितं यातव्यमायातव्यं
वा, यागो निर्वर्तित एव मन्तव्य इत्येवं रूपा स्तुतिर्भवत्येषेति
किमश्रुतपदाध्याहारेणेति । किञ्च—यागमागच्छतो देवस्य किं
बलादिपरिग्रहणेन । हन्तव्यसकाशं गच्छतो हि बलादिना
कार्यम् । तस्माद्यथोक्तं बलमादाय हन्तव्यमकाशं गच्छ रामेव,
राजा यथा महतीं सेनां कर्षन् शत्रुदेशं गच्छति । राजा
विशेष्यते—अमवानमात्यवान् । अमा वर्तन्त इत्यमाः । अमत्यय-
शब्दसः । 'तद्धिताः' इति बहुवचननिर्देशाद्वा । यद्वा—
शत्रूणां मनआदिभजनान्यायुधानि अमशब्देनोच्यन्ते । 'अमवा-
निति वृद्ध्यभावशब्दसः, 'न कस्यमिचमाम्' इति वचनात् ।
पचाद्यचि वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । अमनशब्दस्यैव वान्त्याक्षरलोपः ।
यथाहुः—'द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ' इति । इभेन । अत्र
नैरुक्ता बहुधा वदन्ति—“इरयान्नेनेडोभयेन भयनिवृत्त्यर्थं प्राप्त इमः
इतमपगतं भयमस्येति वा इमः धीतमयः हस्ती वा”* इति ।

प्रसितिं द्रूणानोस्तासि विध्य रक्ष-

ति प्र-सितिम् । द्रूणानः । अस्ता । आसि ।

एतदुक्तं भवति;—यथा राजा अमात्ययुक्तश्शत्रूणां भजनैराधु-
धादिभिस्तद्वान् इमेन हस्तिना शत्रुवधादिकं साधयितुं युक्तो
गच्छति, तथा त्वं महद्वलमादाय शत्रुबलनाशनसमर्थेन रोगादिना
तद्वान् इमेन इरापुष्टेन धीतभयेन तद्वान् गजेन वा सह रक्षांसि
हन्तुं याहीति । अमवानिति संहितायां नकारस्य यत्वानुनासिकौ
पूर्ववत् । तृप्ती क्षिप्रनामेतत् । प्रकृष्टा सितिस्सेना प्रसितिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुद्रूणानः अनुद्रवन्ननुधावन् ।
एतदुक्तं भवति—मन्त्रिभिर्बहुलं समस्त बलमग्रतः प्रसारयेती-
रितां क्षिप्रगामिनीं प्रकृष्टां सेनामग्रतः प्रसारितां द्रवन्तीमनुद्रवन्
राजेव याहीति । यद्वा—तृप्ती क्षिप्रमागच्छन्तीं प्रसितिं पर-
सेनां अनुद्रूणानः अनुक्रमेण हिंसन् याहीति । द्रून् हिंसायां
क्रेयादिकः, पूर्वस्मिन्पक्षे द्रवतेस्ताच्छीलिकश्चानश, व्यत्ययेन
श्वा धातोश्च दीर्घत्वम् । अथैव यात्वा रक्षस राक्षसान् विध्य
ताडय । तपिष्ठेः तप्तृतमैः तप्तृशब्दादिष्ठनि ‘तुरिष्ठेमेयस्तु’
इति तृशब्दस्य लोपः । कस्मादित्यमुच्यत इति चेत्, अस्तासि
साधु निरसितासि शत्रूणाम् । यद्वा—शत्रुसम्बन्धिनाममोघानां शस्त्रा-
णामस्ता निरसिता निवारयिता त्वमसि । तस्मात्तपिष्ठेस्त्वदीयैरा-
युधैः तान्विध्येति । अस्यतेस्साधुकारिणि तृन् । रधादित्वादिद्वि-
कल्प्यते । विध्येति तिडः परत्वान्न निहन्यते । रक्षशब्दोय-
ममुनन्तः । रक्षाहेतुत्वादपादानेऽमुन् । क्षरेर्वा हिंसार्थात्कर्तर्यमुन्या-

सुस्तर्पिष्ठैः । तव भ्रमास आशुया
पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः ।

विध्य । रक्षसः । तर्पिष्ठैः । तव । भ्रमासः । आशुया ।
पतन्ति । अन्विति । स्पृश । धृपता । शोशुचानः ।

द्यन्तविपर्ययः ; यथोक्तं 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इति ।
अयं चार्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः । तत्र नपुंसकत्वे 'नञ्विपर्ययस्यानि-
सन्तस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । यथा—'रक्षसामपहत्यै'* 'रक्षांसि
निवांसन्ति'* इति । पुच्छिङ्गे अस्य त्वन्तोदात्तत्वं भवति ;
यथा—'रक्षसः पाह्यस्मान्' इत्यादौ । एवमस्यापि पुच्छिङ्गत्वा-
दन्तोदात्तत्वम् । 'नञ्विपर्ययस्य' इति नियमेन निस्त्वरो बाध्यते,
यथा—'दक्षेरिनन्विधीयत' इति दक्षिणशब्देनान्तोदात्तेन भवितव्यम् ।
यथा—'दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता'† इत्यादौ 'दक्षिणस्या
दिगाख्यायाम्' इति नियमादिगाख्याया अन्यत्राद्युदात्तत्वम् । यथा
'दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्'‡ 'आ भ यच्छ दक्षिणात्'§ इत्यादिषु ।
एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वितीया—तवेति ॥ हे अग्रे तव भ्रमासः भ्रमण-
शीलाः विष्कुलिङ्गाः । पचाद्यच् 'आञ्जसेरमुक्' । आशुया
आशवः । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना जसो याजादेशः । पतन्ति
निष्पतन्ति । यद्वा—आशु निष्पतन्ति, क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसक-
त्वम् । द्वितीयैकवचनस्य लुगपवादो याजादेशः । अनुस्पृश
ये निष्पतन्ति तैर्भ्रमैः रक्षशरीराण्यनुक्रमेण स्पृश दहेति यावत् ।

तपूँप्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो

तपूँपि । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । अस-
न्दित इत्यसं-दितः । वीति । सृज् । विष्वक् ।

धृपता अभिभवित्रा । धृप प्रसहने चुरादिराधृपीय, व्यत्य-
येन श, 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भावप्रधा-
नोय, धर्षकत्वेनेत्यर्थ । शोशुचान भृश दीप्यमान । यङ्-
गन्ताद्वाच्यत्वेनात्मनेपदम्, 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
इवानी दहनोपाय उच्यते—तपूपि तापानौष्ण्यलक्षणान् तपनशी-
लान् । तपेरुसि प्रत्यय । पतङ्गान् पतनशीलान् । पतेरङ्गप्रत्य-
य । उल्का उज्जुला महाज्वाला । एषोदरादि । एवमे-
तत्तितय विष्वग्विसृज इतश्चेतश्च निस्सारय । विषु नाना अञ्च-
तीति ऋत्विगादिना किन्प्रत्यय । 'न्यधी च' इति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन वाव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वा असन्दित अयन्वित, अग्निर्हि
जुहू दृष्ट्वा यन्वित इव भवति न क्वचिद्याति, न चान्यत्करो-
ति, तामेवाज्यवती व्याप्रियमाणा पश्यन्तया बद्ध इव भव-
ति, तस्मात्तथा माभूरिति प्रार्थयते । जुह्वा विभक्ते 'उदात्त-
यणो हल्पूर्वान्' इत्युदात्तस्य 'नोङ्वात्वो' इति प्रतिषेधे
'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति स्वरितत्व प्रवर्तते । सम्पूर्वाद्वाच्ये
निष्ठाया 'द्यतिस्यतिमास्यामित्तिकिति' इतीत्वम्, अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्य आह—असन्दित केनचिदप्यख-
ण्डितप्रसरस्तन् इत्थ कुरु । तत्र कारणमाह—जुह्वा जुहूस्थेनाज्येने-
त्यर्थ ॥

वि सृज विष्वगुल्काः । प्रति स्पशो
 वि सृज तूर्णितमो भवा पायु-
 विशो अस्या अदब्धः । यो नो

उल्काः । प्रतीति । स्पशः । वीति । सृज ।
 तूर्णितम इति तूर्णितमः । भव । पायुः । विशः ।

अथ तृतीया—प्रतीति ॥ अग्र इति चतुर्थपादादिः, अत एव
 न निहन्यते । हे अग्रे नः अस्माकं यो दूरे स्थितः अघशंसः
 यो वा अन्ति अन्तिके । ‘कादिलोपो बहुलम्’ इति कलोपः ।
 अग्रं पापात्मकं शंसनमभिलाप कीर्तनं वा यस्य सोघशंसः,
 वधाधिकारी, दुरुक्तवादी बोध्यते । तथा प्रतिस्पशः पाशान्
 विसृज विस्तारय पाशैस्तं बधनेत्यर्थः । स्पश ग्रहणशोपणयोः,
 करणे सम्पदादिलक्षणः कृष् । यद्वा—स्पश बाधने, बाध-
 कान्यायुधादीनि तं प्रति विसृज । तूर्णितमः त्वरिततमस्सन् ।
 त्वरतेः क्तिनि निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे ‘ज्वरत्वरस्वव्यविमवा-
 मुपधायाश्च’ इत्यूट् । किञ्च—भव पायुः पालयिता अस्या
 विशः प्रजाया । कस्याः ? त्वामनुगतायाः अस्मदादिकायाः न
 पुनः प्रकृतायाः । अत एवान्वोदेशाभावात् ‘उडिदम्’ इति
 विभक्तेरुदात्तत्वं प्रवर्तते । ‘सावेकानः’ इति विशो विभक्ते-
 रुदात्तत्वम् । ‘द्व्यचोतस्तिडः’ इति संहितायामाख्यातस्य दीर्घ-
 त्वम् । ‘रुवापाजिभि’ इत्युणप्रत्ययः । अदब्धः अनुपहिंसितः
 केनापि । किञ्च—माकिः मा कश्चिदपि ते त्वामादधर्षीत् आध-
 र्षयतु, तव कश्चिदपि परिमवं माकर्षीदित्यर्थः । धूप प्रसहने

दूरे अघशङ्सः ॥ २८ ॥ यो
अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षी-
त् । उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व
न्यमित्राङ् ओपतात्तिग्महेते । यो

अस्याः । अदब्दः । यः । नः । दूरे । अघशङ्सु
इत्यघ-शङ्सुः ॥ २८ ॥ यः । अन्ति । अग्रे ।
मार्किः । ते । व्यथिः । एति । दधर्षीत् । उदिति ।
अग्रे । तिष्ठ । प्रति । एति । तनुष्व । नीति ।
अमित्रान् । ओपतात् । तिग्महेतु इति तिग्म-

पुराद्विराधृषीयः, द्विविकरणात्, शप*शङ्खु, तत् परं सिच्,
'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । सिच्येव वा व्यत्ययेन द्विर्वचनम् ।
व्यथिः व्यथयिता । व्यथेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'इन् सर्वधातुभ्यः'
इतीन् । ण्यन्तादेव वा 'अन इ' इतीप्रत्यये 'बहुलमन्यत्रापि
संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलोपः । यथा—'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः'†
इति धृपादिर्द्रष्टव्यः । ते इति 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति पठ्यी चतुर्थ्यर्थे
वा । कर्मणि पठ्यी वा, ते व्यथिरिति सम्बन्धात् । 'युष्मत्तत्तु-
ष्वन्तः पादम्' इति ते इत्यास्मिन् परतः पूर्वस्य सकारस्य पत्वम् ॥

*अथ चतुर्थी—उदग्र इति ॥ हे अग्रे उत्तिष्ठ उत्थाय
प्रत्यातनुष्व शत्रून्प्रत्यात्ततेजा भव । तथा च भूत्वा, हे तिग्महेते

नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा
तं धक्ष्यत्सन्न शुष्कम् । ऊर्ध्वो भव
प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कणुष्व दै-

हेते । यः । नः । अरातिम् । समिधानेति सं-
इधान् । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् ।
न । शुष्कम् । ऊर्ध्वः । भव । प्रतीति । विद्धथ ।
अधीति । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि ।

तीक्ष्णायुधं अमित्रानस्मच्छत्रून् न्योपतात् नियमेन दह । उप
दाहे । अमेरित्रप्रत्ययः । किञ्च—यो नः अस्माकं अरातिं
अरातित्वं अस्मभ्यं वा अरातिं अदानं चक्रे कुरुते, योस्मभ्यं
न किञ्चिदपि ददाति तं नीचा न्यम्भृतं धक्षि दह, अतसन्न
काष्ठमिव शुष्कम् । दहेल्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुक् । न्यक्शब्दाद्वचत्ययेन तृतीया, 'अश्वेश्छन्दस्यसर्वनाम-
स्थानम्' इति तस्या उदात्तत्वम् । हे समिधान सामिधेनीसामिद्धि-
दीप्यमान । पूर्ववच्छपो लुक् ॥

अथ पञ्चमी—ऊर्ध्व इति ॥ हे अग्ने ऊर्ध्वः उत्थिनो
भव । उत्थाय च प्रतिविध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—प्रतियोद्धा
भव । कस्यार्थे ? अध्यस्मत् अस्मत् उपरि अस्मत्पक्षे तिष्ठन्
अस्मदर्थमित्यर्थः । यद्वा—अस्मत्* उपरि ये तिष्ठन्त्यस्मान्नच-
ग्मावयन्तः । तान् प्रतिविध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—सप्तम्या

*सप्तम्या—यद्वा इत्यादयस्ते अस्मत्

व्यान्यग्रे । अवं स्थिरा तनुहि
यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणी-

अग्रे । अवेति । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्रेति । मृणीहि । शत्रून् ।

लुक् । अस्मास्वधि प्रतिविध्य अस्मन्निमित्तं प्रतियोद्धा भव ।
अभिशाब्देनापि सप्तम्यर्थ एव द्योत्यते । तदर्थं किं कर्तव्यमिति
चेत् आविष्कृणुष्व प्रकाशय दैव्यानि देवस्य तव स्वभूतानि
वीर्याणि यानि तवैव सन्ति तानि प्रकाशय । 'देवाद्यञञौ'
इति यञ् । 'इदुदुपदस्य चाप्रत्ययस्य' इति पत्वम् ।
किञ्च—यातुजूनां यातयितुं छेशयितुं प्राणिनो ये नवं* कुर्वन्ति
ते यातुजुवः । 'किञ्चचि' इत्यादिना किञ्दीर्घौ । आमि छा-
न्दसो नुट् । तेषां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवतनुहि
अवाचीनं कुरु नाशय । 'शेश्छन्दसि बहुळम्' इति लुक् ।
'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति हेलोपो न क्रियते ।
एवं त्वदीयानि वीर्याण्याविष्कृत्य यातुधानानां च वीर्याणि शिथि-
लीकृत्य, पश्चादित्थं प्रवर्तितव्यमित्याह—जामि चाजामिं च शत्रू-
न्मृणीहि प्रकर्षेण मारय । त्रियतेरन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि[टः]
व्यत्ययेन श्वा, हेः पिच्चाभावे डिच्चादीत्वम् । यद्वा—मृण
हिंसायाम्, लोटि हेश्छन्दस ईडाणम्, विकरणस्य लुक् ।
यत्कृतमेव क्रियते तज्जामि । अत्र प्रमृणीहीत्याख्यातसन्निधे-
र्मरणविषयं पौनरुक्त्यं विज्ञायते, उपचारेण तद्वृत्तिः ।
एतदुक्तं भवति;—शत्रून् प्रमृणीहि । किं विशेषेण ? जामिं

हि शत्रून् । स ते ॥ २९ ॥ जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे

सः । ते ॥ २९ ॥ जानाति । सुमतिमिति सु-
मतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् ।

चाजामि च शत्रुं मारय यः पूर्वं प्रहृतस्तमपि प्रहर, हतो-
यमिति मोपेक्षिष्ठाः, यश्च न प्रहृतः कुतश्चित्कारणात्तमपि
प्रहर, वराकोयं न हन्तव्य इत्यादि चेतसि माकृष्याः ।
इदमेव कात्स्न्यं प्रतिपादयितुं बहुवचनं प्रयुक्तम् । एकेन जामि-
मारणेन एकेनाजामिमारेण देवस्य कृतार्थता माविज्ञायीति ।
यद्वा—द्वे अप्येते क्रियाविशेषणे, व्यत्ययेन 'स्वमोर्नपुंसकात्'
इति न क्रियते । पुनरुक्तमपुनरुक्तं च शत्रून् मारयेति ॥

अथ पृथी—स त इति ॥ हे अग्ने यविष्ठ युवतम् । यद्वा—
हविर्देवानाम्मिश्रयितृत्तम् । यैते तृजन्तादिष्ठन् । स ते तव
जानाति सुमतिं शोभनां कल्याणकारिणीं मतिं स एव तवानु-
ग्रहबुद्धिं यथावत् भजत इति यावत् । यद्वा—म एव त्वत्प्र-
सादात्सुमतिमात्महितं जानाति, स एवात्महिते प्रवर्तत इति
यावत् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'मन्त्रे वृष' इति मति-
शब्दान्तोदात्तः । क इत्याह—य ईवते गमनवते प्रशस्तगमये
कल्याणहेतुभूतागमनाय । यद्वा—गृहमागताय ब्रह्मणे परिचृदाय ।
तुभ्यं गातुमन्नं हविलक्षणं ऐरत् ईरयति ददाति* । ईर क्षेपे,
चुरादिराधृषीयः, छान्दसो लुङ् । इङ् गनौ, किञ्चन्तात्मशंसायां

गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि
रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि

ऐरत् । विश्वानि । अस्मै । सुदिनानीति सु-दि-
नानि । रायः । द्युम्नानि । अर्यः । वीति । दुरः ।

मतुप्, 'छन्दसीर' इति मतुपो षत्वम् । यद्वा—ईदंते गमनवते
गमनकारिणे तुम्य यो गातुम्मार्गमैरत् करोति, मार्गं हविरादि-
सम्पन्नं प्रवर्तयति अलङ्कृतमिव राजमार्गम् । स एव सुमति
जानाति । तस्मान्त्वया इत्थमस्यैवोपकर्तव्यमित्याह—अस्मै इत्थ
त्वयि श्रद्धा कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । अन्वादेशविषयत्वा-
दनुदात्तत्वम् । रायो धनानि द्युम्नानि यशासि दुरो गृहान्,
एतानि विश्वान्यपि सुदिनानि शोभनानि दिनान्यभिलक्षीकृत्य,
त्वं विद्योत् विशेषेण द्योतस्व* । यैर्युम्नादिभिश्शोभनानि दिनानि
क्रियन्ते तानि सुदिनानि । 'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'नपुसकमनपुसवेन' इति नपुसकस्यैकशेष ।
'ऊडिदम्' इति रायो विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुर्वोर्हिसाकर्मण
क्वपि बलोप । द्योततेश्छन्दसो लुङ्, 'द्युद्यो लुङि'
इति परस्मैपदम्, सिचि वृद्धि, 'बहुल छन्दसि' इतीड-
भाव, 'बहुल छन्दस्यमाङ्चोगेपि' इत्यङ्भावः । यथेतानि
विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति, इष्टादिनानि भवन्ति† तथा
विद्योतस्व अर्यस्त्वम् । अर्यस्त्वामी, 'अर्यस्त्वामिवैश्ययो' इति
यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अपरा योजना—विश्वानि द्युम्नानि
दीप्तिमान्ति सुदिनानि शोभनदिनानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

द्यौत् । सेदग्ने अस्तु सुभगस्सुदा-
नुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

अभीति । द्यौत् । 'सः । इत् । अग्ने । अस्तु ।
सुभग इति सु-भगः । सुदानुरिति सु-दानुः । यः ।
त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः । पिप्रीपति ।

यथा शोभनानि विश्वानि दिनानि भवन्ति, तथा तेषु विद्यो-
तस्व । 'परादिश्छन्दसि बहुळम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुरोभि
गृहानभिल्लीकृत्य विश्वानि दिनानि द्योतस्व । रायो धनस्य
स्वामी त्वम् । अन्ये तु वाक्यभेदेन व्याचक्षते—विश्वान्यपि
मुदिनान्यस्मै भवन्ति । द्युम्रानि यशांसि च भवन्ति । रायो
धनस्य स्वामी भवति । गृहानभि विद्योतते, गृहस्थश्च
भवतीति ॥

'अथ सप्तमी—मेदिति ॥ हे अग्ने स इत् स एव सुभगोस्तु
सौभाग्यमान भवतु, मुदानुः शोभनदानश्च । उभयत्रापि
'आद्युदात्तं दृच्छन्दमि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'मोचि लोपे
चेत्' इति स इत्यस्य मंहितायां सौर्लोपः । क इत्याह—यस्त्वा
नित्येन अविच्छिन्नेन यावज्जीवमद्रूपनां परिपालयन् हविषा पिप्री-
पति प्रीणायितुमिच्छति ; न कदापिदपीमां हित्वा यनमानो भवति ।
मीन् तपेण । यश्चोक्थैः शस्त्रैस्त्वां पिप्रीपति स एव । कस्मि-
न्निमित्त इत्याह—स्वायुषि आत्मीये जीविनेग्रौ या निमित्ते ।
निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी । आत्मार्यं न परार्यमिति स्वग्रहेण
दर्शयति । कुत्र स्थित इत्यन आह—दुगेणे गृहे स्व इत्ये-

पिप्रीपति स्व आयुपि दुरोणे विश्वे-
दस्मै सुदिना सासदिष्टिः । अर्चामि

स्वे । आयुपि । दुरोण इति दुः-ओने । विश्वा ।
इत् । अस्मै । सुदिनेति सु-दिना । सा । असत् ।
इष्टिः । 'अर्चामि । ते । सुमतिमिति सु-मतिम् ।
घोषि । अर्वाक् । समिति । ते । वावाता । जर-

य । आत्मीये ग्रहे स्थितं त्वां पिप्रीपति, न तु ऋत्विजाम् । दु खेन
रक्ष्यत इति दुरोणम् । अवतेरोणादिको नप्रत्यय, ज्वरत्वरा-
दिना उठि गुणः, 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति णत्वम्, कदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्चेत्याह—सा तादृशीत्यभूतेन क्रियमाणा
विश्वेत् विश्वेव न पुनरेकैव । इष्टिर्याग सुदिना शोभन-
दिना असद्भवति । अस्मै अस्य । पष्ठचर्थे चतुर्थी, पूर्ववदुत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अस्य यजमानस्य विश्वान्यपि सुदिनानि
भवन्ति । किञ्च—सा तादृशेन क्रियमाणा इष्टिरसद्भवेत् । अता-
दृशेन क्रियमाणा इष्टिरेव न भवति । तस्मात्स एव सुभगस्तुदा-
नुश्चास्तु । भगो रूपमेश्वर्यं वा । दानुर्दानशील दातृत्वं वा ।
अस्तेल्लेष्टि 'लेटोडाटो' इत्यडागम, 'इतश्च लोप' ॥

'अषाष्टमी—अर्चामीति ॥ हे अग्रे ते तव सुमति शोभनां
मतिमुपकर्त्रां बुद्धिमर्चयामि पूजयामि मनसा बहुमन्ये । सुदु
मन्यतेनयेति सोपसर्गात्किनि समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् । इयं मदीया गोश्च
ते त्वां सजरतां सम्यक्स्तौतु । जरतिस्तुतिकर्मा छन्दसि । की-

ते सुमृतिं घोप्यर्वाक्सं ते वावातां
जरताम् ॥ ३० ॥ इयं गीः । स्व-
श्वांस्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्रा-

ताम् ॥ ३० ॥ इयम् । गीः । स्वश्वा इति सु-
अश्वाः । त्वा । सुरथा इति सु-रथाः । मर्जयेम् ।
अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्विति । द्यून् ।

दृशी गीः? त्वामेव वावाता पुनःपुनस्त्वामेवोपगच्छन्ती क्षणमपि
त्वां हातुमशक्नुवन्ती । वतिर्यङ्गुगन्तान्निष्ठा, व्यत्ययेन धातुस्वरः ।
त्वां संवावाता त्वां सङ्गच्छन्ती वान्वीयते । यद्वा—त्वामश्चिता
वा अवगच्छन्तीति वा । 'षष्टि वागुरिरहोपम्' इत्यवशब्दाकारो
लुप्यते, 'अन्येषामपि' इति सांहितिकं दीर्घत्वम् । यद्वा—
आद्यन्तविपर्ययो वा अवशब्दस्य; यथा—'श्वात्रोसि'* इत्याशु-
शब्दस्य । 'परादिशृन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
यद्वा—अतिशयेन वननीया । यद्वाकि छान्दसी रूपसिद्धिः ।
स्तुतिर्विशेष्यते—घोपि घुप्यत इति घोपि । 'इन्सर्वधातुम्यः'
इतीन्, क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । अर्वाक् अर्वाचीनमस्मा-
दृशजगोचितं, यथास्माभिर्बोधयितुं शक्यते तथा घोपयित्वा त्वदृणा-
नियं स्तोतु । अथ कायिकीं परिचर्यामाह—स्वश्वात्सुरथाश्च सन्तः
त्वत्प्रसादेन महावनाः पुत्रपौत्रादिसहिताश्च सन्तस्त्वामर्चयेम
अलङ्कुर्मः, परिचरेभेति यावत् । मृजू शौचालङ्करणयोः, वृद्ध-
मादशृन्दसः । शुद्धिकर्मण एव वा शु[वृ?]क्षा भाव्यम् । 'आद्युदात्तं

णि धारयेरनु धून् । इह त्वा भू-
या चरेदुप त्मन्दोपावस्तदीदिवा*
समनु धून् । क्रीडन्तस्त्वा सुमन-

इह । त्वा । भूरि । एति । चरेत् । उपेति । त्मन् ।
दोषावस्तुरिति दोषा-वस्तुः । दीदिवा*संम् ।
अन्विति । धून् । क्रीडन्तः । त्वा । सुमनस इति

ह्यच्छन्दसि ' इति बहुव्रीहेरुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे अस्म-
म्यमेवं वर्तमानेभ्यः क्षत्राणि बलानि धारयेः देहि । यद्वा—
अस्माकं क्षत्राणि धारय । यद्वा—अस्मदर्थं क्षत्राणि धारय ।
' सुपां सुलुक् ' इति शो आदेशः । अनुधून् दिनेदिने । उत्त-
णादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

अथ नयमी—इहेति ॥ इहास्मिन्कर्मणि रक्षोवधलक्षणे त्वामेव
भूरि भूयिष्ठं उपाचरेत् उपचरितुमर्हति पुरुषः त्वम् आत्मनि
दोषानस्तदीदिवांसमनुधून् रात्रावहनि च सर्वेषां अन्तर्दीदिवांसं
संदीप्यमानम् । ' आढोन्यत्रापि दृश्यते ' इत्यात्मन आकारस्य
लोपः । दीप्यतेः कसौ ' तुगादीनाम् ' इत्यम्यास्य दीर्घ-
त्वम् । छान्दसो वा दीदिविः* दीप्तिकर्मा कृतद्विर्वचन एव ।
' कार्तिकोनपादयश्च ' इति दोषावस्तुरित्यस्य पूर्वपदमङ्गवित्तर-
त्वम् । पदसमुदायात्मको वा एको निपातः । ' निरु-
आद्युदात्ताः ' इति तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा—इहास्मिन् त्वेदे
त्वामेव भूरि उपाचरेत् पुरुषः आत्मनिमित्तमात्मनोभिरङ्गमन्त्रै-

सस्सपेम्नाभि द्युम्ना तस्स्थिवाऽसो
जनानाम् । यस्त्वा स्वश्वस्सुहिर-
ण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

सु-मनसः । सपेम । अभीति । द्युम्ना । तस्थि-
वाऽसः । जनानाम् । ¹⁰यः । त्वा । स्वश्व इति
सु-अश्वः । सुहिरण्य इति सु-हिरण्यः । अग्ने ।
उपयातीत्युप-याति । वसुमतेति वसु-मता ।

दोषावस्त दीप्यमानम् । अनुद्यूनित्युपचरणं विशेष्यते अनुदिन-
मुपाचरेदिति । तस्माद्वा क्रीडन्तः तृप्यन्तस्सुमनसः अप्रतिकूल-
मनसः शोभनमनसो या । त्वा त्वामेव सपेम भजेम । पप सम-
वाये । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं सुमनश्शब्दस्य । जनानां
द्युम्नानि धनानि यशासि वा अभितस्थिवांसः अभितिष्ठन्तः
त्वत्प्रसादेनात्मसात्कुर्वन्त त्वत्सम्बन्धिन एव सर्वदा भवेमेति ।
'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति द्युमेत्यत्र शैर्लोपः । 'वस्वेकाजा-
हुताम्' इति तिष्ठतेरिडागमः ॥

¹⁰अथ दशमी—यस्त्वेति ॥ हे अग्ने स्वश्वः शोभनाश्वः
महाधनः यागयोग्य इति यावत् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुहिरण्यः । 'भञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । य ईदृशस्सन् वसुमता ग्रीह्यादिधनवता रथेन
त्वामुपयाति तस्य त्राता भवसि सर्वदुरितेभ्यः । किञ्च—तस्य सखा
भवसि । कस्य ? यस्त्वामानुषक् अनुपक्तं नित्यं आतिथ्यमति-

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा
यस्त आतिथ्यमानुपगजुजोपत् ।
महोरुजामि ॥ ३१ ॥ बन्धुता

रथेन । तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा ।
यः । ते । आतिथ्यम् । आनुपक् । जुजोपत् ।
"महः । रुजामि ॥ ३१ ॥ बन्धुता । वचोभिरिति
वचः-भिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् ।

यिसत्कारम् । यद्वा—अनुपक्त यथाभिलषितमातिथ्य जुजोपत्
जोपयति प्रापयति । जुपेरन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि 'बहुल-
च्छन्दसि' इति शपशब्दु । 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः,
'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् । ते इति कर्मणस्सम्प्रदान-
त्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । 'अतिथेर्ण्य' ॥

११अथैकादशी—महो रुनामीति ॥ हे अग्ने बन्धुता बन्धुतया
बन्धुभावेन । 'सुपा सुलुक्' इति तृतीयाया आकार । वचो-
भिस्तुतिभिरुपजातया त्वद्वन्धुतया मह महत असुरान् ये
धनादिना मामतिशेरेते तावुनामि भजयामि भक्तो न्यकरोमि । महते-
क्विपि 'सावेकान्' इति व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत्तादृश
ज्ञान गोतमनाम्न गोतमसदृशाद्वा मम पितुस्सकाशान्मामन्विष्याय
अन्वगच्छत् । येन त्वा वाग्भिर्बन्धुत्वाय* [येनेमा वाच त्वद्वन्धुत्वायै]१
करोमि । यद्वा—वचोभिरिति व्यत्ययेन बहुवचनम् । स्तुतिव-
चसा उपजातेन तव बान्धवेन महो रुनामि प्रथमम् । तदनु

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्य-
न्तो अन्धं दुरितादरक्षन् । ररक्ष
तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्वि-

¹³ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः ।
अन्धम् । दुरितादिति दुः-इतात् । अरक्षन् । ररक्ष ।
तान् । सुकृत इति सु-कृतः । विश्ववेदा इति
विश्व-वेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न ।

¹³अथ त्रयोदशी—ये पायव इति ॥ हे अग्ने ते तव ये
पायवो रश्मयः अन्धं चक्षुर्हीनं मामतेयं, ममता नाम काचिद-
पिपत्नी तस्या अपत्यं मामतेयम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ । तमन्धं पश्य-
न्तः दुरितात् श्वभ्रपतनलक्षणात् अरक्षन् प्रकाशप्रदानेन दुरित-
हीनमकुर्वन् । दुरितशब्दः प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तावन्शीन् सुकृत-
स्तथा शोभनं कर्म कृतवतः विश्ववेदास्त्वं विश्वस्य वेदयिता ।
‘गतिकारकयोरपि’ इत्यसुन् । विश्वानि वेदांसि वा यस्य
तादृशो भवान् तावन्नरक्ष, रक्षतेः परोक्षे लिट्, आदरेण परिगृह्य
पालयेति । ‘छन्दसि लुङ्लिट्’ इति लिट् । परोक्ष एव
ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः । कथं ररक्षेत्याह—यथा रिप-
वो राक्षसादयः दिप्सन्त इत् रिपुं दम्भितुमिच्छन्तः परिभवि-
तुमिच्छन्त एव सन्तः नैव देभुः न परिबभूवुः । ततः प्रभृति तथा
ररक्षेति । दम्भेस्सनि ‘सनीवन्तर्ध’ इतीडागमः । ‘दम्भ
इच्च’ इतीकारः । भयभावश्छान्दसः । दम्भेर्हलग्रहणस्य जाति-
पाचित्वात् ‘हलन्ताच्च’ इति सनः कित्त्वम् । देभुरिति ‘दम्भे-

पवो ना हं ॥ ३२ ॥ देभुः । त्वया
वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्य-
श्याम वाजान् । उभा शंसा

ह ॥ ३२ ॥ देभुः । 'त्वया' । वयम् । सधन्य
इति सध-न्यः । त्वोताः । तव । प्रणीतीति
प्र-नीती । अश्याम । वाजान् । उभा । शंसा ।

श्रेति वक्तव्यम्' इति लिटः किच्चादुपधालोपः । दभिः प्रकृ-
त्यन्तरं वा । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति नशब्दस्य संहि-
तायां दीर्घत्वम् ॥

१४अथ चतुर्दशी—त्वयेति ॥ हे अग्रे त्वया सधन्यस्सह-
नेतारो वयं त्वं च वयं च सहाभिमतानि नयाम इत्यर्थः ।
'सधमादस्थयोः' इति विधीयमानस्सधादेशो व्यत्ययेनात्रापि
भयति, 'एरनेकाचः' इति यणादेशः, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
इति विभक्तिस्स्वर्यते । त्वोताः त्वया उताः रक्षिताः । छान्दसी
रूपसिद्धिः, 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
बहुविकारत्वादनवग्रहः । तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन अनु-
ज्ञानेन परिचरणेन वा वयं वाजानन्नानि अश्याम भक्षीमाहे ।
'सुपां सुलुक्' इति प्रणीतिशब्दात्परस्यास्तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम्, 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—
हे सत्यताते सत्यकारिन् । व्यत्ययेन तातिलप्रत्ययः । यद्वा—तनोतेः
क्तिनि छान्दसं दीर्घत्वम् । हे सत्यविस्तार । उभा शंसा उभौ
शंसनीयो अर्थावैहिकमामुष्मिकं च । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ।

सूदय सत्यतातेनुष्ठुया कृणुह
याण । अया ते अग्रे समिधा
विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं

सूदय । सत्यतात इति सत्य-ताते । अनुष्ठुया ।
कृणुहि । अहयाण । ¹⁵अया । ते । अग्रे । समि-
धेति सं-इधा । विधेम । प्रतीति । स्तोमम् ।

तौ सूदय आनय । पूद क्षरणे । अनुष्ठुया अनुक्रमेण स्थितौ
कृणुहि कुरु । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति
हेर्लुगभाव । अनुक्रमेण स्थापनमनुष्ठु । 'अपदुस्सुपु स्थः'
इति विधीयमानः कुप्रत्ययो व्यत्ययेनानुपूर्वादपि भवति, सुपा-
मादित्वात् षत्वम्, ततः परस्यास्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्'
इति याजादेशः । अहयाण भक्तानां अद्वेषयितः, विजयकरत्वात् ।
निहतेर्व्यत्ययेन शपो लुक्, 'छन्दस्युभयथा' इति चानशः
आर्धधातुकत्वात् ङित्वाभावः । व्यत्ययेन वा शपि मुगभावः ॥

¹⁵अथ पञ्चदशी—अयेति ॥ हे अग्रे अया अनया समिधा
समिन्धनेन सामिधेनीकृत्येन । इदमस्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्'
इति याजादेशः, त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररू-
पत्वं, हलि लोपश्च, 'अनाप्यकः' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
ते त्वां विधेम परिचरेम । पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वम् । स्तोमं
स्तोत्रं शस्यमानं प्रतिष्ठमाय प्रतिगृहाण । 'छन्दसि शायजपि'
इति शायच्, 'ह्यग्रहोर्मः' इति भत्वम् । अशसः अशंसनान्
अस्मद्वेष्यान् । बहुव्रीहिर्वा । अशेर्वा असुन् । व्यापकान्

गृभाय । दह्नाशसो रक्षसः पाह्य-
स्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ।
रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि
मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।

शस्यमानम् । गृभाय । दह । अशसः । रक्षसः ।
पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमह इति
मित्र-महः । अवद्यात् । ¹⁶रक्षोहणमिति रक्षः-
हनम् । वाजिनम् । एति । जिघर्मि । मित्रम् ।

हिंसाद्वारा । रक्षसः राक्षसान् । पूर्ववन्नन्विषयत्वाभावादाद्युदात्तत्वा-
भावः । किञ्च—अस्मान् पाहि रक्ष । कस्मादित्याह—द्रुहः द्रोहा-
त्परकर्तृकात् । निदः । निन्दतेः क्तिप् । निन्दायाः परकर्तृकायाः ।
अवद्यात् परिधादात् परकर्तृकात् अस्मान्पाहि । उभयत्र 'सावे-
कायः' इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम्, तृतीयस्य तु 'अनद्यप्य' ।
इति निपातनात्, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
हे मित्रमहः त्वस्य मित्रवदुपकारकं महस्तेजो यस्य स तादृशः ॥

. ¹⁶अथ पुरोनुवाक्या—रक्षोहणमिति ॥ 'रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये
भवतः' * इति च ब्राह्मणम् । रक्षसां हन्तारं वाजिनमन्नवन्तं
अस्य दातारं आजिघर्मि अनेन हविषा आभिमुख्येन संदीप-
यामि । घृ क्षरणदीप्त्योः । जुहोत्यादिकः, 'महुलं छन्दसि' ।
इत्यभ्यासस्येत्वम् । मित्रं सर्वेषां सुद्धूतम् । मिदो दुःखात्तायकं

शिशानो अग्निः क्रतुभिस्सर्मिद्धस्त
नो दिवा ॥ ३३ ॥ स रिपः पातु
नक्तम् । वि ज्योतिषा बृहता

प्रथिष्ठम् । उपेति । यामि । शर्म । शिशानः ।
अग्निः । क्रतुभिरिति क्रतु-भिः । सर्मिद्ध इति
सं-इद्धः । सः । नः । दिवा ॥ ३३ ॥ सः । रिपः ।
पातु । नक्तम् ।^{१७}वीति । ज्योतिषा । बृहता । भ्राति ।

प्रथिष्ठं प्रथुतमम् । यद्वा—प्रथयितृतमम् । प्रथितृशब्दात्
'तुश्छन्दसि' इतीष्ठन्, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति वृलोपः ।
ईदृशं तं शर्म शरणमुपयामि रक्षकं भजे । स च क्रतुभिः
सर्मिद्धः प्रज्ञाभिस्सन्दीप्तः अस्मदीयेर्वा यजनैः प्रबृद्धतेजाः ।
अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः । शिशानस्तीक्ष्णीभवन् । श्यतेर्व्यत्यये-
नात्मनेपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्शुः, अम्यासस्येत्वम्,
'अम्यस्तानामादिः' आद्युदात्तत्वम् । ईदृशस्स नः अस्मान्
दिवा च नक्तं च रिपः पातु दुःखाद्रक्षतु । हिंसाद्वा रक्षःप्रभृ-
तेरस्मान्पातु । पूर्ववाद्धिमक्तेरुदात्तत्वम् 'सावेकाचः' इति ॥

^{१७}अय याज्या—वीति ॥ अयमग्निर्बृहता ज्योतिषा महता
तेजसा इत्यंभूतस्सन् विभाति विशेषेणाभाति महाननेनास्मदीयेन
हविषा । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ।
किञ्च—विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि । 'शेश्छन्दसि' इति लोपः ।

भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महि-
त्वा । प्रादेवीर्मायास्संहते दुरेवा-
शिश्रीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।

अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महित्वेति
महि-त्वा । प्रेति । अदेवीः । मायाः । संहते ।
दुरेवा इति दुः-एवाः । शिश्रीते । शृङ्गे इति ।

आविष्कृणुते आविष्कुर्वीत । किञ्च—अदेवी अदेवनशीलाः
आसुरीमायाः प्रसंहते अभिभवेत् । दुरेवां दु खेनैतव्या दुष्प्र-
धर्पा इति यावत् । एतेर्व*, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—
शृङ्गे शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये ज्वाले शिश्रीते† तीक्ष्णीकृस्ते ।
श्यतेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम्, पूर्ववच्छपश्लु, इत्वं चाम्यासस्य,
'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे 'अनुदात्ते च' इत्याद्यु-
दात्तत्वम् । किमर्थं शिश्रीत इत्याह—रक्षसे विनिक्षे रक्षोविनाशार्थम् ।
पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वम् । विनिक्षे—णिशि चुम्बने, 'कृत्यार्थे
तव्वेकेन्' इति केन्प्रत्ययः, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्वा-
लाम्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव, रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णी-
करोत्विति । यद्वा—णिजेशशोधनकर्मणः 'तुमर्थे सेसेनसे' इति
क्सेप्रत्ययः, 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सानि वा व्यत्ययेन गुणाभावः । विनाशे बन्धनं विनाशनमेव ॥

*छ. ग-दुरुपस्थानेतेरोणादिभ्यो यत्प्रत्ययः.

†छ-ग—ज्वाले । शृणोतेःशृङ्गे हिंस्रभूते शत्रुजाते शिश्रीते.

उत स्वानासो दिविपन्त्वग्नेस्ति-
ग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ । मदे

रक्षसे । विनिक्ष इति वि-निक्षे । ¹⁸उत । स्वाना-
सः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मायुधा इति
तिग्म-आयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उ । मदे ।

¹⁸अथ याज्याविकल्पः, उपहोमार्या वां—उतेति ॥ स्वानासः
स्वनं कुर्वन्तः हवि प्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः । स्वनतेर्व्यत्ययेन
कर्तरि घञ्, आज्ञसेरमुक्, 'कर्पात्वतः' इत्यन्त्रोदात्तत्वम् ।
ईदृशाः अग्नेः रश्मयः उत दिवि दिव्यपि सन्तु सर्वत्राकाशे
विजृम्भन्ताम् । छान्दसं पत्वम् । 'अडिदम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् । तिग्मायुधाः
तीक्ष्णायुधाः । तिग्मं तीक्ष्णमेव आयुधस्थानीयं शत्रूणां वेधक-
त्वात् येषां ते तव रश्मयः दिव्यपि प्रकाशन्ताम् । किमर्थः ?
रक्षसे हन्तवै रक्षोवधार्थम् । हन्तेः कृत्यार्थे भावे तवै ऽयः ।
प्ररुजन्तु प्रकर्षेण भक्षयन्तु हवींषि । रुजो भङ्गे तौदादिकः ।
यद्वा—भामाः क्रोधनशीलाः रुत्वा [क्तुः?] अस्य रश्मयः प्ररुजन्तु प्रक-
र्षेण रक्षःप्रमृत्यपि भक्षयन्तु । मदेचित् मदायेवास्य । यद्वा—
उपमानार्थश्चिच्छब्दः । महस्मे [मध्याह्ने] वर्तमानस्यास्य यथा
रश्मयो विश्वं दहन्ति, एवमस्मद्विपून् भक्षयन्त्विति । एवमस्म-
द्विपये प्रवर्तमानमेनमग्निं अदेवीः अदेव्यः आसुर्यः परिबाधः
पीडाः न वरन्ते न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्तु । वृजो वृडो वा

चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते
परिवाधो अदेवीः ॥ ३४ ॥

चिद् । अस्य । प्रेति । रुजन्ति । भामाः । न ।
वरन्ते । परिवाध इति परि-वार्यः । अदेवीः ॥ ३४ ॥

अघशस्सस्त ते जरताश् रुजामि ह
दिवैकचत्वारिंशच्च ॥ १४ ॥

आप उन्दन्त्वाकूत्यै दैवीमियन्तेवस्यस्य-
शुना ते सोमन्त उदायुपा प्र व्यवस्वाग्नेरातिथ्य-
मशुरशुर्वित्तायनी मेसि युजते कणुष्व
पाजुश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आपो वस्यसि या तवेयङ्गीश्चतुस्त्रिंशत् ॥ ३४ ॥
आप उन्दन्त्वदेवीः ॥

हरिः ओम् तत्सन्.

व्यत्ययेन शप् । परिपूर्वाद्वाधतेसम्पदादिलक्षणस्त्रियां क्तिप्,
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति श्रीभट्टमास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमे काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः.

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे-
ध्रिरसि नारिरसि परिलिखितः

‘देवस्य’ । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । एति । ददे । ‘अध्रिः’ । असि । नारिः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः.

‘अतः परमध्वरकाण्डं सोमार्पणम् । तत्रौदुम्बर्यवटपरिलेखनार्थ-
मग्निमादत्ते—देवस्य त्वेति ॥ व्याख्यातं चैतत्* । हे अग्ने
त्वामादद इति सावित्रस्यैवायं शेषः ॥

‘तामभिमन्त्रयते—अध्रिरसीति ॥ अध्रिः कठिनमपि प्रदेशं
भित्तानुप्रवेष्टुं समर्थासि, एवंनाम तीक्ष्णासीत्यर्थः । अत्र गतौ,
‘इत्सर्वधातुभ्यः’ इतीन्द्रत्ययः । यद्वा—अपो विभर्तौत्यध्रिः,
यागसाधनद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात्, तीक्ष्णीकरणाय ‘कर्मकारेण’ पायि-
तोदकत्वाद्वा । अफ्छब्द उपपदे ‘विभर्तः’ ‘अचः’ इतीन्द्रत्ययः,
बहुलवचनाद्गुणो न क्रियते, स्वरानवग्रहो चिन्त्यो । व्यत्ययो
वा । कथं पुनरियं तीक्ष्णेति ज्ञायते? इत्याह—नारिरसि ।
नृ नये, ‘पुंसि संज्ञायां घः’ । नरः नेता निपुणः कर्मकारः,
तस्यापत्यमसि, तेनोत्पादितत्वात् । यद्वा—‘नयतेष्टिलोपश्च’ इति
ऋप्रत्यये ना, तस्यापत्यमिति बाह्यदेराकृतिगणत्वात् इन्द्रत्ययः ।

रक्षः परिलिखिता अरांतय इदम्-
ह* रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्देष्टि यश्च वयं द्विष्म इद-
मस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि दिवे
त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा

अस्ति । ^१परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः ।
परिलिखिता इति परि-लिखिताः । अरांतयः ।
इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति ।
कृन्तामि । यः । अस्मान् । देष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्रीवाः । अपीति । कृन्ता-
मि । 'दिवे । त्वा । ^२अन्तरिक्षाय । त्वा । ^३पृथिव्यै ।

एवं वा—यद्यपि तीक्ष्णतया हिंसिकासि, तथापि त्वं मम नारि-
रसि अरिर्न भवसि मित्रमेवासि । 'मुष्मुषा' इति प्रतिषेध-
वचनो नशब्दस्समस्यते, सानुबन्धकश्चेन्नलोपेन भाव्यम्, अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं व्यत्ययेन, 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इति
वचनात् । शान्त्यर्थं चैवमियमुच्यते, 'वज्र इव वा एषा यद-
भिरभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै'* इति द्राक्षणम् ॥

^३तयावटं परिलिखति—परिलिखितमिति ॥ अपिकृन्तामोत्वनो
मन्त्रो ध्यास्यातः† ॥

^{४-६}अग्रादारभ्योदुम्बरीं प्रोक्षति—दि३ तैति ॥ चर्हिःप्रोक्षणे

शुन्धतां लोकः पितृपदनो यवो-
सि यवयास्मद्वेषः ॥ १ ॥ यवया-

त्वा । 'शुन्धताम् । लोकः । पितृपदन इति पितृ-
सदनः । 'यवः । असि । यवय' । अस्मत् ।

व्याख्यातम् * द्युलोकादिस्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामीत्यौदुम्बर्या अग्रमध्य-
मूलानि दृष्यकृष्यकप्रोक्ष्यन्ते । 'परस्तादर्वाचीम्'† इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

‘अवटे अपोवनयति—शुन्धतामिति ॥ पितरस्सीदन्त्यस्मिन्निति
पितृपदनः । अधिकरणे स्युद्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
लिप्स्वरेण सदनशब्द आद्युदात्तः, सुपामादित्वात्पत्वम् । ईद-
शोयं लोकः अवटाल्योवकाशश्शुन्धताम् शुद्धो भवतु । व्यत्यये-
नात्मनेपदम्, ‘अदुपदेशात्’ इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । ‘क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोवनयति शान्त्यै’†
इति ब्राह्मणम् ॥

‘अवटे यवान्प्रक्षिपति—यवोसीति ॥ यावयति अपनयति
क्षुधमिति यवः । यौतेः दृष्यग्भावकर्मणोन्तर्भावितण्यर्थात् ‘पुंसि
संज्ञायां घः’, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि
‘क्रुदोरप्’ इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् । ईदृशस्त्वमस्मत्
अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्यं रसः प्रमृति यवय अपनय विनाशाय ।
यौतेर्णिचि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति वृद्धिर्न क्रियते,
तिङ्ः परत्वात् निहन्यते । यद्वा—द्वेषेः ‘अन्येभ्योपि दृश्यते’

रांतीः पितृणां सदनमस्युदिवः
स्तभानान्तरिक्षं पूण पृथिवीं दृष्ट्व

द्वेषः ॥ १.॥ यवयं । अरांतीः । पितृणाम् ।
सदनम् । असि । ^{१०}उदिति । दिवम् । स्तभान् ।
एति । अन्तरिक्षम् । पूण । पृथिवीम् । दृष्ट्व ।

इति विच् । द्वेषः द्वेष्टृन्विनाशय । किञ्च—अरांतीः अदातुन्
शत्रूंश्च यवय । रांतेः कर्तरि क्तिनि क्तिचि वा नञ्समासेऽ
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मदीयांश्च शत्रून्नाशयेत्यर्थः ।
अपदात्परत्वादिदमाख्यातं न निहन्यते । ‘ऊर्गे यवः’ इत्यादि
ब्राह्मणम्* ॥

^१तस्मिन्व्यतिपज्य बर्हिर्मुष्टिं निदधाति—पितृणामिति ॥ सी-
दन्त्यस्मिन्निति सदनं आसनम् । अधिकरणे ल्युट्, लिट्स्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । पितृणामासनमसि । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति
पठौबहुवचनस्योदात्तत्वम्, ‘छन्दस्युभयथा’ इति ‘नामि’
इति दीर्घत्वं न क्रियते । ‘पितृदेवत्वं ह्येतत्’* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

^{१०}औदुम्बरीमुच्छ्रयति—उदिवमिति ॥ हे औदुम्बरि दिवं
दिविष्ठानुत्तमान उत्तम्भय धारय । स्तन्मुस्तोत्रो धातुः, ‘स्तन्मु
स्तुन्मु’ इति श्वाप्रत्ययः । ‘हलश्चशानज्झौ’ इति शानना-
देशः । तथा अन्तरिक्षमन्तरिक्षस्थान् पूण प्रीणय । पूण प्रीणने

द्युतानस्त्वां मारुतो मिनोतु मित्रा-

११ द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुण-
योरिति मित्रा-वरुणयोः । ध्रुवेण । धर्मणा ।

इति तौदादिकः । तथा एथिवीं एथिवीस्यान् दृह वर्धय ।
दृह दृहि वृद्धौ । एथिवीशब्दो डीपन्तोन्तोदात्तः ॥

११ प्राचीनकर्णामौदुम्बरीमिनोति—द्युतानस्त्वेति द्विपदया विरा-
जा जगत्या वा ॥ द्योतनशीलो द्युतानः । द्युतेस्ताच्छीलिकश्चानश ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्वा—'युधिबुधिदृशां
किञ्च' इति विधीयमान आनच्प्रत्ययो बहुलवचनाद्द्युतेरापि भव-
ति । सर्वथा सार्वधातुकत्वाभावात् 'अनुदात्तेतः' इति लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्रवर्तते ।
हे औदुम्बरी द्युतानो मारुतस्त्वां मिनोतु अबटे प्रक्षिपतु; द्युता-
ननामा वा मारुतस्त्वा मिनोतु । 'द्युतानो ह स्म वै'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । डु मिञ् प्रक्षेपणे, सौवादिकः । मरुच्छब्दात्प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थिवोणप्रत्ययः । मित्रावरुणसम्बन्धिना ध्रुवेण नित्येन
धर्मणा कर्मणा धारणेन वा त्वां मिनोतु । 'देवताद्वन्द्वे च'
इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदरं
वै सदः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

चरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा ब्रह्मवनिं
 त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं राय-
 स्पोपवनिं पर्यूहामि ब्रह्म दृ५ह
 क्षत्रं दृ५ह प्रजां दृ५ह रायस्पोपं

¹² ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमि-
 ति क्षत्र-वनिम् । सुप्रजावनिमिति सुप्रजा-वनिम् ।
 रायस्पोपवनिमिति रायस्पोप-वनिम् । परीति ।
 ऊहामि । ¹³ ब्रह्म । दृ५ह । क्षत्रम् । दृ५ह ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । दृ५ह । रायः । पोपम् ।

¹² पुरीषेणौदुम्बरीं प्रदक्षिणं पर्यूहति—ब्रह्मवनिमिति ॥ ब्रह्म
 ब्राह्मणान्वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनि । ‘छन्दसि वनसनरसि-
 मथाम्’ इतीन्मत्ययः, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवं क्षत्र-
 वनिं सुप्रजावनिं रायस्पोपवनिमिति । ‘पष्ठ्या आक्रोशे’ इत्य-
 नाक्रोशेपि बहुलवचनात् पष्ठ्या अलुक्, ‘पष्ठ्याः पतिपुत्र’
 इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । एवंगुणां त्वामौदुम्बरीं परितस्सर्वं
 ऊहामि स्थापयामि, पुरीषेणावटं पूरयित्वा स्थिरां करोमीत्यर्थः ।
 ‘उपसर्गादस्यत्पूयोर्वा वचनम्’ इति परस्मैपदम् ॥

¹³ मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—ब्रह्म दृहेति ॥ हे मैत्रावरुणदण्ड
 ब्राह्मणादीन् दृहं वर्षय । प्रजाशब्दः कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
 न्तोदात्तः । रेशब्दात्परस्याः पष्ठ्याः ‘ऊडिदम्’ इत्यादिभ्यो-
 न्तत्वम् ॥

दृ२ह घृतेन द्यावापृथिवी आ
पृणेत्यामिन्द्रस्य सदोसि विश्वज-
नस्य छाया परि त्वा गिर्वणो

दृ२ह । ¹⁴घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । एति । पृणेत्याम् । ¹⁵इन्द्रस्य । सदः ।
असि । ¹⁶विश्वजनस्येति विश्व-जनस्य । छाया ।
¹⁷परीति । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु ।

¹⁴औदुम्बरीविशाखयोर्मध्ये विशाखाग्रयोर्वा हिरण्यं निधाय स्तुवे-
णाभिमुहोति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवीस्थानीये औदुम्बरीमूलाग्रे
घृतेनात्मानमापृणेत्यां प्रीणयतम् । द्यावापृथिव्यावेव वा उदकेन
प्रीणयतम् । 'द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति'* इति ब्राह्म-
णम् । पृणातेरुच्यतेनात्मनेपदम् ॥

¹⁵मध्यमं छदिर्निदधाति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य सदः सदनं
गृहं असि । 'ऐन्द्र हि देवतया सदः'* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶पार्श्वयोश्छदिर्निदधाति—विश्वजनस्येति ॥ विश्वजनस्य सर्व-
जनस्य छाया गृहमासि । 'विश्वजनस्य ह्येषा छाया'* इति
ब्राह्मणम् । छायाशब्दो गृहनामस्य निरुक्तकारैः पठ्यते ॥

¹⁷सदः परिश्रयति—परित्वेति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥ इन्द्रदेव-
त्यत्वादिन्द्रत्वेन सद उच्यते । हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वन-

गिरं इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु
वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य

विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध-आयुम् । अन्विति ।
वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः । ¹⁸ इन्द्रस्य ।

नीय सम्भजनीय । असुनन्तस्यामन्त्रितत्वादनुदात्तत्वम् । इमा
वक्ष्यमाणास्तोत्रशस्त्रादिलक्षणा गिरः त्वां परिभवन्तु व्याप्नुवन्तु
विश्वतस्सर्वतः । परिभवतिः व्याप्तिकर्मा । यद्वा—‘लक्षणेत्थंभू-
ताख्यान’ इति भागे लक्षणे वा द्योत्ये परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
इमा गिरस्त्वां परिभवन्तु तव भागात्मना भवन्त्यस्त्वामेव भजन्ता-
मिति यावत् । यत्र त्वं तत्र भवन्त्विति वा । किञ्च—वृद्धायुर्दी-
र्घायुः । ‘छन्दसीणः’ इत्युणप्रत्ययान्तेन बहुव्रीहिः । ईदृशं
त्वामनु वृद्धयस्समृद्धयो भवन्तु । अनोलक्षणे भागे वा कर्मप्रव-
चनीयत्वम् । यत्र त्वं तत्र समृद्धयो भवन्त्विति यावत् । त्वामेव
भजन्तामिति वा । सदसि हि सर्वाः स्तुतयः क्रियन्ते सर्वाश्च
समृद्धयस्सम्पद्यन्ते । अपि च जुष्टयस्सेवा अस्माभिः क्रियमाणा-
स्तव जुष्टा इष्टा भवन्तु । ‘नित्यं मन्त्रे’ इति जुष्टशब्द-
आद्युदात्तः ॥

‘दक्षिणाह्वर्वाही कुशमुष्टिमुपनिगृह्य दर्भेण स्पन्द्यां प्रवर्तयति—
इन्द्रस्येति ॥ ‘विष्णोस्त्यूरसि’* इत्यनेनेदं व्याख्यातमायम् ।
सदस ऐन्द्रत्वादत्रैवमुच्यते ॥

स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्रा-

य त्वा ॥ २ ॥

रक्षोहणो^१ वलगहनो^१ वैष्णवान्

स्यूः । असि । ^{१९}इन्द्रस्य । ध्रुवम् । असि ।

^{२०}ऐन्द्रम् । असि । इन्द्राय । त्वा । ॥ २ ॥

द्वेप इमा अष्टादश च ॥ १ ॥

‘रक्षोहण इति रक्षः—हनः । वलगहन इति

^{१९}ग्रन्थि करोति—इन्द्रस्येति ॥ इदमपि ‘विष्णोर्ध्रुवमसि’*
इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

^{२०}सदोभिमृशति—ऐन्द्रमसीति ॥ इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं
त्वमसि । तादृशं त्वामिन्द्राय इन्द्रार्थमभिमृशामीति शेषः ।
‘ऐन्द्रं हि देवतया सदः’† इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘वैष्णव-
मसि विष्णवे त्वा’* इत्यनेन वेदं गतप्रायम् ॥

इति तृतीये प्रथमोनुवाकः.

‘उपरवान्स्तनति पूर्वयोर्दक्षिणमेवाग्रे—रक्षोहण इति ॥ हन्तेः
‘बहुलं छन्दसि’ इति क्विप्, ‘एकानुत्तरपदे णः’ इति

खनामीदमहं तं वलगमुद्वपामि
यन्नस्समानो यमसमानो निचखा-

वलग-हनः । वैष्णवान् । खनामि । 'इदम् ।
अहम् । तम् । वलगमिति वल-गम् । उदिति ।
वपामि । यम् । नः । समानः । यम् । असमानः ।

णत्वम् । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्युपधालोपो न
क्रियते । रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । वलो नामासुरमुख्यः, तद्वा-
मिनस्तद्धृत्या वलगाः । यद्वा—वृणोतीति वलो भवः । कपिलका-
दित्वाद्यत्वम् । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते वलगाः । सूर-
विशेषाः । यद्वा—जीर्णकटपटादिखण्डसम्भृताः अस्थिनखरोम
पादपांसुप्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते
वलगाः । ते हि प्राणिनां बाधकतया वलगामिनो बलवद्भया
भवन्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्दः । तेषां हन्तारो
वलगहनः । ईदृशान्विष्णुदेवत्यानुपरवान् खनामि । 'वैष्णवा
हि देवतयोपरवाः' * इति ब्राह्मणम् । देवानां नासिकादिप्राण-
स्थानीया उपरवाः । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य ऋविर्धानं प्राणा
उपरवाः' * इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वल-
गांश्च निघ्नन्तीति । 'असुरा ये निर्यन्तः' * इति ब्राह्मणम् ॥

'पांसूनुद्वपति—इदमहमिति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । तं
वलगमहमिदमुद्वपामि उदृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह—नः
अस्माकं समानस्तुल्यः यं वलगं निचखान । 'तिष्ठि चोदात्तवति'

छन्दसार्ववाढो वलगः किमत्र भद्रं
तन्नौ सह विराडसि सपत्नहा
सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासा-

‘किम् । अत्र । ‘भद्रम् । ‘तत् । नौ । सह । ‘विराडिति
वि-राट् । अ॒सि । स॒प॒त्न॒हेति॑ सपत्न-हा । ‘स॒म्रा-
डिति॑ सं-राट् । अ॒सि । भ्रा॒तृ॒व्य॒हेति॑ भ्रातृव्य-हा ।
‘स्व॒रा॒डिति॑ स्व-राट् । अ॒सि । अ॒भि॒मा॒ति॒हेत्य॑भि-
माति-हा । ¹⁰वि॒श्व॒रा॒डिति॑ विश्व-राट् । अ॒सि ।

‘उपरवान्क्रमेणावमृशतो ध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात्संतृण्णाः ।
‘तस्मात्संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः ’* इति ब्राह्मणम् । बहिर-
संतृण्णाः । ‘न सम्भिनन्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ’* इति
ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः । अप
यजमानः पृच्छति—अध्वर्यो किमत्रेति ॥

इतर आह—भद्रमिति ॥ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि
कल्याणे, रन्प्रत्ययः, उपधालोपश्च ॥

‘यजमान आह—तन्नौ सहेति ॥ तद्भद्रमावयोस्सहैवास्तु ।
अथाध्वर्युः पृच्छति—यजमान किमत्रेति । भद्रमित्यादि यथा-
यथम् । एवं सर्वत्र ॥

⁷⁻¹⁰उपरवानभिमृशति सर्वानेवानुपूर्व—विराडिति ॥ विविधं

नाष्ट्राणां हन्ता ॥ ३ ॥ रक्षोहणो
वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्-

विश्वांसाम् । नाष्ट्राणाम् । हन्ता ॥ ३ ॥ "रक्षो-
हण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-ह-

रानतीति विराट् । 'सत्सूद्वि' इति क्तिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । सपत्ताशशत्रवस्तेषां हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' इति क्तिप् ।
यस्माच्चं विविधं दीप्यसे तस्मात्सपत्तहा । सङ्गतं दीप्यत इति
समाट् । 'मो राजि समः कौ' इति मस्य मः । यस्मादेवं
तस्माच्चं भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्यास्सपत्ताः । 'व्यन् सपत्ते' इति
व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता बाह्याभ्यन्तरभेदेन नित्यानित्यभेदेन
वा शत्रूणां पृथगभिगनम् । स्वायत्तं दीप्यस इति स्वराट् ।
यस्मादेवं तस्माच्चं अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः
क्तिनि नित्यमप्यनुनासिकलोपं बाधित्वा व्यत्ययेन 'अनुनासिकस्य
फिक्कलोः' इति दीर्घत्वम् । ततः 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना-
नुनासिकलोपः । तस्या हन्ता । महानलेन हि पाप्मा निहन्तुं
शक्यते । विश्वेषु लोकेषु रानतीति विश्वाराट् । 'विश्वस्य
वसुराटोः' इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वासां नाष्ट्राणां
नाशयितृणां दैवादिप्रवृत्तीनां हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशेर्ण्य-
न्तात् 'दादिभ्यश्छन्दसि' इति व्रन्प्रत्ययः, 'तितुव्रतप' इती-
द्वृत्तिपेधः, णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण व्रन उदात्तत्वम्, 'व्रश्च'
इत्यादिना पत्वम् ॥

"उपरवान्प्रोक्षति—रक्षोहण इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामीति
सम्बन्धः ॥

क्षोहणो वलगहनोव नयामि वैष्ण-
वान् यवोसि यवयास्मद्वेषो यवया-
राती रक्षोहणो वलगहनोव स्तृणा-

नः । प्रेति । उक्षामि । वैष्णवान् । ¹²रक्षोहण
इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-हनः ।
अवेति । नयामि । वैष्णवान् । ¹³यवः । असि ।
यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः ।
¹⁴रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति
वलग-हनः । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् ।

¹²उपरवेष्पपोवनयति—रक्षोहण इति ॥ एवंविधान् युष्मान्,
अधस्तादपोवनयामि प्रापयामि अद्विस्संयोजयामि । अवनयतिस्व-
भावादद्विरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्युष्मानपोवनयामीति
भवति, युष्मास्वपोवनयामीति यावत्; यथा—‘अजां नयति
ग्रामम्’ इति । ‘तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः’* इति
ब्राह्मणम् ॥

¹³तेषु यवान्प्रस्कन्दयति—यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । ‘प्राणे-
ष्वेवोर्जं दध्नाति’* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁴उपरवान् बर्हिषावस्तृणाति—रक्षोहण इति ॥ युष्मानवस्तृ-
णामीत्यधस्ताच्छादयामीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । ‘तस्माद्योमशा
अन्तरतः प्राणाः’* इति ब्राह्मणम् ॥

मि वैष्णवान्रक्षोहणौ वलगहनोभि
जुहोमि वैष्णवान्रक्षोहणौ वलगह-
नावुप दधामि वैष्णवी रक्षोहणौ

¹⁵रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वल-
ग-हनः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् । ¹⁶रक्षो-
हणाविति रक्षः-हनौ । वलगहनाविति वलग-
हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति । ¹⁷रक्षो-
हणाविति रक्षः-हनौ । वलगहनाविति वलग-

¹⁵हिरण्यमन्तर्धाय स्तुवाहुत्या उपरवानभिनुहोति—रक्षोहण
इति ॥ युष्मानभिनुहोमीति युष्मानाज्येन व्याधारयामीति । 'प्राणे-
ष्वेव तेजो दधाति' * इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶अधिपवणफलके उपदधाति—रक्षोहणाविति ॥ एवंगुणे युवा-
मुपदधामीति । वैष्णवी वैष्णव्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । 'हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे' * इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

¹⁷अधिपवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—रक्षोहणाविति ॥
युवां पर्यूहामीति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । 'उपसर्गा-
दस्यत्यूहोर्वा वचनम्' इति परस्मैपदम् ॥

वल॒ग॒ह॒नौ॑ पर्यू॒हामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॑क्षो-
ह॒णौ॑ वल॒ग॒ह॒नौ॑ परि॑ स्तृ॒णामि॑
वै॒ष्ण॒वी र॑क्षोह॒णौ॑ वल॒ग॒ह॒नौ॑ वै॒ष्ण॒-

ह॒नौ॑ । परीति॑ । ऊ॒हामि॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ¹⁸र॒क्षो-
ह॒णा॒विति॑ रक्षः-ह॒नौ॑ । व॒ल॒ग॒ह॒ना॒विति॑ वल॒ग॒-
ह॒नौ॑ । परीति॑ । स्तृ॒णामि॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ¹⁹र॒क्षो-
ह॒णा॒विति॑ रक्षः-ह॒नौ॑ । व॒ल॒ग॒ह॒ना॒विति॑ वल॒ग॒-
ह॒नौ॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ²⁰बृ॒हन् । अ॒सि । बृ॒हद्वा॒वेति॑

¹⁸एते बर्हिषा परिस्तृणाति—रक्षोहणाविति ॥ युवां परितृ-
णामीति ॥

¹⁹एते अभिमृशति—रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति ॥

²⁰फलके आण्गोद्वादयति—बृहन्निति ॥ हे आवान् बृहन्महा-
नसि धीर्येण । शतृवद्वावात् ‘उगिदचाम्’ इति नुम् । न परं
धीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्नसीत्याह—बृहद्वावा महा-
पापाणः । अवयवभूता आवाणोपि गृह्यन्ते । यद्वा—गृणन्तीति
आवाणः शब्दकारिणोवयवाः, बृहन्तो आवाणो यस्य । गृ-
निगरणे, कनिप्, आडागमः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रार्थं बृहर्ती
वाचं वद, ययेन्द्र इमां वाचं श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्वा-
वात् ‘उगितश्च’ इति डीप् । ‘बृहन्महोरूपसङ्ख्यानम्’ इति
नद्या उदात्तत्वम् । ‘शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विवर्धनं प्राणा

वी वृहन्नसि वृहद्ग्रावा वृहतीमिन्द्रा-
यु वाचं वद ॥ ४ ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्य-

वृहत्-ग्रावा । वृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् ।
वद ॥ ४ ॥

हन्तेन्द्राय द्वे च ॥ २ ॥

'विभूरिति' वि-भूः । अ॒सि । प्र॒वाह॒ण॒ इति

उपरवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ताः * इत्यादि
ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति—शिरस्थानीये हविर्धाने प्राणस्था-
नीयेषूपरवेषु हनूस्थानीयाम्यामधिपवणफलकाम्यां परिगृहीते जिह्वा-
स्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीये ग्रावभिः खादनस्थानीयमधिपव-
कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यगत्वा उदरस्थानीये
सदसि भक्षयन्तीति । 'यो वै विराजो यज्ञमुखे' * इत्यादि च ॥

इति तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः.

अथ धिष्यनिवपनमन्त्राः । 'चात्वालाद्धिष्णिग्यानुपवपति'†
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयादयोऽष्टौ न्युष्यन्ते । आहवनी-
यादयोऽष्टावनुदिश्यन्ते । 'न्यन्ये धिष्णिग्या उप्यन्ते नान्ये'†

इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयं निवपति चात्वालात्पुरीषं सिक-
ता इति गृहीत्वा परिमण्डलं धिष्ण्यं करोति—विभूरिति ॥
'रौद्रेणानीकेन' इत्यादि सर्वत्रानुपज्यते । आधेयान्निधर्मा आधा-
रेपूपचर्यन्ते । विविधं भवितासीति विभूः । 'आग्नीध्राद्धिष्णि-
यान्विहरति'* इति सर्वाधिष्ण्यादित्वाद्धिभूरित्युच्यते । 'भुवस्संज्ञान्त-
रयोः' इति क्तिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत एवाविधोसि
तस्मात्प्रवाहणस्त्वं प्रकर्षेण हविषां बाहयिता स्वात्मनान्यैश्च धिष्ण्या-
धौरैरग्निभिः । बहतेर्ण्यन्ताद्बहुलवचनं कर्तरि करणे वा ल्युट्,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वगोदात्त-
त्वम्, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । यद्वा—वाङ् प्रयत्ने, तस्मा-
च्छुट् । यज्ञार्थं प्रकर्षेण व्याप्त्रियमाण इति यावत् । रौद्रेण
शूरेण अनीकेन सैन्येन । रौद्रमिव रौद्रम् । यथा रौद्रगणः
शूरो भवति एवमन्यदपि यत्कूरं तद्रौद्रम् । 'संज्ञायां च'
इत्युत्पन्नस्य कनः देवपथादित्वाङ्गुप्, 'संज्ञायामुपमानम्' इत्या-
द्युदात्तत्वम् । 'स्किगन्तस्योपमेयनामधेयस्य' इति वा । हे अग्ने
अग्न्याधार मां पाहि रक्ष, पिष्टहि पूरय च मां कामैः । पु
पालनपूरणयोः अनुदात्त उदात्तेत् जुहोत्यादिकः, 'अर्ति-
पिपत्स्योश्च' इत्यम्यासस्येत्वम् । यद्वा—पिष्टहि तृप्य अस्मात्तु सानु-
ग्रहो भव । ॥ प्रीतो भौ[सौः]वादिकः उदात्तेत्, 'बहुलं छन्दसि'
इति शपश्शुः, 'बहुलं छन्दसि' इत्यम्यासस्येत्वम् । मा च मा
हिंसीः । अत्र 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्प्रकृतिर्न
निहन्यते, अपदात्परत्वाद्वितीया न निहन्यते, तृतीया तु
निहन्यत एव ॥

वाहनश्वात्रोसि प्रचेतास्तुथोसि

प्र-वाहनः । ^२वह्निः । अ॒सि । ह॒व्य॒वाहन॒ इति॑
ह॒व्य-वाहनः । ^३श्वा॒त्रः । अ॒सि । प्र॒चे॒ता इति॑
प्र-चे॒ताः । ^४तु॒थः । अ॒सि । वि॒श्ववे॒दा इति॑ वि॒श्व-

^१होतुर्धिष्ण्यं निवपति—वह्निरसीति ॥ वहतिरावाहने वर्तते ।
'वहिश्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः ; तत्र हि निदित्युच्यते ।
वह्निरसि देवानामावाहकोसि, आह्वातासीति यावत् । आहूय
तेभ्यो हव्यानां हविषां वोढा प्रापयिता चासि । 'हव्येऽनन्तः
पादम्' इति व्युट्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^२मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निवपति—श्वात्रोसीति ॥ आशुशब्दस्य
पूर्वापरवर्णविपर्ययः ; आशु त्राता श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति ।
'आतोनुपसर्गे कः' इति कः क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वात्,
धायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आशु सर्वदा गच्छ-
तीति श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति । सर्वथा व्युत्पत्त्यनव-
धारणान्नावगृह्यते । अतः सातत्यगमने, 'दादिभ्यश्छन्दसि'
इति त्रन्प्रत्ययः, 'त्रिचक्रादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तत्वम्,
'तितुत्र' इतीदृशतिषेधः । प्रकृष्टश्रेयसीति प्रचेताः । चिती संज्ञाने,
'गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तस्मादमुन्प्रत्ययः,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रचेतां वरुणः । एवं मित्रावरुण-
सम्बन्धिनो मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं ताम्यामभेदेन स्तूयते ॥

^३ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्ण्यं निवपति—तुथोसीति ॥ तुथो-
नामाग्निः दक्षिणाविभागकृत् । 'तुथो ह स्म वै विश्ववेदा

विश्ववेदा उशिगंसि कविरङ्गारि-

वेदाः । उशिक् । अस्ति । कविः । अङ्गारिः । अस्ति ।

देवानां दक्षिणा विभजति * इति ब्राह्मणे तुयः प्रसिद्धः । स एव त्वमसीति स्तूयते विभागसामर्थ्यं प्रकटयितुम् । अयमपि हि ब्राह्मणानि विभज्य शंसति । तु इति सौत्रो धातुः वृद्धि-कर्मा, 'पातुतुदि' इत्यादिना पितृत्यादिभ्यो विधीयमानः स्थकप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । महानित्यर्थः । यद्वा—स्तौतेस्थक्याद्यवर्णलोपः; ययोक्तम्—'ह्रौ चापरौ वर्णवि-कारनाशौ' इति । स्तुत्य इत्यर्थः । विश्वं वेत्ति विन्दतीति वा विश्ववेदाः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति कारकपूर्वादिसुन्प्रत्ययः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरग्रहणस्य बहु-व्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-पदान्तोदात्तत्वम् । सर्वधनो वा ॥

पोतुर्धिष्ण्यं निवपति—उशिगसीति ॥ पोतारौ देवकवी । यथा—'मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा'† इति । अतोस्यापि तद्रूपेण स्तुतिः । उशिक् कमनीयः स्पृहणीयः । वश कान्तौ, 'वशः किञ्च' इतीजिप्रत्ययः । कविः क्रान्तदर्शनः सूक्ति-मार्गाणां द्रष्टा । कु शब्दे, 'अच इः' इतीप्रत्ययः ॥

नेष्टुर्धिष्ण्यं निवपति—अङ्गारिरिति ॥ अङ्गवेतावमिविशेषो । यथा—'स्वान् भ्राजाङ्गारे चम्पारे'‡ इति । तावत्र स्तूयेते । अङ्गमानाः स्वमार्गप्रच्युता अरयो यस्य सोङ्गारिः । अङ्गमाना-

रसि वम्भारिरवस्युरसि दुवस्वा-
ञ्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयस्सम्राडसि

वम्भारिः । 'अवस्युः । असि । दुवस्वान् । 'शुन्ध्यूः ।

रिरहारिः, शानघो लोपः । यद्वा—पचाद्यजन्तस्समस्यते ।
एवं वम्भ्रम्यमाणारिर्वम्भारिः । अमेर्यङ्गुन्तात्पचाद्यच्, रेफमकार-
घोर्लोपः । विनष्टैश्वर्यतया व्याकुलत्वं वम्भ्रम्यमाणत्वम् । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुका-
दात्तत्वे धातुस्वर । अस्मिन्पक्षे वृषादित्वात्पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं
• द्रष्टव्यम् । यद्वा—वम्भ्रमदरिर्वम्भारिः इति शत्रन्तस्समस्यते,
स च 'अम्यस्तानामादिः' इति आद्युदात्तः ॥

'अच्छावाकस्य धिष्ण्यं निरपति—अवस्युरिति ॥ वातविशेष-
वचनावेतौ । यथा 'अवस्ये त्वा वाताय स्वाहा । दुवस्वते
त्वा वाताय स्वाहा' * इति । तत्सम्बन्धित्वेनास्य स्तुतिः । अव-
रक्षणे, अवतेरमुन्मत्यय, तदिच्छति सर्वेषामिति 'छन्दसि
परेच्छायामपि' इति क्यचि 'क्याच्छन्दसि' इत्युमत्ययः ।
दुवस्यतिः परिचारकर्मा । कण्डूदि, प्रातिपदिकत्वपक्षे 'तदस्या-
स्त्यस्मिन्' इति मनुप् । परिचरणवान् सर्वैः परिचर्य इत्यर्थः ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । निपातो वायं द्रष्टव्यः ॥

'मार्जालीयं' निरपति—शुन्ध्यूरिति ॥ शुन्ध्यूः शोधयिता,
पात्रप्रक्षालनस्थानत्वात् । 'यजिमनिशुन्धि' इत्यादिना युच्च-

कृशानुः परिपद्योसि पवमानः

असि । मार्जालीयः । 'सम्राडिति सं-राट् ।
असि । कृशानुरिति कृश-अनुः । ¹⁰परि-
पद्य इति परि-सद्यः । असि । पवमानः ।

त्ययः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । मृज्यन्ते पात्राणीति मार्जालीयः । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालायालीयचः' इत्यालीयच्प्रत्ययः, 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । त्वयि कृतमार्जनानां पात्राणां शोधयितासीत्यर्थः । एवमष्टौ न्युप्यन्ते ॥

⁹अथाष्टावनुदिश्यन्तेनुक्रमेण सङ्कीर्त्यन्ते उपतिष्ठमानेन । आहवनीयमुपतिष्ठते—सम्राडिति ॥ सम्यग्राजतीति सम्राट् । 'सत्सूद्विप' इत्यादिना क्तिप्, 'मो राजि समः कौ' इति मकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृश अल्पा अनवः प्राणिनो यस्मिन् स कृशानुः, यस्मिन्सम्यग्राजति सर्वे प्राणिनः स्वल्पवीर्यशरीरैश्वर्या भवन्ति तादृशोसीत्यर्थः । कृश अल्पीभावे, इगुपधलक्षणः कः । भृमृशीप्रभृतिभ्यो विधीयमान उग्रत्ययो बहुलवचनादन्तिरेापि भवति ॥

¹⁰आस्तावमुपतिष्ठते—परिपद्योसीति ॥ परितस्सीदन्त्यस्मिन्निति परिपद्यः । 'शकि सहोश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनाद्वा अधिकरणे यत्प्रत्ययः, 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पवमानश्शोधनं कुर्वन् । 'पूह्यजोशानन्' इति शानन्प्रत्ययः, पूह पवने भौवादिकः । बहिष्पवमानसम्बन्धाद्वा पवमान इत्युच्यते ॥

प्रतक्कांसि नभस्वानसंमृष्टोसि
हव्यसूदं ऋतधामासि सुवज्योति-

¹¹प्रतक्केतिं प्र-तक्कां । अ॒सि । नभस्वान् । ¹²असं-
मृष्ट इत्यसं-मृष्टः । अ॒सि । ह॒व्यसू॒द इति हव्य-
सूदः । ¹³ऋतधामेत्युत-धामा । अ॒सि । सुवज्यो

¹¹वात्वालमुपतिष्ठते—प्रतक्केति ॥ तत्कतिर्गतिकर्मा । प्रकृष्टं
गतिर्गमनं प्रतक् । • तत्र हि ऋत्विग्यजमाना बहिर्*मार्जनार्थं
गच्छन्ति । तदस्यास्तीति प्रतक्का । ‘छन्दसीबनिपौ’ इति बनिप्
प्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—प्रकर्षेण गच्छन्ति
ऋत्विग्यजमाना इति प्रतक्का । ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते’ इति बनि-
प्रत्ययः । नभस्वान् उद्धृतपुरीषत्वेनावकाशवान् ॥

¹²पशुश्रपणमुपतिष्ठते—असंमृष्ट इति ॥ असंमृष्टः अविना-
शितः । मृश आमर्शने, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षः-
प्रभृतिभिरपरामृष्टोसीति यावत् । हव्यानां हृदयादीनां सूदः
पाचकः । पूद क्षरणे, पाकविशेषः क्षरणम्, कर्मण्यण्,
‘कूलसूदस्पलकर्पास्तंज्ञायाम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹³सदसो द्वारि विष्टन्नौदुम्बरीमुपतिष्ठते—ऋतधामेति ॥ ऋतं
‘सत्यं यज्ञो वा तत् धाम स्थानं यस्यास्ता ऋतधामा । यद्वा—
ऋतं साम तद्धाम यस्याः, तन्मूले हि साम गीयते, ‘औदुम्बरीं
स्पष्टोद्गायेत्’ इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋतशब्दो

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाजोस्येक-

तिरिति सुवः-ज्योतिः । ¹⁴ब्रह्मज्योतिरिति ब्रह्म-
ज्योतिः । असि । सुवर्धामेति सुवः-धामा । ¹⁵अजः ।

निष्ठान्तोन्तोदात्तः । सुवः स्वर्ग आदित्यो वा । तत्रस्थं ज्योति-
र्दीप्तिः यस्यास्ता सुवज्योतिः, उच्छ्रितत्वात् । 'सप्तन्युपमानपूर्व-
पदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो धाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः ।
'न्यङ्ङुरौ स्वरितौ' इति स्वशब्दस्वर्यते ॥

¹⁴ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते—ब्रह्मज्योतिरिति ॥ ब्रह्म ज्योतिर्दीप्ति-
र्यस्य स ब्रह्मज्योतिः धिष्यः । 'बृह्नेर्नलोपश्च' इति मन्त्रत्य-
यान्तो ब्रह्मशब्दः । यद्वा—द्योतत इति ज्योतिः । 'द्युते-
रितिच्चादेश्च जः' इतीतिन्प्रत्ययः । द्योतमानो ब्रह्मा यत्र
॥ ब्रह्मज्योतिर्द्योतमानब्रह्मेति यावत् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ।
ब्रह्मसदने हि ब्रह्मा द्योतते । स्वर्गाव*स्थानमिवावस्थानं यस्मिन्
स सुवर्धामा । उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसमासः । यद्वा—
सुष्ठु अर्यते गम्यत इति स्वः । अर्तेर्विचि गतिसमासः । सुख-
मुच्यते, सुखनामसु हि 'सुवः सुखम्' इति निरुक्तकाराः
पठन्ति । सुखं धाम स्थानं यत्र तादृशं, तत्र हि ब्रह्मा सुख-
मास्ते ॥

¹⁵अत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते—अजोसीति ॥ नायन्ते
उत्पद्यन्तेस्मादाहवनीयादय इत्यजः । 'जनेर्ङश्च' इति† जनेर्ङ-
प्रत्ययः, ढिलोपः, धातोश्चाडागमः । यद्वा—न जायत इत्यजः,

*तं—सुवः स्वर्ग इव धाम.

†क—ङे दो द्वेति. तं—'जनेर्ङोङ्' इति.

पादहिरसि वृद्धियो रौद्रेणानीकेन

असि । एकपादित्येक-पात् । ¹⁶अहिः । असि ।

नित्य इति यावत् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः, न व्युपपदत्वात्कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अजन्ति गच्छन्त्यस्मादाहवनीयादय इत्यजः । अज गतिक्षेपणयोः, 'घञर्थे कविधानम्' इति कः, बहुलवचनाद्विभावामावः । ण्यन्ताद्वा पद्याच्च, 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । आहवनीयादीनां गमयिता अजः । एकः पादोस्त्येकपात् । 'सङ्ख्यासु पूर्वस्य' इत्यन्तलोपस्तमासान्तः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'इण्भीकापा' इत्यादिना कन्मत्ययान्त एकशब्दः । एको ह्यस्य पादो देवानां यष्टा देवयण्णामा, यथोक्तम्—'आ देवयजं वह'* इति । पद्यते प्रतिपद्यते हवींषीति पादः । 'पदरुमविशस्पृशो घञ्' इति घञ् । अग्रेरंशाः पादाः 'अपाग्नेग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सैधा देवयजं वह'* इत्यंशान्तरनिवारणात् हव्यानां वीदुरेकपाच्चम् ॥

¹⁶पुराणगार्हपत्यमुपतिष्ठते, यं प्रहास्यन्तो भवन्ति—अहिरसीति ॥ आगत्य हन्तीत्यहिः, अयं खल्वग्निस्त्वकार्यं प्रत्यागत्य तद्विरोधिनमामादं हन्ति । यथा 'अपाग्नेग्निमामादं जहि'* इति । 'आदिग्निहनिभ्यां ह्रस्वश्च' इतीग्न्यत्ययः, स च डित्, 'उदात्तश्च' इत्यनुवृत्तेः कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा आह उदात्तत्वं ह्रस्वत्वं च । अहिरसि यजमानस्याभिमतसम्पादनाय तावदागच्छसि, तद्विरोधिनश्च हन्तीत्यर्थः । यद्वा—न हन्तीत्यहिः, अहिंसकोसी-

पाहि माग्ने पिपृहि मा मा मा
हिंसीः ॥ ५ ॥

त्वः सोम तनूकृद्ध्यो द्वेषोभ्योन्य-

बुध्नियः । रौद्रेण । अनीकेन । पाहि । मा ।
अग्ने । पिपृहि । मा । मा । मा । हिंसीः ॥ ५ ॥

अनीकेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

‘त्वम् । सोम । तनूकृद्ध्य इति तनूकृत्-भ्यः ।

त्यर्थः । केवलादेव हन्तेर्बहुलवचनादयमिन्द्रप्रत्ययः डिच् । अहि-
रहन्ता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बुध्नं मूलकारणं सर्वकर्म-
णाम् । स्वार्थे यत्, छन्दस इकारोपजनः । यद्वा—बुद्धिर्बुध्नं,
तत्र भवो बुध्न्यः, सर्वदा श्रद्धावतां हृदतोसीत्यर्थः । ‘भवे
छन्दसि’ इति यत्, ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन ‘तिस्त्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । रौद्रेणेत्यादि व्या-
ख्यातं* सर्वत्रानुपज्यते ॥

इति तृतीये तृतीयोऽनुवाकः.

‘सुचि चतुर्हृतीं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति—
त्वं सोमेति यनुरन्तया त्रिपदया गायत्र्या ॥ तनूश्शरीरम् । ‘कृषि-
चामि’ इत्यादिना ऊप्रत्ययः । तां कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनू-
कृन्ति । ‘किप्च’ इति किप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

कृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथम्

द्वेषोभ्य इति द्वेषः-भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-
कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा ।

द्विषन्तीति द्वेषांसि । अन्यैर्दुरात्मभिरभिचारादिप्रवृत्तैः कृतान्यन्य-
कृतानि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यानि शरीरमपि नाशयन्ति तेभ्यो रक्षःप्रभृतिभ्यो यन्ता तत्पी-
डापगमद्वारेण रक्षकः । हे सोम ईदृशस्त्वमेव खलु नः उरु
महत्वरूपं गृहं धनं वा, वरणीयत्वात् । 'जृवृञ्चामूथन्'
इत्युथन्प्रत्ययः । धनानि लिप्समानो हि स्तुत्यं तद्रूपेण स्तौति ;
तस्मान्महद्भनं मे देहीतिभावः । 'उरुणस्कृधीति वावैतदाह'*
इति ब्राह्मणम् । ईदृशाय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमिदमस्त्विति
प्रदानार्थो निपातः । कथमत्र 'तनूकृद्धयेपः'* इति ब्राह्मण-
मुपपद्यते ? उच्यते—तनूकृतामपि रक्षःप्रभृतीनामेव हि तनूकृतः
तस्मात्किमनेन कर्तुं न शक्यत इति प्रतिपाद्यते । यद्वा—करो-
तेरेव कृप् । तत्र हि बहवस्तनूकृतशरीरस्योत्पादयितारः ।
प्रजानां पिता रेतस्सिञ्चति भजनने । सोमस्सिक्तं रेतो दधाति,
यथा—'सोमो वै रेतोधाः'† इति । 'त्वष्टा वै रेतसस्सिक्त-
स्य रूपाणि विकरोतीति । अयमर्थः—हे सोम त्वं खलु तनू-
कृद्धयोपि तनूकृतोनुप्रविश्य स्थितोसि । अत्र प्रासादात्मेक्षत
इति च्लचब्लेपे कर्मणि पञ्चमी । त्वमपि तनूकृतां मध्ये कश्चि-
देक इत्यर्थः । यद्वा—'सुपां सुपो भवन्ति' इति सोम्यसादेशः,
यथा—'तनूकृद्धयेपः'* इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मादन्ये-

स्वाहा जुषाणो अमुराज्यस्य वेतु
स्वाहायन्नो अग्निर्वरिवः कृणोत्व-

‘जुषाणः । अमुः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा । अयम् ।
नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः ।

शुष्मद्व्यतिरिक्तैः दुरात्मभिः कृतानि यानि द्वेषांसि युष्मत्कृततनू-
विरोधीनि ज्वरादीनि व्यसनानि तेभ्यो यन्ता त्वमेवा*स्माक-
मुरु वरूधमिति । ‘सुवर्गाय वा एतानि लोकाय दूयन्ते
यद्वैसर्जनानि ’† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘अवान्तरदीक्षां विमृज्य स्त्रुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति—जुषाण इति
विराजा यजुरन्तया एकपदया ॥ अमुं विन्दु । विभक्तिव्यत्ययः ।
आज्यस्याप्तुं वेतु पिबतु । कः ? जुषाणः प्रीयमाण । ताच्छी-
लिकश्चानश्, ‘बहुलं छन्दसि’ इति शं बाधित्वा शपो लुक्,
लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात् ‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा-
आप्तव्योप्तुः । ‘आप्नोतेर्हृत्त्वश्च’ इत्याप्नोतेस्तुप्रत्ययः । आप्तव्योयं
सोमः प्रीयमाण आज्यस्य वेतु पिबतु । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’
इत्याज्यस्य सम्प्रदानत्वम्, ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी ।
‘देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षांस्यजिघांसन्’† इत्यादि
ब्राह्मणम् । स्वाहेति पूर्ववत् ॥

‘पूर्वया द्वारा शालया उपनिष्क्रामति—अयं न इति चतु-
ष्पदया त्रिष्टुभा ॥ अयमग्नीषोमाख्यः प्रणीयमानोऽग्निर्वरिवः कृणोतु
अभीष्टानि धनानि ददातु । रुवि हिंसाकरणयोः, ‘धिन्वि-

यं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयम्
शत्रूञ्जयतु जर्हपाणोयं वाजं जय-
तु वाजंसातौ । उरु विष्णो वि
क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं

पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् । अयम् ।
शत्रून् । जयतु । जर्हपाणः । अयम् । वाजम् ।
जयतु । वाजंसाताविति वाजं-सातौ । 'उरु ।
विष्णो इति । वीति । क्रमस्व । उरु । क्षयाय ।

कृण्व्योरच ' इत्युप्रत्ययः । किञ्च—अयं मृधस्सङ्गमान् प्रभि-
न्दन् प्रकर्षेण विनाशयन् पुरोग्रत एतु गच्छतु । ततश्चायमग्नि-
रस्माकं शत्रून् जयतु । जर्हपाणः जयेन भृशं वृष्टान्त करणः ।
हृषेर्यङ्गुगन्ताह्वचत्ययेनात्मनेपदम्, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । किञ्च—अयमग्निर्वाजंमघ्नं जयतु अस्मदर्शमात्मवशं करोतु ।
कः ? वाजसातौ । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातनात् सनेतेः
कर्मणि क्तिन्, 'जनसन' इत्यात्वम् । वाजो लभ्यते यस्मिन्
तस्मिन् वाजसातौ* सङ्गमे वाजं जयतु । वाजशब्दो घृपादि-
त्वादाद्युदात्तः ॥

‘आहवनीये स्तुवाहुति जुहोति—उरु विष्णो इति चतुष्पद-
यानुष्टुभा ॥ हे अग्ने विष्णो व्यापक । 'विषेः किञ्च' इति
नुप्रत्ययः । उरु विक्रमस्व महाविक्रमो भव सर्वत्राप्रतिहतो

घृतयोने पिव प्रप्रं यज्ञपतिं तिर ।

सोमो जिगाति गातुवित् ॥ ६ ॥

नः । कृधि । घृतम् । घृतयो न इति घृत-योने ।
पिव । प्रप्रेति प्र-प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
तिर । 'सोमः' । जिगाति । गातुविदिति गातु-

भव । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदम् । किञ्च—नः
अस्माकं क्षयाय निवासाय निवासस्य । 'पष्ठचर्ये चतुर्थी वक्त-
व्या', 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । उरु कृधि बहु-
धनादिकं देहि, अरिक्त*मस्माकं निवासं कुर्वित्यर्थः । 'कः
करत्करतिकृधिकृतेष्वनदिते' इति संहितायां नसत्सकारस्य
सकारो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । उक्तं च प्रातिशाख्ये 'नसक्र-
घकारपरे'† इति । अपिच—हे घृतयोने अपा योने, 'अप्रे-
रापः'‡ इति । इदं हूयमानं घृतमाज्यं पिव । अपिच—यज्ञ-
पतिं यजमानं प्रतिर वर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धिकर्मा । 'प्रसमु-
पोदः पादपूरणे' इति प्रशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'अनुदात्तं च'
इति द्वितीयः प्रशब्दोऽनुदात्तः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्रकृति-
स्वरत्वेन यज्ञशब्दोऽन्तोदात्तः, 'यजयाच' इति नञ्प्रत्यया-
न्तत्वात् ॥

*ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धोनं प्रपादयति—
सोमो जिगातीति त्रिपदया गायत्र्या ॥ गातुर्मार्गः । गाद्
गतौ, 'कमिमनिजनि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । गातुं वेत्ति

देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिः
मासदमदित्यास्सदोस्यादित्यास्सद

वित् ॥ ६ ॥ देवानाम् । एति । निष्कृतमिति
निः—कृतम् । ऋतस्य । योनिम् । आसदमित्या—
सदम् । 'अदित्याः । सदः । अस्ति । 'अदित्याः ।

विन्दतीति वा गातुवित् । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृ-
शोयं सोमो जिगाति गच्छति । गा स्तुतौ छन्दसि इति जुहो-
त्यादिकः उदात्तेत्, 'बहुलं छन्दसि' इत्यम्यासस्यत्वम् ।
इहत्वयं गतिकर्मा, गतिकर्मसु हि जिगातीति निरुक्तकाराः
पठन्ति । कं देशं गच्छतीत्याह—देवानामिति । देवानामासदं,
आ समन्तात्सीदन्त्यस्मिन्नित्यासदः । 'घञर्थे कविधानम्' इति
क, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निष्कृतम्
लङ्कृतम् । प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वा योनिमुत्पत्तिस्थानं हविर्धानमेति प्रपद्यते ।
'सौम्यर्चा प्र पादयति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—अदित्या
इति ॥ अदितिर्देवमाता तस्यास्सदोस्यासनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति
सदः ॥

१कृष्णाजिने राजानमासादयति—अदित्या इति ॥ अदित्या-
स्सदोभूतमेतत्कृष्णाजिनं हे सोम आसीद अधितिष्ठ । प्रागेवा
व्याख्यातमिदं मन्त्रद्वयम् ॥

आ सीद्वैष वो देव सवितस्सोम-
स्तः रक्षध्वं मा वो दधदेतत्त्वः
सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनु-

सदः । एति । सीद्व । एषः । वः । देव । सवितः ।
सोमः । तम् । रक्षध्वम् । मा । वः । दधत् ।
एतत् । त्वम् । सोम । देवः । देवान् । उपेति ।
अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् ।

राजानं देवताम्यस्सम्प्रयच्छति—एष व इति ॥ हे देव
सवितः सर्वस्य प्रेरक, एष सोम' व युष्मभ्यं देवेभ्यो न्यास-
भूतः परिधीयते । यद्वा—युष्माकमेव सोम, युष्मत्पानार्थत्वात्;
अतो युष्मभ्यमेव परिधीयत इति भाव । सवितुः प्राधान्यात्त-
न्मुखेन देवेभ्यः परिधीयते । तं च सोमं हे सवित' यस्त्वं
ये चान्ये देवाः ते यूयं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । रक्षतश्च
युष्मान् कश्चिदपि हिंस्त्री मा दधत् मा हिंसीत् । दग्धेर्लुङि
व्यत्ययेन च्लेरङ् । 'यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

राजानमुपतिष्ठते—एतत्त्वमिति ॥ एतत् एतस्मिन्काले । इद-
मित्यापि तथा । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ।
हे सोम एतस्मिन्काले देवस्त्वं देवानुपागाः उपसंभ्रासोसि ।
अस्मिन्कालेहमपि मनुष्यो मनुष्यानुपागाम् । क्रियाविशेषणं

प्यो मनुष्यान्सह प्रजया सह
रायस्पोषेण नमो देवेभ्यस्स्वधा

सह । प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः । पोषेण ।
¹⁰नमः । देवेभ्यः । ¹¹स्वधेति स्व-धा । पितृभ्य इति

चोभयम् । सर्वत्र प्रायेणास्मद्विषय इदं शब्दः, युष्मद्विषय एतच्छब्दः, यथा—‘एषा सा त्वयि’* ‘इयं सा मयि’* इति । उपागामित्यत्र ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘देवो ह्येष सन्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । किं केवल एव मनुष्यानुपैति ? नेत्याह—प्रजया सह रायो धनस्य पोषेण च सह मनुष्यानुपागामिति । ‘यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानस्स्यात्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः, ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इति उप्रत्ययः । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना रैशब्दात् पष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

¹⁰प्राश्चमज्जलिं करोति—नमो देवेभ्य इति ॥ अस्त्विति शेषः ।
‘नमस्कारो हि देवानाम्’† इति ब्राह्मणम् ॥

¹¹अज्जलिं दक्षिणां न्यञ्जति—स्वधा पितृभ्य इति ॥ स्वमात्मानं दधातीति स्वधा । ‘आतोनुपसर्गे क’, थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अन्नमुच्यते । स्वधा पितृभ्योस्तु । ‘स्वधाकारो हि पितृणाम्’† इति ब्राह्मणम् ॥

पितृभ्य इदमहं निर्वरुणस्य पाशा-
त्सुवरभि ॥ ७ ॥ वि ख्येषं वैश्वानरं
ज्योतिरग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रत-
पतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूटि-

पितृ-भ्यः । ¹²इदम् । अहम् । निरिति । वरुण-
स्य । पाशात् । सुवः । अभि ॥ ७ ॥ वीति ।
ख्येषम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । अग्ने । व्रतपत
इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् । व्रतपतिरिति
व्रत-पतिः । असि । या । मम । तनूः । त्वयि ।

¹²उपनिष्क्रामति—इदमिति ॥ क्रियाविशेषणम् । निरित्युपसर्ग-
सामर्थ्यात् गच्छामीति योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते । अहं वरु-
णस्य पाशादिदं निर्गच्छामि । वरुणस्य पाशादिव ममेदं निर्ग-
मनम् । शालायां बद्ध इव [बद्धस्येव] स्थितस्य इदानीं निर्ग-
मादेवमुच्यते । 'वरुणपाशादेव निर्मुच्यते' इति व्याख्यानम् ॥

¹³आहवनीयमीक्षते—सुवरिति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्तुतिः । विश्वेषां
नराणां ज्योतिष्ट्वं नयतीति वैश्वानरं द्योतमानमाहवनीयमामिमुख्येन
पश्यामीति । व्याख्यातम् । स्यातेराशिषि लिङि, 'लिङ्यशि-
प्यङ्' 'अतो येयः ॥

¹⁴यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयति—अग्ने व्रतपत इति ॥ हे
अग्ने व्रतपते त्वं हि सर्वेषां व्रतानां सम्बन्धी व्रतपतिरसि ।

य॒ सा मयि॑ या तव॑ त॒नूर्मय्य॑-
भू॑दे॒पा सा त्वयि॑ यथा॒यथ॑न्नौ॑ व्रत-
पते॑ व्र॒तिनो॑र्व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

अ॒ त् । इ॒यम् । सा । मयि॑ । या । तव॑ । त॒नूः ।
मयि॑ । अ॒भूत् । ए॒पा । सा । त्वयि॑ । य॒था॒य॒थ॒मिति॑
यथा॑-य॒थम् । नौ॑ । व्र॒त॒प॒त॒ इति॑ व्रत॑-प॒ते ।
व्र॒तिनोः॑ । व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

ग्रा॒तुवि॒दुभ्ये॒कत्रि॑ः श॒ञ्च ॥ ९ ॥

व्याख्या चेद* पूर्वं । अतस्त्वत्प्रसादादेवाह व्रती सम्पन्नः ।
इदानीं तु विसृष्टदीक्षे मयि या मम तनूः पूर्वं त्वय्यभूत्
सेयमिदानीं मय्येवास्तु । या च तव तनूः पूर्वं मय्यभूत्तैषे
दानीं त्वय्येवास्तु । 'युष्मदस्मदोर्डासि' इति तवममशब्दावाद्यु-
दात्तौ । पूर्वं हि 'या मम तनूरेपा सा त्वयि या तव
तनूरिय सा मयि'* इत्याम्नां तन्वोर्विनिमयः कृतः । इदानीं
तु यथायथ गृह्यते । एवं गृहीतस्वस्वतन्वोरावयोर्व्रतिनोः व्रतानि
कर्माणि यथायथ भवन्तु । 'यथास्वे यथायथम्' इति
निपात्यते । मदीयानि ममेव सन्तु, त्वदीयानि तथा तवैव च
सन्तित्वत्यर्थः । पूर्वं हि 'सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि'* इति
परस्परकृतत्वं व्रतानामभ्युपगतं, यन्मया कृतं तत्त्वयापि कृतम्,
यन्त्वया कृतं तन्मयापीति । इदानीं तु यथायथं व्यवस्थाप्यन्ते ।
'अग्रे व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः'† इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अत्यन्यान्गान्नान्यानुपागामर्वाक्त्वा
परैरविदम्परोवरैस्तन्त्वा जुपे वैष्ण-

‘अतीति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् ।
उपेति । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परैः ।

‘अतः परं पाशुकं काण्डं सोमार्वेयमेव । यूपार्थं वृक्षनुप-
तिष्ठते—अत्यन्यानिति द्वादशाक्षरतिपदया महाबृहत्या । ताण्डिन
एतां सतोबृहतीमाहुः, ऊर्ध्वबृहती बहुचाः ॥ हे वृक्ष अन्या-
नितरान्कांश्चिद्बृक्षानहमत्यगा अतिक्रम्य गतोस्मि । के पुनस्ते ?
ये यूपार्हाः पलाशादयः ‘समे जातमशालान् * इह देलक्षण-
हीनाः । तानुपगम्यैव वैगुण्यदर्शनेन अत्यजम् । अथा गान्कांश्चि
दृक्षान्नोपागां नैवोपगतोस्मि । के पुनस्ते ? ये अयूपं निम्बा-
दयः । सोहं यूपार्हं लक्षणवन्तं च त्वामेवाविदं लब्धवान् ।
लृदिच्छादइ । अस्य गुणवत्त्वमाह—परैरिति । परैरन्तरेस्तम-
जातत्वादिभिर्लक्षणैरर्वाक् अविदूरे वर्तमानं सर्वलक्षणगुणकृणिति
यावत् । अवैरैर्निकृष्टैर्विषमजातत्वादिभिरसंलक्षणैः परं परस्मादूरे
वर्तमानं असंलक्षणैरस्पष्टमित्यर्थः । ‘विभाषा परावराभ्यान्’
इत्यतमुनि तकारस्य छान्दसो लोपः । यद्वा—पूर्वादभ्याम् ।
विधीयमानोसिप्रत्ययो - बहुलवचनात्परशब्दादपि भवति, तत्र प्रत्य-
यस्यरेणान्तोदात्तत्वम्, परशब्दो हि ‘स्वाङ्गशिष्टमदन्तानाम्’
इत्याद्युदात्तः, शिडिति सर्वनामान्युच्यन्ते । ‘एकान्याभ्यां
समर्धाम्याम्’ इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । तं तादृशं
त्वा देवयज्यायै देवयागार्थं जुपे सेवे गृह्यमीत्यर्थः । वैष्णवं

वन्देवयज्यायै देवस्त्वा सविता
मध्वांनक्तोपधे त्रायस्वैनञ्च स्वधि-

अविदम् । परः । अवरैः । तम् । त्वा । जुपे ।
वैष्णवम् । देवयज्याया इति देव-यज्यायै । देवः ।
त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । ओपधे ।
त्रायस्व । एनम् । स्वधित इति स्व-धिते । मा ।

विष्णुदेवत्वं, 'वैष्णवो वे देवतया यूपः'* इति । 'छन्दसि
निष्ठस्य' इत्यादिना देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः ।
'अति हन्यानेति नान्यानुपैति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'यूपमाज्येनानक्ति—देवस्त्वेति ॥ हे वृक्ष देवस्सविता सर्वस्य
भेरकस्त्वां मध्वा मदनीयेन मधुरेणाज्येन अनक्तु स्निग्धं करोतु ।
'कलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुपटिनाकिधतश्च' इति मन्यतेरुप्रत्ययः,
धकारश्चान्तादेशः, तत्र च उरित्यनुवर्तते । 'जसादिषु वा
वचनं छन्दसि प्राङ्गो चङ्चुपधायाः' इति नामावाभावः । मधु-
शब्देन चाज्यमुच्यते, 'तेजसेवैनमनक्ति'* इति ब्राह्मणदर्शनात् ।
'तेजो वा आज्यम्'† इति ॥

'ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरेनूच्छ्रयति—ओपधे त्रायस्वेनामेति ॥ हे ओपधे
बर्हिरेनं यूपार्थं वृक्षं त्रायस्व रक्ष यागसाधनत्वापादनेन वृक्षत्वा-
न्मोचयित्वा उत्तमां गतिं गमय ॥

'स्वधितिना तिर्यञ्चं प्रहरति—स्वधिते मेनं हिंसिरिति ॥ हे

ते मै॒नः॑ हि॒सि॒र्दिव॒मग्रे॑ण॒ मा
ले॒खी॒रन्तरि॑क्ष॒मध्वे॑न॒ मा हि॒सिः॑
पृथि॒व्या सम्भ॑व॒ वन॑स्पते॒ शत॑व-

ए॒नम् । हि॒सिः । दि॒वम् । अ॒ग्रेण॑ । मा । ले॒खीः ।
अ॒न्तरि॑क्षम् । म॒ध्वेन॑ । मा । हि॒सिः । पृथि॒व्या ।
समि॑ति । भ॒व । वन॑स्पते । श॒तव॑ल्श इति॑

स्वधिते त्वमध्वेन मा हिंसीः उत्तमामेव गतिं गमय । व्याख्यातौ
च प्रागेवैतौ मन्त्रौ* । 'अनससङ्गं वृश्चेत्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पतन्तमनुमन्त्रयते—दिवमग्रेणेति ॥ अत्मीयेनाग्रेण दिवं मा
लेखीः मा हिंदारीः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तथात्मीयेन
मदेनान्तरिक्षं मा हिंसीः । पृथिव्या च सम्भव संयुज्यस्व पृथि-
वीमपि मा प्रहासी ; प्रमाणानतिरेकस्सम्भवः ; पृथिवीमतिक्रम्य
मा गाः । यथा त्वदीयैरग्रमव्यमूलैर्विदारणाभिघातविपाटनकारिभिः
लोकत्रयं न नश्यति तथा पतेत्यर्थः । पाथवीशब्दो ङीपन्तोन्तो-
दात्तः, तेन 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
'इमे वै लोकाः'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आव्रश्चने हिरण्यं निधाय सम्परिस्तीर्याभिजुहोति—वनस्पत
इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ बर्हिषाच्छेदनाभिमर्शनेन व्याख्यातप्रायमि-
दम् । पारस्करादिर्वनस्पतिशब्दः । 'तस्मादाव्रश्चनात्'†
इति ब्राह्मणम् ॥

ल॒शो वि रो॒ह स॒हस्र॑वल्शा वि
व॒यम् रु॒हेम् यन्त्वा य॑ स्व॒धिति॑-
स्तेति॑जानः प्रणि॒नाय॑ मह॒ते सौभ॑-

शत—वल्शः । वीति । रोह । 'सहस्रवल्शा इति
सहस्र—वल्शाः । वीति । वयम् । रुहेम् । 'यम् ।
त्वा । अयम् । स्वधितिरिति स्व-धितिः । तेति-
जानः । प्रणिनायेति प्र-निनाय । महते । सौभ-

^१आत्मानं प्रत्यभिमृशति—सहस्रवल्शा इति त्रिष्टुभैकपदया ॥
इदमपि प्रागेव व्याख्यतम् * ॥

^२अन्वयं शाखाः प्रसूयति—यं त्वेति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥
तेतिजानो निशितधारोयं स्वधितिः । तिज निशातने, यद्गु-
गन्ताछटो व्यत्ययेनात्मनेपदं शानच्, 'अभ्यस्तानामादिः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । यं त्वा यूपार्थं वृक्षं प्राणिनाय प्रकर्षेण
नयति शाखाः प्रसाध्य विशिष्टं रूपं प्रापयति । 'छन्दसि
लुङ्लुङिः' इति लिट् । किमर्थः महते सौभगाय सुमगत्वाय
सुश्रीकत्वाय । उद्गात्रादिषु 'सुभगं मन्त्रे' इति पाठात् भावे
अञ्प्रत्ययः । स खलु त्वमसीति शेषः । सत्वमस्मद्यज्ञं
साधयेति वा ॥

गायाच्छिन्नो रायस्सुवीरः ॥ ९ ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे

गाय । 'अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-
वीरः ॥ ९ ॥

यन्दर्शं च ॥ ५ ॥

'पृथिव्यै । त्वा । 'अन्तरिक्षाय । त्वा । 'दिवे ।

'चतुरङ्गुलमग्नं चपालाय प्रच्छेदयति—अच्छिन्न इति ॥
अच्छिन्नः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रायः धनानि देहीति
शेषः । यद्वा—अच्छिन्नो धनस्य सुवीरश्च भवेत्यध्याहारः ।
'उडिदम्' इत्यादिना तृतीयादेर्विभक्तेरुदात्तत्वं व्यत्ययेन न
क्रियते । ईदृशस्त्वमेव नो राय । शोभना वीरा. पुत्रपौत्रादयोऽस्य
यजमानस्य येन भवन्ति ॥ सुवीरः । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । यस्मात्त्वया यजमानस्य आयुष्मन्तः पुत्रादय
उत्पद्यन्ते, तस्मात्तेषामभिवृद्धयर्थं अविच्छेदेन धनानि देहीति ॥

इति तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः.

* १-३ यूपं परार्धं प्रोक्षति—प्रथिव्यै त्वेति ॥ व्यत्यादम्* ।
प्रोक्षामीति शेषः । प्रथिव्यादीनां स्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षन्तीति ॥

त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदनो
यवोसि यवयास्मद्वेपो यवयारांतीः
पितृणां सदनमसि स्वावेशोस्य-

त्वा । 'शुन्धताम् । लोकः । पितृपदन इति पितृ-
सदनः । 'यवः । अस्ति । यवय । अस्मत् । द्वेपः ।
यवय । अरांतीः । 'पितृणाम् । सदनम् । अस्ति ।
'स्वावेश इति सु-अवेशः । अस्ति । अग्नेगा

‘अवटेऽपोऽवनयति—शुन्धतामिति ॥ व्याख्यातम्* ॥

‘यवान्प्रस्कन्दयति—यवोसीति ॥ व्याख्यातमेव* । ‘ऊर्ध्वं
यवो यजमानेन यूपस्तस्मितः ’† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ३

‘बर्हिर्हस्तं व्यतिपज्यादस्तृणाति—पितृणामिति ॥ व्याख्यात-
मेव* । ‘यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवस्यो निखातस्स्यात् ’†
इति ब्राह्मणम् ॥

‘यूपशकलमवास्याति—स्वावेश इति ॥ सुषु आविश्यते स्वीय-
तेस्मिन्निति स्वावेशः । अधिकरणे घञ्, थायादिसूत्रेणोत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । यूपस्य सुखासनमसीत्यर्थः । नेतारो यागस्य
निर्वोदारः यूपशकलः । ‘छन्दस्युमयथा ’ इति ‘नामि ’ इति
दीर्घभावः, ‘नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । तेषां
मध्ये अग्नेगास्त्वमसि अग्ने प्रथमं यूपात् गच्छति परापततीत्य-

त्रेगा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा

इत्यत्रे-गाः । नेतृणाम् । वनस्पतिः । अधीति ।

त्रेगाः । 'यः प्रथमशकलः परापतेतमप्याहरेत्'* इति गृही-
तत्वात् । यद्वा—नेतृणामत्रे गच्छतीत्यत्रेगाः, मुख्य इत्यर्थः
प्रथमपतितत्वादेव । यद्वा—नेतृणां मध्ये अत्रे गच्छति याग-
साधनत्वं यूपदपि पूर्वमुपयुज्यमानत्वादवटप्रवेशेन । 'जनसन-
खनक्रमगमो विट्' इति विट्प्रत्ययः, 'विट्पुनोरनुनासिकस्यात्'
इत्यात्वम्, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—यूपस्य ये नेतारः परिष्कर्तारः प्रथम-
शकलस्त्वरुश्चपालमिति, तेषां मध्ये अत्रे प्रथमं यूपं गच्छतीति ।
किञ्च—वनस्पतिविकारो यूपः, विकृतौ प्रकृतिशब्दः । पारस्कर-
प्रभृतित्वात्सुट्, 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति पूर्वोत्तर-
पदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । सा त्वामाधि स्थास्यति त्वयि स्था-
स्यति, यूपस्यापि धारकोसीत्यर्थः । 'अधिशीड्वासां कर्म,' इत्या-
धारस्य कर्मसंज्ञा । तस्य वित्तात् तद्विजानीहि तं ते महिमा-
नमवगन्तुमर्हसीति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदान-
त्वात् 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । 'यूप-
शकलमवास्याति स तेजसमेर्वेनं मिनोति'† इति ब्राह्मणम् ।
'स्वधितेर्वृक्षस्य विम्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापतति'*
इत्यादिब्राह्मणेन तस्य तेजस्त्वमवगन्तव्यम् ॥

*सं—६-३-३.

†छ—...त्वम् । तत्त्वानामन्वितात् व्युत्पन्ने ह । ह.

‡सं—६-३-४.

स्थास्यति तस्य वित्ताद्देवस्त्वासवि-
ता मध्वानक्तु सुपिप्पुलाम्युस्त्वौ-
पधीभ्य उद्विवर्द्धं स्तभानान्तरिक्ष-

त्वा । स्थास्यति । तस्य । वित्तात् । 'देवः । त्वा ।
सविता । मध्वा । अनक्तु । 'सुपिप्पुलाम्यु इति सु-
पिप्पुलाम्यः । त्वा । ओपधीभ्यु इत्योपधि-भ्यः ।
^{१०}उद्विति । दिवम् । स्तभान् । एति । अन्तरिक्षम् ।

^१यूपस्याग्नेमनक्ति—देवस्त्वेति ॥ व्याख्यातम्* ॥

^१अपाळं प्रतिमुञ्चति—सुपिप्पुलाम्य इति ॥ व्याख्यातमेव ।
शोभनकृत्तनामोपधीनामर्थाय त्वा अपाळं यूपस्याग्ने प्रतिमुञ्चामीति
शेषः । 'तस्माच्छीपंन ओपधयः फलं गृह्णन्ति' इति
मात्सर्यम् ॥

^{१२}यूपमुच्छ्रयति—उद्विवर्द्धि ॥ व्याख्यातम्§ । अतएव
मन्देश उत्तरः, 'मृत्तोऽनष्टमुपरम्' इति । उपरमने तदुण-
नरिमिति 'उपरमो न मंदायाम्' इति जनेर्विधीयमानो दमत्ययः
मृदुत्ववचनादनेगपि मयति, यदुत्तरपदमृदुतिस्वरत्वं बाधित्वा
अव्ययपूर्वपदनृदुतिस्वरत्वम्, व्युत्पन्ननवधारणाच्च नावगृह्णते ।
तेन घटिर्वा हं हं ददां वुरु ॥

स्पृण पृथिवीमुपरिणे दृ३ह ते ते
धामान्युश्मसि ॥ १० ॥ गृमध्ये
गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

पृण । पृथिवीम् । उपरिणे । दृ३ह । "ते । ते ।
धामानि । उश्मसि ॥ १० ॥ गृमध्ये । गावः ।
यत्र । भूरिशृङ्गा इति भूरि—शृङ्गाः । अयासः ।

११यूपं वैष्णवीम्यामृम्यां कल्पयति स्थापयति—ते ते धामानि
.....विष्णोः कर्माणि पश्यतेति ॥ तत्र प्रथमा चतुष्पदा
त्रिष्टुप् । द्वितीया त्रिपदा गायत्री । 'वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो
वै देवतया '* इत्यादि ब्राह्मणम् । 'ह्याम्यां कल्पयति '*
इत्यादि च । वैष्णवत्वादूपो विष्णुरूपेण स्तूयते । ॥ इति
द्वितीयावहुवचनस्य 'सुपां सुलुरु' इति शो आदेशः, प्रगृह्य-
त्वाभावो व्यत्ययेन, लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेन वा । हे विष्णो तव
तानि धामानि स्थानानि गम्ये गन्तुं यजमानो गच्छेदिति
यावत् । तुमर्धे अध्येन्प्रत्ययः, अर्धेप्रत्ययस्य वा वर्णव्यत्ययेन
एकारः । तव तानि धामानि गन्तुं उश्मसि उश्मः कामयामहे ।
षष्ठेर्ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्, 'इदन्तो मसिः', 'अन्येषा-
मापि दृश्यते' इति तस्य संहितायां दीर्घः । कानीत्याह—यत्र
येषु धामसु गावो रश्मयः भूरिशृङ्गाः नदग्राः, अयासः गमन-
शीलाः । एतेः पचाद्यच्, 'आज्जसेरसुक्' । यत्र बहुमुखा

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः पर-

अत्र । आह । तत् । उरुगायस्येत्युरु-गायस्य ।
विष्णोः । परमम् । पदम् । अवोर्ति । भ्राति ।

रश्मयो विसर्पन्तीति । यद्वा—यत्र गावो गन्तारो जनाः ।
'गमेडो' इति डोप्रत्ययः । भूरिशृङ्गाः महादीप्तयो भवन्तीति ।
दीप्तिनामसु हि शृङ्गाणीत्यध्यायान्ते* पठ्यते । पुनश्च विशेष्यन्ते—
अयास अनपायाः अमच्युताः । योतेरसुनि याः, नञ्ङुब्रीहौ
'नञ्सुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धामानि पुनर्विशेष्यन्ते—
अत्राह अत्रैव । अहेत्यवधारणे । येष्वेव धामसु उरुगायस्य
उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगाय । गायतेः कर्मणि घञ्,
धाधादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भूरेः महतो महाबलस्य
विष्णोः विश्वं व्यामुषत । 'विषेः किञ्च' इति नुप्रत्ययः,
तत्र हि निदिति वर्तते । यस्त्वं महाबलो महात्मभिस्तूयमानो
विश्वं व्यामुषन्नभूः 'विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'† इति मन्त्रप्रसिद्धः
तस्य तव तत्तादृशविक्रमकृत् परममुत्तमं पदं‡ तदप्येव धामसु
अवभाति दीप्यते, तस्मात्तानि धामानि गन्तुमुश्म इति । एषं
प्रत्यक्षकृतोयं मन्त्रः । द्वितीयस्तेशब्दोस्मिन्पक्षे युष्मदादेशः ।
यद्वा—परोक्षकृत एवायम् । ते ते इति वीप्सा । तानि तानि
धामानि गन्तुमुश्मः । 'नित्यवीप्सयोः' इति शेषप्रत्ययान्तस्य द्विर्व-
चनम्, 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । स्पष्ट-
मन्यत् ॥

मम्पदमवभाति भूरेः । विष्णोः
कर्माणि पश्यत् यतो व्रतानि पस्प-
शे । इन्द्रस्य युज्यस्सखा । तद्विष्णोः

भूरेः । ¹²विष्णोः । कर्माणि । पश्यत् । यतः । व्रतानि ।
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा । ¹³तत् ।

¹²अथ द्वितीया ॥ विष्णोः कर्माणि चरितानि पश्यत हे
जनाः । कीदृशानीत्याह—यतः यैः । ‘ इतराम्योपि दृश्यन्ते ’ इति
तृतीयान्तात्तसिः । व्रतानि युष्मदीयानि कर्माणि यैः कर्मभिः
पस्पशे स्पशति बभ्रातीति वा युष्मासु । स्पश बाधनादौ स्वारि
तेत्, ‘ छन्दसि लुङ्लुङिटः ’ इति लिट् । शर्पूर्वाः खयश्शि-
ष्यन्ते इति पकारशेषः । पुनश्च विशेष्यते—इन्द्रस्य युज्यः योग्य-
स्सखा । योगो युक् । सम्पदादित्वाद्युजेः क्तिप् । युजि साधु-
युज्यः । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्, ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—युजाना युजः योगिनः । ‘ सत्सूद्विप ’ इत्यादिना
क्तिप् । तत्र भवः । दिगादिर्द्रष्टव्यः । तादृशस्यास्य तादृशानि
कर्माणि पश्यतेति ॥

¹³चपालमीक्षते—तद्विष्णोरिति त्रिपदया गायत्र्या ॥ ‘ विष्णोः
परमं पदमवभाति भूरेः ’* इति यत्पूर्वोक्तं तदेव हि विष्णोः
परमं पदं सदा सर्वदा सूर्यः मेधाविनः पश्यन्तीति । कीदृशं ?
दिवि चक्षुरिवाततम् । सर्वेषां चक्षुस्स्थानीयं सूर्यमण्डलमिह चक्षु-
रुच्यते । आततं समन्ताद्विस्तारितप्रकाशं, सर्वत्र प्रकाशत्वात् ।

परमस्पदः सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिवीव चक्षुराततम् । ब्रह्मवनिन्त्वा
 क्षत्रवनिः सुप्रजावनिः रायस्पोप-
 वनिम्पर्यूहामि ब्रह्मं दृह क्षत्र-
 न्दृह प्रजां दृह रायस्पोपं दृह

विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।
 सूरयः । दिवि । इव । चक्षुः । आततमित्या-
 ततम् । ¹⁴ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा ।
 क्षत्रवनिमिति क्षत्र-वनिम् । सुप्रजावनिमिति
 सुप्रजा-वनिम् । रायस्पोपवनिमिति रायस्पोप-
 वनिम् । परीति । ऊहामि । ¹⁵ब्रह्मं । दृह ।
 क्षत्रम् । दृह । प्रजामिति प्र-जाम् । दृह ।

‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवि सूर्यमण्डल-
 मिव यदात्मप्रकाशस्वरूपं तत्सूरयस्सदा हृदि पश्यन्ति । तस्मा-
 न्नमपि विष्णोः परमपदस्यानीयं चपालं पश्येति ॥

¹⁴प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—ब्रह्मवनिमिति ॥ व्याख्यातम्* ॥

¹⁵मेवावरुणदण्डेन संहन्ति—ब्रह्म दृहेति ॥ व्याख्यातमेव* ॥

परिवीरसि परि त्वा देवीविंशो
व्ययन्ताम्परीम* रायस्पोपो यज-

रायः । पोषम् । दृ५हृ । ^{१६}परिवीरिति परि-वीः ।
असि । परीति । त्वा । देवीः । विशः । व्ययन्ताम् ।
परीति । इमम् । रायः । पोषः । यजमानम् ।

^{१६}रशनया त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति—परिवीरसीति ॥ परिवी
यत इति परिवीः । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति कर्मणि क्तिप्,
यमादित्वात्सम्प्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घः, कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । परितो रशनया वेष्टनीयोसि हे यूप । अतस्त्वां
देवीः देव्यो विशः देवानां स्वभूताः प्रजाः मरुदादयः, 'मरुतो
वै देवानां विशः'* इति । 'देवाद्यभञौ' इति देवशब्दादम्,
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । परिव्ययन्तां सर्वतोऽनया
रशनया वेष्टयन्तु । इमं च यजमानं रायो धनस्य पोषः
मनुष्याश्च परिवेष्टयन्तु, आद्यः प्रजानामुपजीव्यश्च भवत्वित्यर्थः ।
'ऊडिदम्' इत्यादिना रेशब्दात् पष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'पष्ठ्याः
पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, 'अनुपदेशात्' इति
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण यजमानशब्द आद्युदात्तः । 'ऊर्वै
रशाना'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

मानम्मनुष्यां अन्तरिक्षस्य त्वा
सानाववं गूहामि ॥ ११ ॥

इषे त्वोपवीरस्युषो देवान्देवीर्विशः

मनुष्याः । ^{१७}अन्तरिक्षस्य । त्वा । सानौ ।
अवेति । गूहामि ॥ ११ ॥

उश्मसि पोषमेकान्न विश्शतिश्च ॥ ६ ॥

^१इषे । त्वा ^२उपवीरित्युप-वीः । अस्ति । उपो

^{१७}मध्यमे रशनागुणे स्वरुमवगूहति—अन्तरिक्षस्य त्वेति ॥ मध्यम-
त्वसाधर्म्यात् अन्तरिक्षस्थानीयस्य मध्यमस्य रशनागुणस्य स्थाने
त्वामवगूहामि सुगुप्तं स्थापयामि हे स्वरो । कीदृशे स्थाने ?
सानौ समुन्नेते स्वस्थानत्वादेव समुच्छ्रिते । यद्वा—सननीयः सानुः
मध्यमेन गुणेन सम्भक्ते प्रदेशे 'दुसनिजनि' इत्यादिना सनो
शुणमत्ययः । 'ऊहुपधाया गोहः' इत्यूकारः ॥

इति तृतीये षष्ठोऽनुवाकः.

^१वर्हिषी आदत्ते—इषे त्वेति ॥ व्याख्यातम्* । इह तु
पशुलक्षणमन्नम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः ।
जातोवेकवचनम् । 'इषे त्वेति वर्हिरादत्ते'† इति व्याख्यानम् ॥

^२पशुमुपाकरोति—उपवीरिति ॥ उपवीर्यते उपसङ्गम्यते उपा-
क्रियत इत्युपवी. । वेते किप् । हे पशो देवेभ्यस्त्वमुपाकृतो-

प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया

इति । देवान् । दैवीः । विशः । प्रेति । अंगुः ।
वह्नीः । उशिजः । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।

सीत्यर्थः । 'उप होनानाकरोति'* इति च ब्राह्मणम् । तत्र हि देवानां समीपे आभिमुख्येनैनान् पशून्करोति । जातावेकवचने बहुवचनम् । तस्मान्चदीया अवयवा अवदानभावमापन्ना देवानमीषोमादीन् उपप्रांगुः उपप्रयन्तु प्रकर्षेणोपगच्छन्तु । उपो इति निपातसमुदाय उपशब्दस्यार्थे वर्तते । 'छन्दसि लुङ्लुङि-टः' इति लुङ्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः, 'गातिस्या' इत्यादिना सिचो लुक् । कथम्भूता इत्याह—दैवीर्विशः देवानामिमा दैव्यः । 'देवाद्यजसौ' इत्यञ्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । विशः प्रजा दैव्यः प्रजा भूत्वा देवानुपगच्छन्त्वित्यर्थः । 'दैवीर्ह्येता विशस्सतीर्देवानुपयन्ति'* इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—दैवीर्विश इति द्वितीया, देवान्दैवीश्च विशः उपगच्छन्तु । किञ्च—वह्नीरुशिजः यज्ञस्य वोढारः ऋत्विजो वह्नयः । 'वहिश्चिश्चुयुद्रुग्ल' इत्यादिना वहेर्निप्रत्ययः, निदिति हि तत्रोच्यते, 'तस्माच्छसो नः' इति नत्वं न क्रियते 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति । उशिजः कामनावन्तः भक्षणरुचयः । यद्वा—कमनीयाः स्पृहणीया इत्यर्थः । शेषभक्षणादिना तानप्युपगच्छन्तु । 'ऋत्विजो वै वह्नय उशिजः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । 'वशेः किञ्च' इति वष्टेरिनिप्रत्ययः । अतः परं विराडेकपदा । हे बृहस्पते त्वमपि

वसूनि हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्ट्र- व-

हव्या । ते । स्वदन्ताम् । देव । त्वष्टः । वसु ।

वसूनि घनानि पशुलक्षणानि यजमानार्थं धारय । 'ब्रह्म वै देवानां, बृहस्पतिर्ब्रह्मणोवास्मै पशूनवरुन्धे' * इति ब्राह्मणम् । यद्वा—ब्रह्मा बृहस्पतिः । हे ब्रह्मन् अवदानलक्षणानि वसूनि घनानि धारय अवधारयेत्यर्थः । ब्रह्मा हि कर्मणामध्यक्षः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् धारयेति न निहन्यते, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । हे पशो ते तव हव्या हव्यान्यवदानलक्षणानि । 'शेशछन्दसि बहुलम्' इति लुक् । स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । प्वद आस्वादने अनुदासेत् भौवादिकः । देव त्वष्टः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्वितीयं निहन्यते । त्वमपि क्षीरादीनां सर्वेषां वासहेतुं पशुलक्षणं घनं रण्व रमय सर्वेषां स्पृहणीयरूपं कुरु । 'त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति' * इति ब्राह्मणम् । रवि गतौ, इदित्त्वान्नुम्, इह त्वयं रमत्यर्थे वर्तते । यद्वा—वसु वरिष्ठं रूपं रण्व रमय । पशून्वरिष्ठं हि वासयति । 'शृस्पृष्णिहि' इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः, निदिति तत्रानुवर्तते । यद्वा—पशुलक्षणं घनं यजमाने रण्व रमय स्थिरीकुरु । यजमानं वा प्रापय । हे रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिघनवत्यः पशवः । 'पशवो वै रेवतीः पशून्वास्मै रमयति' * इति ब्राह्मणम् । रेशब्दान्मतुपि 'रयेर्मतो बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, 'संज्ञायाम्' इति मतुपो वत्वम्, पाष्ठिक-

सु रण्व रेवती रमध्वमग्नेर्जनि-
त्रमसि वृषणौ स्थ उर्वश्यस्या-

रण्व । रेवतीः । रमध्वम् । अग्नेः । जनित्रम् ।
असि । वृषणौ । स्थः । उर्वशी । असि । आयुः ।

मामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, तस्याविद्यमानत्वाद्वमध्वमिति न निहन्यते,
अद्वुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यूयमपि रमध्वम्
अस्मिन्यजमाने अनुरक्ता भवध्वम् । अस्मत्सम्बन्धिपशुरनेन हिंस्यत
इति युष्माकं विरतिर्माभूदित्यर्थः ॥

अधिमन्थनशकलं निदधाति—अग्नेर्जनित्रमसीति ॥ अग्नेर्जनित्रं
जनकं प्रजननस्थानीयमसि हे शकल । ‘अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ’
इति जनेरित्रप्रत्ययः ॥

वृषणावन्वञ्चो निदधाति—वृषणौ स्थ इति ॥ हे शकलौ
वृषणौ वृषणस्थानीयो यागस्य युवां स्थः । यागद्वारेण वा
षर्षितारौ कामानां स्थः । ‘कनिन्युवृषि’ इत्यादिना वृषेः कनि-
न्प्रत्ययः । वृषणशब्दाद्विवचने ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ इति
दीर्घाभावः ॥

अरणी आदत्ते अघरोत्तरी क्रमेण—उर्वश्यस्यापुराते दुरु-
रवाः इत्येताभ्याम्, यथाहुः—‘उर्वशीत्यघरारान्निन्दते, दुरु-
रवा इत्युत्तरारणिम्’ इति ॥ हे अघरारणे उर्वश्यसि । ‘इन्दते’
इत्यादिनिदर्शनात्तिलिङ्गोप्यरणिशब्दश्चन्दने । एतन्मन्त्र-
धारत्वेनाश्रुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अद्वुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यूयमपि रमध्वम् अस्मिन्यजमाने अनुरक्ता भवध्वम् । अस्मत्सम्बन्धिपशुरनेन हिंस्यत इति युष्माकं विरतिर्माभूदित्यर्थः ॥

कसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं
मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ

अेकसौ । अरेपसौ । मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् ।
मा । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । जातवेदसाविति
जात-वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ।

मथित्वा प्रणीयते, हे तौ द्वावग्री भवतं भूयास्तं नः अस्माकं
समनसौ समानमनस्कौ अविप्रतिपन्नमनस्कौ । 'समानस्य छन्दसि'
इति सभावः । समोकसौ सहसमवेतौ समाननिवासाविति यावत् ।
उच समवाये, सम्पूर्वादमुन्प्रत्ययः, बहुलवचनात्कुत्वम् । समुच्येते
इति समोकसौ । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सम्शब्दस्य समानार्थवृत्तेर्बहुव्रीहिः ।
सम्भावो वा समानस्य छान्दसः । अरेपसौ अपापौ पापाभिनिवे-
शरहितौ । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मादरेपसौ
तस्माद्यज्ञमिमं मा हिंसिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् ।
'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे जातवेदसौ जात-
प्रज्ञानौ जातधनौ वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा असुन् । यद्वा—जातं विश्वं
वित्तो विन्दत इति वा कारकपूर्वादमुन्, पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम्,
इह तु आष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् । तादृशौ युवां अद्य अस्मिन्क-
र्मकाले नः अस्माकं शिवौ शान्तौ भवतम् । 'सद्यः परत्' इत्यत्र
इदमोद्यशब्दो निपात्यते । 'अग्निः पुरा भवत्याग्निं मथित्वा
प्र हरति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

भवतमद्य नः । अग्रावमिश्वरति
प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

¹²अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्ट इति प्र-विष्टः ।
ऋषीणाम् । पुत्रः । अधिराज इत्यधि-राजः ।
एषः । स्वाहाकृत्येति स्वाहा-कृत्य । ब्रह्मणा ।

¹²प्रहृत्य स्तुवेणाभिजुहोति—अग्रावमिरिति चतुष्पदया विष्टुभा ॥
अग्नौ आहवर्नाये प्रविष्टो मयित्वा तत्त प्रहृतोयममिश्वरति चरतु
भक्षयतु इदमाज्यम् । ‘प्रहृत्य जुहोति जातायेवास्मा अन्नमपि
दधाति’* इति च ब्राह्मणम् । चरतेः पञ्चमो लकारः । प्रविष्ट
इति ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋषयो ज्ञातारः
ऋत्विजः । ऋषन्तीति ऋषयः, ‘इगुपधात्कित्’ इतिन्, वृषा-
दिर्द्रष्टव्यः । तेषां पुत्रः ; ते ह्येनं जनयन्ति । अधिराज एषः
अधिकं राजत इत्यधिराजः । पचाद्यच्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यद्वा—अध्यारूढो राजा अधिराजः दीप्तिमतामुत्तमः । ‘राजा-
हस्सखिम्यष्टच्’ । स्वाहाकृत्य स्वाहाकारं कृत्वा । यद्वा—
स्वाहुतिस्स्वाहेति जुहोतेस्स्वाहुपसृष्टादौणादिको डाप्रत्ययः । ब्रह्मणा
मन्त्रेण शोभनामाहुतिं कृत्वा, इमामाज्याहुतिं ते तुभ्यं जुहोमीति ।
स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वाद्गतिसंज्ञा । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । यद्वा—ग्रहं बृहत् इदमाज्यं जुहोमि । ‘तृतीया च होस्ड-
न्दसि’ इति तृतीया । त्वं च तथा हुतस्सन् देवानां मागधेयं
मागं मिथुया मा कः मिथ्या मा कः मा कार्षीः ; मिथ्याकरणं त्रे-
यम् । ‘मन्त्रे घस’ इत्यादिना च्लेर्द्विक् । ‘मागस्सन्न्दे

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा
 देवानाम्मिथुया कर्भाग्धेयम् ॥ १३ ॥
 आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः

ते । जुहोमि । मा । देवानाम् । मिथुया । कः ।
 भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥ १३ ॥
 भवन्तु मे कर्त्ति * शञ्च ॥ ७ ॥

^१एति । ददे । ^२ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति

धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा—मिथःकरणं मिथुयाकरणं
 परस्परसङ्करो भागानां, यथा वायव्यमिन्द्राय प्रदीयते, तथा ऐन्द्रं
 वायवे इति, तथा मा कार्षीः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्
 बाधित्वा 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्त्यानादेशः ॥

इति तृतीये सप्तमोऽनुवाकः.

^१अथ पशुरशनामादत्ते—आ दद इति ॥ वृद्धामीत्यर्थः ।
 अस्य शेषभूतस्तावित्रो 'देवस्य त्वा' इत्यादिना व्याख्यात*एव ॥

^२तया अक्षण्या पशुमभिनिदधाति—ऋतस्य त्वेति ॥ हे देव-
 हविः देवानां हविर्भूत पशो, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाशे-
 न बन्धिरूपानया रशनया त्वामालभे बध्नामि । यद्वा—ऋतस्य
 यज्ञस्यार्थाय त्वां पाशेन बध्नामि । 'सत्यं वा ऋतम्' ^१
 इत्यादि ब्राह्मणम्, 'अक्षण्या परि हरति' ^१ इत्यादि च ॥

पाशेना रभे धर्पा मानुपानुद्ग्रय-

देव-हविः । पाशेन । एति । रभे । ^३धर्पे । मानु-
पान् । ^४अद्ग्रय इत्यत्-भ्यः । त्वां । ओपधीभ्य-

^३तेन यूपे पशुं नियुनक्ति—धर्पा मानुपानिति ॥ मनुष्येभ्य आगता उपद्रवा मानुषाः । अत्र 'हलस्ताद्धितस्य' इति यलो-
पः, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । उत्सादिर्वा द्रष्टव्यः । तान्
धर्पे अभिभव, यागसाधनत्वेन देवत्वप्राप्त्या मानुषोपद्रवरहितो
भवेत्यर्थः । धृष्ट प्रसहने, चौरादिक उदात्तेदाधृषीयः । प्रसहन-
मभिभवः । 'द्व्यचोतस्तिडः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
यद्वा—मनुष्या एव मानुषाः । 'मनोजातो' इत्यञ् । तान्
धर्पे देवत्वप्राप्त्यैव ॥

^४पशुं प्रोक्षति—अद्ग्रयस्त्वेति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी, आप ओपधयश्च
भूयासुरित्येवमर्थम् । हे पशो त्वां प्रोक्षामि प्रकर्षेण सिद्धामि ।
पशोरपामोपधीनां कार्यत्वात्कार्यकारणयोश्चाभिन्नत्वात् कार्यभूतपशु-
प्रोक्षणेन तत्कारणानां सिद्धिरिति भावः । 'अद्ग्रयो ह्येव
ओपधीभ्यस्सम्भवति यत्पशुः' * इति च व्याख्यानम् । यद्वा—
अद्ग्रय ओपधीभ्यश्च जातं त्वां प्रोक्षामि; कारणेन हि कार्या-
णां शुद्धिः । पवित्रेणोत्पूतत्वाद्दोषधिसम्बन्धोपपत्तिः । 'अडिदम्'
इत्यादिना अद्ग्रयः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओपधिशब्दस्य
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओपशब्दो घञन्त आ-
द्युदात्तः ॥

स्त्वौपंधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुरसि
स्वात्तश्चित्सदैवम् हव्यमापो देवी-

इत्योषधि-भ्यः । प्रेति । उक्षामि । अपाम् ।
पेरुः । असि । स्वात्तम् । चित् । सदैवमिति स-

पाययति—अपां पेरुरसीति ॥ हे पशो अपां पेरुः पाता-
सि त्वं, ततः इमाः पिबेति गम्यते । यद्वा—असीति पञ्चमो
लकारः, अपां पाता भव । पूर्ववदङ्गोविभक्तेरुदात्तत्वम् । पा
पाने, 'मापो रुरिच्च' इति पिबतेरुप्रत्ययः इकारश्च, पेरुः ।
'एष ह्यपां पाता'* इत्यादि ब्राह्मणम् । पानेन चान्तश्शु-
द्धिः क्रियते 'पाययत्यन्तरत एवैनमेव्यं करोति'* इति च
ब्राह्मणम् ॥

अधस्तादुपोक्षति—स्वात्तमिति द्विपदया गायत्र्या ॥ स्वात्तमा-
स्वाद्यमानं स्वादुभूतमित्यर्थः । स्वाद आस्वादने । 'आदितश्च'
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्चस्तादिवदिडभावः । चिदित्यप्यर्थे,
एवार्थे वा; पूर्वमेव स्वादुं सन्तमेन हव्यं पशुं स्वदत आस्वाद-
यत स्वादुतमं कुरुत । प्वद स्वर्द आस्वादने अनुदात्तेत्, तस्मात्
प्यन्ताद्धोटि 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः' इति णेर्लुक् । 'अणा-
वकर्मकात्' इति परस्मैपदम्, स्वदमानस्य पशोश्चित्तवच्चात् ।
'स्वदयत्येवैनम्'* इति च ब्राह्मणम् । हे आपो देवीः देव्यः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र. आप इति
पादादित्वात् निहन्यते, पाष्ठिकमामान्जिताद्युदात्तत्वं प्रवर्तते ।

स्वदत्तैर्न सन्ते प्राणो वायुना

देवम् । हव्यम् । आपः । देवीः । स्वदत्त । एनम् ।
'समिति । ते । प्राण इति प्र-अनः । वायुना ।

‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति तस्याविद्यमानत्वनिषेधा-
देवीरिति निहन्यते । ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति
तयोर्द्वयोरप्यविद्यमानत्वेन पादादिभूतं स्वदत्तेति तिङन्तं न निह-
न्यते । एनादेशोनुदात्त एव । हव्यं पशुर्विशेष्यते—सदेवं देव-
सहितं देवाधिष्ठितम् । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति बहुव्रीहिः,
‘वोपसर्जनस्य’ इति सभावः । सदेवत्वस्थानाशासनीयत्वात् तेन
‘प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहल’ इति प्रकृतिभावभावः । पुनश्च विशेष-
प्यते—हव्यं हविर्भूतम् । जुहोतेः ‘अचो यत्’ इति यत्,
उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । यद्वा—हवमर्हतीति हव्यम् । ‘छन्दसि च’
इति यत्प्रत्ययः ॥

‘जुह्वा पशुं समनक्ति ललाटे ककुदि श्रोण्यां च—सन्ते
प्राण इति पुरज्जणिहा त्रिपदया द्वादशवत्स्वष्टाक्षरया ॥ तत्र
ललाटे समनक्ति—सन्ते प्राणो वायुना गच्छतामिति । हे पशो
त्वदीयः प्राणो वायुः वायुना बहिष्ठेन मृतात्मना सह सङ्गच्छ-
तामेकीभवतु । ‘समोगमृच्छि’ इत्यात्मनेपदम् । ‘वायुदेवत्यो
वै’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञ-
पतिराशिषां धृतेनाक्तौ पशुं त्राये-

गच्छताम् । ^१समिति । यजत्रैः । अङ्गानि । ^१समिति ।
यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः । आशिपेत्या-शिषां ।
^{१०}धृतेन । अक्तौ । पशुम् । त्रायेथाम् । ^{११}रेवतीः ।

^१ककुदि समनक्ति—सं यजत्रैरिति ॥ त्वदीयान्यङ्गानि हृदया-
दीनि यजत्रैर्योगैस्सङ्गच्छन्तां यागसाधनानि भवन्तु । यद्वा—
यागसाधनैस्सङ्गच्छन्तां यागसाधनमध्ये वर्तन्ताम् । गच्छन्तामिति
लौकिको वाक्यशेषः, अनुपङ्गस्याभावात् । ‘अमिनक्षियजिवाधि-
पतिभ्योऽन्नम्’ इति यजेरत्नन्त्ययः । ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र
उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^१दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—सं यज्ञपतिरिति ॥ यज्ञपतिर्य-
जमान आशिषा प्रार्थनापदेन सङ्गच्छताम् । लौकिक एव वाक्य-
शेषः, लौकिकेन बहुवचनेन वैदिकस्य व्यवहितत्वात् । ‘पत्यावैश्वर्यं’
इति यज्ञपतिशब्दे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । आहूर्वाच्छासेः
किपि इत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}स्वधितिं स्वरुं च जुहामङ्गा ताम्यां पशुं समनक्ति—
धृतेनेति ॥ हे स्वरौ स्वधिते धृतेन प्रयानशेषेणानेन अक्तौ
सन्तौ पशुं त्रायेथां समजनेन रक्षतम् । ‘वज्रो वै स्वधिति-
र्यजो यूपशकलः’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

था॒ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रिय॒धा वि॒श-
तोरो॑ अन्तरिक्ष स॒जूर्दे॒वेन॑ ॥ १४ ॥

य॒ज्ञप॑तिमि॒ति य॒ज्ञ-प॑तिम् । प्रि॒यधो॑तिं प्रि॒य-
धा । ए॒ति । वि॒शत॑ । उ॒रो इति॑ । अ॒न्त॒रि॒क्ष ।
स॒जूर्ति॑ स-जूः । दे॒वेन॑ ॥ १४ ॥ वा॒तेन॑ ।

^{११}पशुमुदञ्चन्नीयमानमनुमन्त्रयते—रेवतीर्यज्ञपतिमिति यजुरादि-
कया उरो अन्तरिक्षेति पञ्चपदया रुद्रेशवसुमुनिस्वराक्षरया ॥
क्षीरादिरयिमन्तः पशवो रेवतीशब्देनोच्यन्ते । ‘पशवो वै रेवतीः’*
इति च ब्राह्मणम् । ‘रयेर्नतो बहुलम्’ इति सम्प्रसारणम्,
‘संज्ञायाम्’ इति मतुपो वत्वम्, ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वस-
र्षादीर्घत्वम्, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अवयवेषु समुदायशब्दस्त-
द्धर्मश्चोपचर्यते । हे रेवती रयिमन्त पशवयवा, यज्ञपतिं यज-
मानं, प्रियधा प्रियं धारयन्त्य आविशत यजमानस्य यागसिद्धय-
र्थं अवदानात्मना प्रीतिपूर्वकं तिष्ठत । प्रियं दधातीति दधातेः
‘आतोनुपसर्गे कः’ इति कः, टाप्, रुदुत्तरपदमरुतिस्वर-
त्वम्, ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो लुक् । यद्वा—प्रियधा
प्रियस्य धारणेन आविशत प्रियं धारयित्वैव यजमाने तिष्ठत ।
प्रियस्य धानं प्रियधा । तृतीयैकवचने आतो लोपे उदात्तनिवृत्ति-
स्वरत्वम् । यद्वा—व्यत्ययेन असङ्ख्याया अपि विधार्थे धामत्य-
यः । प्रियप्रकारेणेत्यर्थः । यज्ञदेवता वा यज्ञपतिस्तां प्रीतिपूर्व-
कं मस्यत्वेन सयुग्मावेन वा आविशत । यद्वा—सर्वे पशव उ-
च्यन्ते—अयमस्माकमेको हन्तुं नीयत इति उद्वेगं मा कार्ष्ण ।

वातेनास्य हविषस्त्मना यज सम-
स्य तनुवा भव वर्षीयो वर्षीयसि

अस्य । हविषः । त्मना । यज । समिति । अस्य ।
तनुवा । भव । वर्षीयः । वर्षीयसि । यज्ञे ।

यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वकं तस्मिन्वर्तध्वम् । अन्तरिक्षशब्देन
पशोस्सुपिराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते; समुदायापेक्षमेकवचनम् ।
हे उरो विस्तीर्णं अन्तरिक्षं श्रोत्रादीन्द्रियसमुदायं त्वं सजुः स-
मानप्रीतिर्भूत्वा । 'समानस्य छन्दसि' इति समावः, 'ससजुषोः'
इति रुत्वम्, 'त्रिचक्रादीनामन्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
केन सजुः ? देवेन दीप्तिमता वातेन पशुप्राणेन । किञ्च—त्मना
आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सजुः । 'मन्त्रेष्वाह्यादेरात्मनः' इत्याकार-
लोपः । एवमाम्यामपि सह त्वं समानप्रीतिर्भूत्वास्य हविषो यज
इदं पश्वात्मकं हविर्देहि यागार्थमिदानीं सर्वेपि* यूयमनुजानीतेत्यर्थः ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वात् 'चतुर्थ्यर्थे
बहुलम् छन्दसि' इति पृष्ठी । यजतिर्दानकर्मा । उरो इति
पादादित्वान्निघाताभावे पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । 'नामन्त्रिते
समानाधिकरणे' इति तस्याविद्यमानवचननिषेधात्परमामन्त्रितं निह-
न्यते । किञ्च—अस्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव संयुज्यस्व ।
देवभूतस्याप्यस्य पशोश्शरीरं मा हिंसीः । अपि च—हे वर्षीयः
प्रवृद्धतरश्रोत्रादीन्द्रियसमुदायं वर्षीयसि प्रवृद्धतरे यज्ञे यज्ञपतिं
यजमानं धाः धारय अविद्येन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभावय

यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्यास्सम्पृचः

यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । वाः । ¹²पृथिव्याः ।

शीघ्रं यज्ञं निरर्तय । यद्वा—यज्ञफले स्थापय यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना कृता, अधुना तदेव हविरुच्यते—हे हविः अस्य पशोस्तन्या सम्भन पौष्कल्येन सम्पद्यस्व । पुनरपि तदेवामन्त्र्यते—हे वर्षीयो हविः वर्षीयसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमविघ्नेन स्थापय । धा इति दधातेर्लोटि, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः । तनुवेति 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवहादेशः । यज्ञपति-शब्द उक्तस्वरः ॥

¹²पशुनिहननस्थाने निहन्यमानाय बर्हिरुपास्यति—पृथिव्या इति ॥ प्रस्तरनिधाने व्याख्यातम् * । अत्रैवं वा—पृथिवीसम्पर्कदोषात्पशुं रक्षेति । 'पृथिव्यास्सम्पृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्न^२हि तद्यद्वर्हिपि स्कन्दति'† इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—पृथिवीसा-म्पर्कादन्यानपशूनृक्षेति ॥

¹³पत्नीमादित्यमुदीक्षयति—नमस्त आतानेति ॥ हे आतान आदित्य तुभ्यं नम इदमस्तु । आतन्वन्ति विस्तारयन्ति विश्वं जगदित्यातानाः आदित्यरश्मयः । 'आदित्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति'‡ इति ब्राह्मणम्, 'पश्चाच्छोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी'† इति च । तनोतेराहुर्वात्पचाद्यच् ।

पाहि नमस्त अंतानानुर्वा प्रेहि

सम्पृच इति सं-पृचः । पाहि । ^{१३}नमः । ते ।

यद्वा—आतन्यन्ते विस्तार्यन्ते भास्करेणेत्यातानाः रश्मयः । कर्मणि घञ्, थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत्र तु तद्वानां दित्य एवातान इत्युच्यते ॥

^{१४}प्राचीमुदानयन्वाचयति—अनुर्वा प्रेहीति ॥ कुत्तिसत्तमरणं गमनमर्वा; 'प्रातृव्यो वा अर्वा' * इति च ब्राह्मणम् । 'अवद्यावमाधमार्वरेफा' कुत्तिस्ते' इत्यर्तेः कनिन् प्रत्ययोर्वादेशश्च निपात्यते तद्गहित अनुर्वा । बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मात्स्वमनुर्वा अनवद्या सदा भर्तुर्वशंगता तस्मात्प्रेहि प्राचीं गच्छ, प्राच्यां हि स्वर्गो लोकः । प्रशब्देन प्राक्तं द्योत्यते, यथा 'प्रेयमगात्'† इति । अधुना परममुखस्वरूपस्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं गमनस्याह—घृतस्य कुल्या मन्विति । घृतकुल्योपलक्षितस्वर्गाख्यस्थानविशेषो घृतकुल्याशब्देनोच्यते, तामनुगच्छ तत्र गच्छेत्यर्थः । अनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । किमेकाकिनी सती ? नेत्याह—सह प्रजया सह रायस्पोषेण गच्छ । यद्वा—किं केवलं घृतकुल्योपलक्षितं स्थानमेव प्राप्यते ? नेत्याह—सह प्रजया सह रायस्पोषेण प्रजां घनपोषं च प्राप्नुहीति । प्रजाशब्दः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । 'ऊडिदम्' इति रे-शब्दात्परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह
 रायस्पोषेणापो देवीशुद्धायुवशु-
 द्धा यूयं देवाः ऊर्ध्वं शुद्धा वयं

आताने-या-तान् । अनर्वा । प्रेति । इहि । घृतस्य ।
 कुल्याम् । अन्विर्ति । सह । प्रजयेति प्र-जया ।
 सह । रायः । पोषेण । "आपः ! देवीः ।
 शुद्धायुव इति शुद्ध-युवः । शुद्धाः । यूयम् ।

¹³अपोवैक्षमाणां पत्नी वाचयति—आपो देवीरिति चतुष्पदया-
 नुष्टुभा विद्युन्मालया ॥ हे आपो देवी देव्य । 'वा छन्दसि'
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । शुद्धायुव शुद्ध आप शुद्धान् देशका-
 लादीनिच्छन्ति आत्मन परेषा वा । 'छन्दसि परेच्छायामपि'
 इति क्यच्, 'नच्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वप्रतिषेधे 'अकृत्सार्वधा-
 तुकयोः' इति दीर्घ, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय, 'जमा-
 दिषु वा वचनं प्राङ्गो चङचुपधाया' इति 'जमि च' इति गुणो
 न क्रियते । अथवा—अव्जातेशुद्धायुरिति सज्ञा, व्युत्पत्तिनात्रं
 ॥ क्रियते । तत्र 'अप्राणिजातेश्वारज्जादीनाम्' इत्युद्भूत्य,
 'तन्वादीनां छन्दसि' इत्युवङ्, 'विमापिनं विशेषवचने
 बहुवचनम्' इति आप इत्यस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवच्छन्निषेधेन
 मामन्त्रितद्वयं निहन्यते । शुद्धास्त्वयमपि सर्वज्ञ शुद्धाः दृष्टं
 देवान् पशोर्वागादीनीन्द्रियाणि ऊर्ध्वं मानयन् वक्ष्यामि
 प्रापयत । यद्वा—इमं पशु देवान् ऊर्ध्वं वहन् मानयन् दद्या

परिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूया-
स्म ॥ १५ ॥

देवान् । ऊढुम् । शुद्धाः । वयम् । परिविष्टा
इति परि-विष्टाः । परिवेष्टार इति परि-वेष्टारः ।
वः । भूयास्म ॥ १५ ॥

देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

देवा भजन्ते तथा कुरुत । बहतिस्स्वरितेत्, तस्माण्यन्ताल्लोटि
'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक्, 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक्, दित्यपि बहुलवचनात् वच्यादिना सम्प्रसारणम्,
दत्वादि, 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् ।
यद्वा—ऊहतेरनुदात्तेत प्रासिकर्मणो ल्येति पूर्ववच्छपो लुक् ।
यद्वा—देवान्प्रति ऊढुं यथेमं पशुं देवा भुञ्जते तथा ऊढुं यतध्व-
मिति यावत् । अत्र देवानित्यत्र नकारस्य संहितायां 'आतोऽ
टि नित्यं' इति स्त्वम्, 'अंत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा'
इत्यनुनासिकः, 'अनुनासिकात्परोनुस्वारः' । वयमपि युष्माभिः
परिविष्टास्सर्वतोनुप्रविष्टाः अत एव शुद्धाः युष्मदवेक्षणादियोग्याः
वः युष्माकं परिवेष्टारः सर्वतः परिवेष्टारो भूयास्म अवेक्षणा-
दिना । 'गतिरनन्तरः' इति परिशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
परिवेष्टृशब्दे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति तृतीये अष्टमोनुवाकः.

वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्त आ
 प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रो-
 त्रं त आ प्यायतां या ते प्राणाञ्छु-

१वाक् । ते । एति । प्यायताम् । २प्राण इति
 प्र-अनः । ते । एति । प्यायताम् । ३चक्षुः ।
 ते । एति । प्यायताम् । ४श्रोत्रम् । ते । एति ।
 प्यायताम् । ५या । ते । प्राणानिति प्र-अनान् ।

१पती अनुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । तत्र वाचमाप्याय-
 यति—वाक् इति ॥ हे पशो त्वदीया वाक् वाक्स्थानं आप्या-
 यतां शुद्धचतु ; बुद्धिहेतौ शुद्धो प्यायतिर्लक्षणया वर्तते । यद्वा-
 जननान्तरे देवत्वं गतस्य वा तत्र वाक्* वर्धताम् । 'पशोर्वा
 आलब्धस्य' प्राणान्'† इत्यादि बाह्यणम् ॥

२प्राणानाप्याययति—प्राणस्त इति ॥ स्पष्टम् । थायादिस्वरेण
 प्राणशब्देऽन्तोदात्तः ॥

३चक्षुराप्याययति—चक्षुस्त इति ॥ गतम् ॥

४श्रोत्रमाप्याययति—श्रोत्रं त इति ॥ सुबोधम् ॥

५पुनर्वागादीनभिमृशति—या ते प्राणानिति ब्रूत्या पञ्चपद्या
 अष्टतुवसुपडष्टाक्षरया ॥ हे पशो त्वदीयान्प्राणान् या शुक् जगाम
 प्राप या चक्षुर्जगाम या च श्रोत्रं जगाम, यच्च ते क्रूरमत्नाभिः
 कृतम् । किं पुनस्तत् ? निकर्तनमेव । यच्चान्यद्रसः प्रपृति मांस-

रज्जुगाम् या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्ते
 क्रूरं यदास्थितं तत्तु आ प्यायतां तत्त
 एतेन शुन्धतां नाभिस्तु आ प्याय-
 तां पायुस्तु आ प्यायतां शुद्धा-

शुक् । ज्जगाम । या । चक्षुः । या । श्रोत्रम् । यत् । ते ।
 क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्या-स्थितम् । तत् । ते ।
 एति । प्यायताम् । तत् । ते । एतेन । शुन्धताम् ।
 नाभिः । ते । एति । प्यायताम् । पायुः । ते ।
 एति । प्यायताम् । शुद्धाः । चरित्राः । इम ।

लोभेन त्वामास्थितं आश्रित्य स्थितम्* । 'गतिरनन्तरः' इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्ततः । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या
 लुक् । ततश्शुचः क्रूरादास्थातुश्च त्वदीयं प्राणादिकं सर्वमा
 प्यायतां तस्मादनिष्टरूपान्निर्मुक्तं वर्धताम् । किञ्च—तस्मादेव
 निर्मुक्तेमेतेन प्रक्षाल्यतेन शुन्धतां शुद्धं भवतु । व्यत्ययेनात्मने-
 पदम् ॥

^६नाभिं सम्मृशति—नाभिस्तु इति ॥ गतम् ॥

^७पायुं सम्मृशति—पायुस्तु इति ॥ गतमेव ॥

^८सम्प्रगृह्य पदः प्रक्षालयति सहैव—शुद्धा इति ॥ चरि-
 त्राश्चरणाः । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इतीत्रप्रत्ययः । ते

श्रुत्रिाशमद्रयः ॥ १६ ॥ शमो-
पधीभ्यश्शं पृथिव्यै शमहोभ्यामो-

अद्रय इत्यत्-भ्यः ॥ १६ ॥ शम् । ओपधीभ्य
इत्योपधि-भ्यः । शम् । पृथिव्यै । ^१शम् । अहो-
भ्यामित्यहः-भ्याम् । ^{१०}ओपधे । त्रायस्व । एनम् ।

शुद्धाः अनेन क्षाळनेन भवन्तिशेषः । शं सुखं शान्तिर्वा ।
शाम्यतेर्विच् । अद्रय ओपदीभ्यः पृथिव्याश्च हेतुभ्यः, अस्य
पशोश्शं भवत्विति शेषः । तादर्थ्ये वा चतुर्थी, अवाच्यं
शमस्त्विति । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अद्रयो विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ओपधिशब्दो दासीभारादि, 'ओपधेश्च विभक्तावप्रथ-
मायाम्' इति दीर्घः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिव्या
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अशिष्टा दक्षिणतोनुष्टमपो निनयति—शमहोभ्यामिति ॥
अहोभ्यां अह्ना रात्र्या च हेतुभ्या पृथिव्याश्शं भवतु ।
कृत एतत् ? तस्या अनन्तरप्रकृतत्वात् । 'अहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै
शुचं शमयति'* इति च ब्राह्मणम् । अहस्सहचरिता रात्रि-
रप्यहरित्युच्यते, तत एकशेषः । यद्वा—व्यत्ययेन विरूप-
योरप्येकशेषः प्रवर्तते । 'सा प्राणेभ्योधि पृथिवीम्'* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

^{१०}वपाग्रहणदेशे प्राचीनाग्रं बर्हिर्निदधाति—ओपधे त्रायस्वैन-
मिति ॥ व्याख्यातम् । ॥

प॒धे त्राय॑स्वैन॒ञ्च स्व॑धिते॒ मेन॒॑

हि॒५सी॒ रक्ष॑सां॒ भा॒गो॑सीदम॒ह॒५

रक्षो॑ध॒मं तमो॑ नयामि॒ योऽस्मान्द्वेष्टि॑

यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्म इ॒दमे॑नमध॒मं तमो॑

¹¹स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हि॒५सीः ।

¹²रक्षस्ताम् । भा॒गः । अ॒सि । इ॒दम् । अ॒हम् ।

रक्षः । अ॒ध॒मम् । तमः । न॒यामि॑ । यः । अ॒स्मा-

न् । द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । इ॒दम् ।

¹¹स्वधितिं निदधाति—स्वधिते मेनं हिंसीरिति ॥ व्याख्यात-
मेव* ॥

¹²उपाकरणबर्हिषोर्मूलं लोहितेनाङ्गु इमां दिशं निरस्यति—
रक्षसां भागोसीति ॥ रक्षसां भागस्त्वमसि । भागशब्दः 'कर्पा-
त्वतः' इत्यन्तोदात्त । यत्पुनरिह लोहितभक्षणे व्यापृतं रक्ष-
स्तादिदमधमं निरुष्टं तमो नरकं अहमध्वर्युर्नयामि प्रापयामि ।
किञ्च—योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमप्येनं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं
च इदमेव प्रसिद्धं अधमं तमो नरकाख्यं नयामि । 'हो
वाव पुरुषो' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नयामीपे त्वां घृतेन द्यावापृथि-

एनम् । अधमम् । तमः । नयामि । ¹³इपे । त्वा ।
¹⁴घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । प्रेति ।

¹³वपामुत्तिदति—इपे .त्वेति ॥ इद् अन्नं, यजमानस्यैषणीय-
 त्वात् । ‘ इच्छत इव ह्येष यो यजते ’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 यद्वा—कर्मसिद्धं स्वर्गादिकं कर्मनिर्वृत्ति वा इच्छतीतीद् यजमा-
 नः, तदर्थं तस्याभिमतसिद्धार्थं त्वामुत्तिदामीति शेषः ॥

¹⁴वपया वपाश्रपण्यौ प्रोणोति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । ‘ वा छन्दसि ’
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ स्तूयेते ।
 यद्वा—द्योतनात् द्यौः । दिवोर्द्विप्रत्यय । पृथुत्वात्पृथिवी ।
 मधेऽप्यवन्प्रत्ययः । हे ईदृश्यौ वपाश्रपण्यौ घृतेन क्षिग्धत्वाद्भू-
 ततुल्यया वपयात्मानं प्रोण्वाधा प्रकर्षेणाच्छादयतम् । यद्वा—
 घृतेन सलिलेन सर्वं जगत्प्रोण्वाधाम् । अथवा—द्यावापृथिव्यावे-
 वोच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ घृतस्थानीयया वपया वपाश्रपण्यौ
 प्रोण्वाधाम् । एवं वा—हे द्यावापृथिव्यौ घृतेन सलिलेन
 विश्वं प्रोण्वाधाम् । अनेन वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव
 प्रोण्वाधाम् । ‘ द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति ’* इति ब्राह्मणम् ॥
 ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः ॥

पधे त्रायस्वैन॑ꣳ स्वधिते॑ मैन॑ꣳ

हि॑ꣳसी रक्ष॑सां भा॒गो॑सीदम॒हꣳ

रक्षो॑ध॒मं तमो॑ नयामि॒ योऽस्मान्द्वेष्टि॑

यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्म इ॒दमे॑नमध॒मं तमो॑

¹¹स्वधित इति स्व-धिते । मा । ए॒नम् । हि॑ꣳसीः ।

¹²रक्ष॑साम् । भा॒गः । अ॒स्ति । इ॒दम् । अ॒हम् ।

रक्षः॑ । अ॒ध॒मम् । तमः॑ । न॒यामि॑ । यः । अ॒स्मा-

न् । द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । इ॒दम् ।

¹¹स्वधितिं निदधाति—स्वधिते मैनं हिंसिरिति ॥ व्याख्यात-
मेव* ॥

¹²उपाकरणबर्हिषोर्मूलं लोहितेनाङ्गु इमां दिशं निरस्यति—
रक्षसां भागोसीति ॥ रक्षसां भागस्त्वमसि । भागशब्दः 'कर्पा-
त्वतः' इत्यन्तोदात्तः । यत्पुनरिह लोहितभक्षणे व्यापृतं रक्ष-
स्तादिदमधमं निरुष्टं तमो नरकं अहमध्वर्युर्नयामि प्रापयामि ।
किञ्च—योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमप्येनं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं
च इदमेव प्रसिद्धं अधमं तमो नरकाख्यं नयामि । 'द्वौ
वाव पुरुषौ' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नयामीपे त्वां घृतेन द्यावापृथि-

ए॒नम् । अ॒ध॒मम् । त॒मः । न॒यामि॒ । ¹³इ॒पे । त्वा ।
¹⁴घृ॒तेन॑ । द्या॒वापृ॒थि॒वी इति॑ द्यावा-पृथि॒वी । प्रेति॑ ।

¹³वपामुत्खिदति—इपे-त्वेति ॥ इद् अन्नं, यजमानस्येषणीय-
 त्वात् । ‘इच्छत इव ह्येष यो यजते’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 यद्वा—कर्मसिद्धं स्वर्गादिकं कर्मनिर्वृत्ति वा इच्छतीतीद् यजमा-
 नः, तदर्थं तस्याभिमतसिद्धचर्यं त्वामुत्खिदामीति शेषः ॥

¹⁴वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णांति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । ‘वा छन्दसि’
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ स्तूयेते ।
 यद्वा—द्योतनात् द्यौः । दिवोर्दिविप्रत्यय । पृथुत्वात्पृथिवी ।
 प्रथेप्पिवन्प्रत्ययः । हे ईदृश्यौ वपाश्रपण्यौ घृतेन स्निग्धत्वाद्घृ-
 ततुल्यया वपयात्मानं प्रोर्णायां प्रकर्षणाच्छादयतम् । यद्वा—
 घृतेन सलिलेन सर्वं जगत्प्रोर्णाधाम् । अथवा—द्यावापृथिव्यावे-
 बोच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ घृतस्थानीयया वपया वपाश्रपण्यौ
 प्रोर्णाधाम् । एवं वा—हे द्यावापृथिव्यौ घृतेन सलिलेन
 विश्वं प्रोर्णाधाम् । अनेन वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव
 प्रोर्णाधाम् । ‘द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति’* इति ब्राह्मणम् ॥
 ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः ॥

वी प्रोण्वीथामच्छिन्नो रायस्सुवीरं
उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि

ऊण्वीथाम् । ¹⁵अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति
सु-वीरः । ¹⁶उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि ।
¹⁷वायो इति । वीति । इहि । स्तोकानाम् ।

¹⁵अधस्ताद्वपां परिवासयति—अच्छिन्न इति ॥ व्याख्यातम् *॥

¹⁶एति—उर्वन्तरिक्षमन्विहीति ॥ व्याख्यातमेवा । हे वपे
उत्सेदनविबाधिते अधुना महान्तमन्तरिक्षाख्यं पन्थानं अनुगच्छे-
ति विशेषः । 'क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्सिदति' †
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁷आहवनीयस्यान्तिमेवङ्गुरेण वपाये प्रतितप्यमानाये अधस्ता-
द्वहिपोग्रमुपास्यति—वायविति ॥ हे वायो स्तोकानां वीहि
स्तोकान्वीहि । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्य-
र्थे षष्ठी । वीहि विविधं गच्छ एथक्एथक्सर्वान्स्तोकान्विमजेति
यावत् । 'तस्माद्विमक्ता स्तोका अव पद्यन्ते' ‡ इति ब्राह्मणम् ।
प्रथमं स्तोकान्गृह्णाति, ततो वृष्टिरूपेण विमृजति, ततो महा-
जलेन विभ्राजति, ततस्तोकात्मना अवपद्यन्ते एथिव्यामाप इति ।
एवं बर्हिर्ग्रदहनजन्मा वायुरामन्त्र्यते 'अग्रं वा एतत्पशूनां
यद्वपाग्रम्' † इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्तोकान्ना५ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
गच्छतम् ॥ १७ ॥

सं ते मनसा मनस्सं प्राणेन प्राणो

^{१८}स्वाहा। ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व-नभसम्। मारुतम्।
गच्छतम् ॥ १७ ॥

अद्रथो वीहि पञ्च च ॥ १ ॥

‘समितिं । ते । मनसा । मनः । समितिं ।
प्राणेनेति प्र-अनेन । प्राण इति प्र-अनः ।

^{१८}वपाश्रपण्यौ प्रहरति—स्वाहेति ॥ हे वपाश्रपण्यौ युवां
स्वाहा स्वाहुते भूत्वा ऊर्ध्वनभसं ऊर्ध्वनभसंज्ञं मारुतं गच्छतं,
यथा तेनैव प्रहते स्याताम् । ऊर्ध्वं नभस इत्यूर्ध्वनमाः । णम्
हिंसायां, अत्र तु गतिकर्मा, तस्मात् ‘गतिकारकयोरपि पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्यमुन्प्रत्ययः । ‘ऊर्ध्वनभा ह स्म वै मारु-
तो देवानाम्’* इत्यादि द्वाह्यणम् ॥

इति तृतीये नवमोनुवाकः.

^१एषदाज्येन हृदयमभिधारयति—सन्ते मनसेति ॥ हे हृदय
ते तव मनसा मनस्स्थानीयेन मननीयेन वानेन एषदाज्येन
देवानां मनस्सङ्गतमस्तु, तथा देवानामिदं स्पृहणीयमस्तु यथा

क्षमाणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे

स॒स॒मि॒ति॒ सं-स॒म् । ए॒तु । वि॒पु॒रू॒पा इति॑
वि॒पु॒-रू॒पाः । यत् । स॒ल॒क्ष्मा॒ण॒ इति॑ स-ल॒क्ष्मा॒-
णः । भव॑थ । दे॒व॒त्रेति॑ दे॒व-त्रा । यन्त॑म् ।

‘प्राणापानवेव पशुपु दधाति’ *इति ब्राह्मणम् । हे देव त्वष्टः । पादादित्वात्प्रथमं न निहन्यते । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति तस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्वितीयं निहन्यत एव । भूरि सर्वं संसेतु सङ्गच्छताम् । ते त्वत्तः त्वत्प्रसादादिति यावत् । ‘त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः’* इति ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति, यद्विकर्तने पश्वङ्गं विच्छिन्नमवशिष्टं तत्सर्वं त्वया आर्द्रतया एकीकार्यमिति । एवं हि कृत्स्नेन पशुना यागः कृतो भवति । ‘प्रसमुपोद. पादपूरणे’ इति समो द्विर्वचनम् । ‘अनुदात्तं च’ इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । किञ्च—हे पशो सर्वेपि यूयं विपुरूपा नानारूपा अतुल्यस्वरूपा अपि सन्त इदानीं सलक्ष्माणः समानलक्षणा हवीरूपेण वावदानरूपेण वा देवान् गच्छन्तस्तुल्यस्वरूपा यद्यस्माद्भवथ । तव खलु हविष्ट्रापत्तौ सर्वेपि युष्मत्सम्बन्धिनः पशवो जात्यभेदात् हविस्स्वरूपास्सम्पद्यन्ते । ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । यद्वा—सह लक्ष्मणा वर्तन्त इति सलक्ष्माणस्तल्लक्ष्णोपेताः हविष्ट्रापत्त्या सर्वेपि यूयं भवथ । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सभावः, ‘अदुपदेशात्’ इति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । ‘विपुरूपा ह्येते सन्तस्तलक्ष्माणः

सखायोनु त्वा माता पितरौ मद-
न्तु श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीगात्वापुस्स-

अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु । श्रीः । अस्ति । अग्निः । त्वा ।

एतर्हि भवन्ति* इति ब्राह्मणम् । तस्मादेवत्रा यन्तं देवा-
न्गच्छन्तम् । 'देवमनुष्यपुरुष' इति त्राम्रत्ययः । सखायस्समान-
ख्याना बन्धवः । 'सम्प्रने ख्यस्सचोदात्तः' इतीञ्प्रत्ययः । ते
च मातरश्च पितरश्च त्वामनुमदन्तु अनुमन्यन्तामनुमोदन्तामिति
यावत् । अहो ! अयमस्मत्सम्बन्धी पशुर्हवीरूपमापन्नो देवांस्तर्प-
यितुं याति, ततस्त्वयमपि देवो भविता, ततो वयमपि देवी-
भूय तेन सह स्वर्गे मोदितास्महे, ततस्सर्वं कुलमनुगृहीतं भवि-
ष्यतीति । तदेवाह—अवसे रक्षणाय तव चात्मनश्च । तृप्त्यर्थं
वा, अवतिर्हि तृप्तौ च पठ्यते । तस्मादसुन् । 'अनुमतमेवेनं
मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयति'* इति च ब्राह्मणम् । यदि
हरे, देवादिकः विकरणव्यत्ययेन शप् ॥

पार्श्वेन होमार्था वसां प्रयौति आलोडयति—श्रीरसीति ॥
श्रीः श्रपणीया पचनीयासि हे वसे । पकं हि हूयते । आलो-
डनजन्मा विशेषः पाकः । श्रीञ् पाके, क्रैयादिकः, तस्मात्स-
म्पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । यत एवं तस्मात् अग्निरेव स्वय-
मागत्य त्वां श्रीणातु पाकविशेषशालिनीं करोतु यस्सर्वस्य पाक-
हेतुरिति भावः । किञ्च—तथा क्रियमाणां त्वां आपस्समरिणन्
सङ्गच्छन्तु त्वा मा मुचन् मा शोषं गमन् इति । री गतिरेपणयोः

मरिणन्वातस्य ॥ १८ ॥ त्वा
ध्रज्यै पूष्णो रंहुहा अपामोषधी-

श्रीणातु । आपः । समिति । अरिणन् । वातस्य ।
॥ १८ ॥ त्वा । ध्रज्यै । पूष्णः । रंहुहै । अपाम् ।

क्रैयादिकः उदात्तेत् प्वादिः, तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लुङिः' इति लङ्, 'प्वादीनां द्वस्वः' इति द्वस्वत्वम्, 'श्राम्यस्त-योरातः' इत्याकारलोपः । अङ्गिस्सङ्गतायां मयि के गुणाः ? इति चेदाह—वातस्य त्वा ध्रज्यै गमनाय । अशुष्कायां हि त्वयि यागनिर्वृत्त्या वातो गच्छति सदागतिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्वातस्य ध्रज्यैत्वामापस्तमरिणन् इति । ध्रजध्रजि गतौ, तस्मात् 'इन् सर्वधातुभ्यः' इतीन्प्रत्ययः । किञ्च—पूष्णः आदित्यस्य रंह्यै रंहणाय उदयाय । रहि गतौ, इदित्वान्नुम्, पूर्ववादिन्प्रत्ययः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पूष्णो विभक्तिरुदात्ता । किञ्च—अपां ओषधीनां च रसं रोहिष्ये रोहणाय उत्पत्तये । 'प्रयै रोहिष्ये अव्यधिष्यै' इति निपात्यते । तस्माद्वातादिप्रवृत्तये अग्निस्त्वां श्रीणातु आपश्च त्वां समरिणन् इति । 'उङिदम्' इत्यादिना अङ्ग्यो विभक्तिरुदात्ता । ओषधिशब्दो दासीभारादित्वादाद्युदात्तः । 'पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनाम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा—श्रीः श्रयणीया पार्श्वेन मिश्रयितव्यासि । 'क्विन्वचि' इत्यादिना श्रयतेः क्विपि दीर्घत्वम् । तस्मादाहवनीयोभिस्त्वां श्रीणातु सेवतां मक्षयतु† । श्रयतेर्व्यत्य-

नां३ रोहिण्यै घृतं घृतपावानः पिव-
त वसां वसापावानः पिवता-
न्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वा-
न्तरिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो

ओषधीनाम् । रोहिण्यै । 'घृतम् । घृतपावान्
इति घृत-पावानः । पिवत । वसाम् । वसापावान्
इति वसा-पावानः । पिवत । अन्तरिक्षस्य ।
हविः । असि । स्वाहा । त्वा । अन्तरिक्षाय ।
'दिशः । प्रदिश इति प्र-दिशः । आदिश इत्या-

येन श्वाप्रत्ययः, घातोश्च दीर्घत्वम् । आपश्च समरिणन्
त्वय्येकीभवन्तु । मा मुचन्नित्येवमर्थं त्वां मिश्रयामीति शेषः,
पुनश्च त्वाशब्दश्रुतेः । एवं क्रियमाणे के गुणा लोकस्य ?
इत्याह—घातस्येत्यादि ॥ सुबोधम् ॥

'वसां जुहोति—घृतमिति ॥ हे घृतपावानो घृतस्य पातारो
देवा यूयं घृतं वसागतं पिवत । हे वसापावानः वसायाः पातारः,
यूयमपि वसां पिवत । पिवतेः 'आतो मनिन्' इत्यादिना
वनिप् । हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य
हविरसि । यस्मादेवं तस्मात् अन्तरिक्षाय त्वां स्वाहाकरोमीति
शेषः ॥

'वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति दिग्भ्यो जुहोति—दिशः
प्रदिश इति ॥ यद्यप्येकैव नित्या सर्वगता दिक्, तथाप्युपा-

विदिशं उद्दिशस्स्वाहा दिग्भ्यो
नमो दिग्भ्यः ॥ १९ ॥

दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उद्दिश इत्युत्-
दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः ।
दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १९ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

धिमेदेन सा भिद्यते, यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची,
यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा,
यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अवाग्गता अधरा, उद्गता
उर्ध्वेत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात्सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा-
दयस्तु शब्दा विशेषवचनाः । या इति चाध्याह्नियते । अय-
मर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना या दिशः ताम्यो दिग्भ्यस्स्वाहा
स्वाहुतोयं वसाशेषोस्तु । नमश्चास्तु ताम्यो दिग्भ्यः । अत्र
प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः प्रदिशः । आस्थिता दिशः
आदिशः या जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता वा अधोदिशो
मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा दिशो विदिशः । ताः
पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणादिशः । उद्गता दिश उद्दिशः उर्ध्व-
दिशः । सर्वत्र 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः आगत्य दिश-

*क—प्रकाश.

†स—अधोगच्छति यत्र साधोदिक्. ग—अवाग्गता मध्या.

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ
 'समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । 'अन्तरिक्षम् ।

न्तीत्यादिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्ती-
 त्युदिशः । ऋत्विगादिना दिशोः किन्, कटुत्तरपदमकृतिस्वर-
 त्वम् । ईदृश्यो या दिशस्ताम्यस्स्वाहा नमश्च दिग्य इति ।
 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिशो जुहोति दिश
 एव रसेनानक्ति'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये दशमोऽनुवाकः.

१उपयष्टोपयजति गुदस्य मच्छेदात्—समुद्रं गच्छ स्वाहेत्ये-
 कादशभिर्मन्त्रैः ॥ समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः ।
 गुदावदानं चेह गच्छेत्युच्यते । समुद्रवाच्यां देवतां गच्छ,
 स्वाहा करोमीति शेषः, समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति ।
 एवमन्तरिक्षादिष्वपि योज्यम् । 'समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव
 तदधाति'† इति ब्राह्मणम् । प्रजावृद्धिहेतुत्वादुपयजानेवमुक्तम् ।
 'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेव'† इत्या-
 दि ब्राह्मणम् ॥

२अन्तरिक्षं प्रजानां प्रजननं, 'अन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्र जायन्ते'† ॥

विदिशं उदिशस्स्वाहा दिग्भ्यो
नमो दिग्भ्यः ॥ १९ ॥

दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उदिश इत्युत्-
दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः ।
दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १९ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

धिभेदेन सा भिद्यते, यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची,
यत्रास्तमेति सा मतीची, यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा,
यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अवाग्गता अधरा, उद्वता
ऊर्ध्वेत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात्सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा-
दयस्तु शब्दा विशेषवचना । या इति चाध्याह्नियते । अय-
मर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना या दिशः ताभ्यो दिग्भ्यस्स्वाहा
स्वाहुतोयं वसाशेषोस्तु । नमश्चास्तु ताभ्यो दिग्भ्यः । अत्र
प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः प्रदिशः । आस्थिता दिशः
आदिशः या जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता वा अधोदिशो
मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा दिशो विदिशः । ताः
पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणादिशः । उद्वता दिश उदिशः ऊर्ध्व-
दिशः । सर्वत्र ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः आगत्य दिश-

*क—प्रकाश.

†ख—अधोगच्छति यत्र साधोदिक्. ग—अवाग्गता मध्या.

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ
 'समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । 'अन्तरिक्षम् ।

न्तीत्यादिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्ती-
 त्युदिशः । ऋत्विगादिना दिशोः किन्तु, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । ईदृश्यो या दिशस्ताम्यस्स्वाहा नमश्च दिग्य इति ।
 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिशो जुहोति दिश
 एव रसेनानक्ति' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये दशमोऽनुशाकः.

'उपयष्टोपयजति गुदस्य प्रच्छेदात्—समुद्रं गच्छ स्वाहेत्ये-
 कादशभिर्मन्त्रैः ॥ समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः ।
 गुदायदानं वेह गच्छेत्युच्यते । समुद्रवाच्यां देवतां गच्छ,
 स्नाष्टा करोमीति शेषः, समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति ।
 एवमन्तरिक्षादिष्वपि योज्यम् । 'समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव
 तदधाति'† इति ब्राह्मणम् । मनापृद्धिहेतुत्वादुपयजानेवमुक्तम् ।
 'यज्ञेन वै मनापतिः मना अमृजत ता उपर्याङ्गरेव'† इत्या-
 दि ब्राह्मणम् ॥

²अन्तरिक्षं मनानां मनननं, 'अन्तरिक्षं ह्यनु मनाः प्र जायन्ते'† ॥

स्वाहा^१ देव^२ सवितारं गच्छ स्वाहा-
 होरात्रे गच्छ स्वाहा- मित्रावरुणौ
 गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा
 — यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दांसि

गच्छ । स्वाहा । 'देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । 'अहोरात्रे इत्यहः—रात्रे । गच्छ । स्वाहा ।
 'मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । गच्छ । स्वाहा ।
 'सोमम् । गच्छ । स्वाहा । 'यज्ञम् । गच्छ ।

^१सविता देवस्सर्वस्य प्रेरकः, तेन सवित्रा प्रसूत एवास्मै
 प्रजाः प्रजनयति ॥

^२अहोरात्रे प्रजानामाधारत्वेन जन्महेतू, 'अहोरात्रे ह्यनु
 प्रजा. प्र जायन्ते'* । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यक्षमासान्तः,
 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे' इति निपात्यते ॥

^३प्रजानां प्राणापानौ मित्रावरुणौ । तेन 'प्रजास्वेवं प्रजा-
 तासु प्राणापानौ दधाति'* । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्त-
 रपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४सोमः प्रजानां देवता, 'सौम्या हि देवतया प्रजाः'* इति ॥

^५यज्ञः प्रजानामभ्युदयकारी । तेन 'प्रजा एव यज्ञियाः करो-
 ति'* इति ॥

गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ
 स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा-
 ग्रि वैश्वानरं गच्छ स्वाहाद्भ्य-
 स्वाहा । ^१छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । ^२द्यावापृ-
 थिवी इति द्यावा-पृथिवी । गच्छ । स्वाहा ।
^{१०}नभः । दिव्यम् । गच्छ । स्वाहा । ^{११}अग्निम् ।

^१छन्दांसि स्वयं पशवः, तेन पशून्वावरुन्धे यजमानः प्रजा-
 नामेव पुष्ट्यर्थम् ॥

^२द्यावापृथिव्यो मजानां वृद्धिहेतू, तेन 'प्रजा एव प्रजाता
 द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति' * इति । 'दिवो द्यावा'
 इति द्यावादेशः, पूर्ववदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}नभस्सलिलम् । दिवे हितं दिव्यं देवेभ्यो हितं सस्याद्युत्पत्ति-
 हेतुत्वेन यागहेतुत्वात् वर्षजलमुच्यते, 'प्रजाम्य एव प्रजाताभ्यो-
 वृष्टिं नि यच्छति' * इति । समुद्रे[†] निषेकः । तस्य दिव्येव[‡]
 रक्षा[§] 'भवे छन्दसि' [¶] इति यप्रत्ययः ॥

^{११}विश्वेषां नराणाम् सम्बन्धी अग्निर्वैश्वानरो जाठर उच्यते ।
 तेन 'प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिष्ठापयति' * इति । आ-
 युष्मतीः करोति । 'नरे संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्य दीर्घ-
 त्वम् ॥

* स—६-४-१.

† ख. ग. सामुद्रे.

‡ क. ग. दिव्येन.

§ अत्र सर्वेभ्येव कोशेभ्येव पाठो दृश्यते । युक्तस्तु—'नियमनं च समुद्रे निषेक्तव्यस्य
 दिव्येव रक्षा' इति पाठः ।

¶ ग. 'छन्दसि च'

स्त्वौपधीभ्यो मनो मे हार्दि
यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नसा-
रमशीय शुगंसि तमभि शौच

वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा । ^{१२}अद्य इत्यत्-भ्यः ।
त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्यः । मनः । मे ।
हार्दि । यच्छ । ^{१३}तनूम् । त्वचम् । पुत्रम् ।
नसारम् । अशीय । ^{१४}शुक् । अस्ति । तम् ।

^{१२}बर्हिषि हस्तौ निमार्ष्टि—अङ्गचस्वेति ॥ हस्तगतो गुदावदानलेपः उच्यते । अपामोपधीनां च सिद्धिर्यजमानस्य स्यादिति त्वां निमार्ज्मीति शेषः । बर्हिष्युदेकेन शोधयामीत्यर्थः । उक्तस्वरौ चेतौ । स त्वं मे हार्दि हर्षवन्मनो यच्छ देहि मदीयं मनो दृष्टं कुर्विति यावत् । हृदि भवो हार्दः हृदय-
विकारः प्रार्थनीयः, स च हर्षः प्रसादो वा, सोस्या-
स्तीति हार्दि । ‘हृदयस्य हृद्वेख्यदणलसेषु’ इति ह्रस्वः,
घृषादित्वादाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । ‘प्राणानां वा एषोऽवद्यति
योऽवद्यति गुदस्य मनो मे’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{१३}धूममन्वीक्षते—तनूमिति ॥ शोभनतन्वादीनामाशासनस्य युक्त-
त्वात् शोभनास्तन्वादयो गृह्यन्ते । तन्वादीनि शोभनान्यशीय
प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक्,
सीमुडादि । ‘रूपिचमितनि’ इत्यादिना तनोतेरूपप्रत्ययः ॥

^{१४}हृदयगूलमुद्गासयति—शुगसीति ॥ हे हृदयगूल शुक् शोक-

योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विप्सो धा-
मोधाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च

अभीति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च ।
वयम् । द्विप्सः । ^{१५} धाम्नोधाम्न इति धाम्नः—धाम्नः ।
राजन् । इतः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् । आपः ।

स्त्वमसि, तस्माद्योस्मान्द्वेष्टि, यं च वयं द्विप्सस्तमभिः शोच आभिमुख्येन शोचय । 'पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभिः समेति' *इत्यादि व्याख्यानम् ॥

^{१५} सर्व एवाङ्गिर्मान्जयन्ते—धाम्नोधाम्न इति ॥ धाम्नोधाम्नः स्थानात्स्थानात् । कस्य ? शुगृसीति प्रकृतत्वाच्छोकस्य । शोकस्थानं च द्वेष्टा द्वेष्ट्यश्च 'योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विप्सः' † इति यौ प्रकृतौ । अयमर्थः—इतः प्रकृताच्छोकस्य स्थानात् द्वेष्टृलक्षणाद्वेष्ट्यलक्षणाच्च, हे राजन् वरुण अस्मान्मुञ्च द्वेष्टृदिलक्षणात्सर्वस्माच्छोकस्थानादस्मान्मुञ्चेति । वीप्सायां द्विर्वचनम्, आग्नेडितस्य चानुदात्तत्वम् । किञ्च—हे वरुण ततोभिः शापादस्मान्मुञ्च । कुतः ? शोकाभितप्ता वयं हे आपः हे अग्निः हे वरुण इति यच्छपामहे यच्छपेनास्माभिः पापमुपार्जितं तस्मादपीत्यर्थः । शापो हि प्रशस्तदेवतानामसङ्कीर्तनेन परेषामनर्थाशंसनम् । यथा—कश्चिच्छोकामितप्त आह—हे आपः यूयमेवेह जालं द्रष्टुमर्हय ; 'आपो वै सर्वा देवताः' ‡ इति मन्यामह इति । एवं गवादिष्वपि

यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नो मुञ्च ॥ २० ॥

अघ्नियाः । वरुण । इति । शपामहे । ततः ।
वरुण । नः । मुञ्च ॥ २० ॥

असि पड्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

द्रष्टव्यम् । निदर्शनं वैतत् प्रशस्तदेवतानामन्यासामपि । यथा—
हे ईश्वर, हे तपन, हे विधातरिति । तत्र लौकिकानां कृता-
द्युदात्तानामामन्त्रणपदानामिदमनुकरणम् । ततश्च सत्यपि पदा-
त्परत्वे आमन्त्रितनिघातो न प्रवर्तते । न ह्यत्र मार्जयमाना
अबादीनामन्त्रयन्ते । शप आक्रोशे स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।
यद्वा—‘शप उपालम्भने’ इत्यात्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्श-
नमुपालम्भ । अतोयमर्थ—हे आप युष्मभ्य शपामहे नेद-
मस्माभिर्ज्ञातमिति । एव यच्छपामहे सत्यसति वा विषये शो-
कावेगेन ततोपि पापादस्मान्मुञ्चेति । अघ्नियाशब्दो यत्प्रत्यया-
न्तोन्तोदात्त । यथा ‘पतिरघ्नियानाम्’* इति । तस्य पाठि-
कमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरुणेत्यप्यघ्नियाशब्दानन्तरमामन्त्रितानु-
करणत्वान्न निहन्यते, अन्यस्तु निहन्यत एव ॥

इति तृतीये एनादशोनुवाकः .

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्दे-
वो अध्वरो हविष्मा५ आ विवास-

‘हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् ।
देवः । अध्वरः । हविष्मान् । एति । विवासति ।

‘वसतीवरीर्गृह्णाति—हविष्मतीरिति चतुष्पदया ॥ ‘अनुष्टुभा
गृह्णाति’* इत्यादि ब्राह्मणम् । इमा वसतविरसिंज्ञा आप
हविष्मतीः हविष्मत्यः हविषा सोमेन संस्कार्येण तद्वत्यः सोम-
संस्कारकारका इत्यर्थः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
एताभिश्च सोममनुमविश्य स्वयमपि हविष्मापन्नाभिर्हविष्मानस्तु ।
देवो देवनादिगुणोध्वरो यागः, हिंसकरहितत्वात् । ‘नञ्सुभ्याम्’
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘यद्वा—यागेनाराध्यो देवस्सर्वविजयी
हविष्मानस्तु । ‘अनुदात्ते न कुधपरे’ इति संहितायां देवो
इति प्रकृत्या भवति । ततश्चानेनैव प्रकारेण यजमानोपि हवि-
ष्मान्सन् आविवासति आविवासतु परिचरतु देवान् । ‘अतोऽटि
नित्यम्’ इति संहितायां नकारस्य रुत्वम्, ‘अत्रानुनासिकः
पूर्वस्य तु वा’, ‘अनुनासिकात्परोनुस्वारः’ । तदर्थमेताभिर्गृह्यः
माणाभिः हविष्मान्भगवान् सूर्योस्तु । एतासां हविष्मसम्पादनाय
यावद्ब्रह्मणमस्तं नेयादित्यर्थः । ‘यस्यागृहीता अभि निम्रोचेत्’*
इत्यादि ब्राह्मणम् । पूर्ववत्संहितायां रुत्वम् । ‘देवा वै यज्ञ-
माग्रीध्रे व्यमगन्त ततो यदत्यशिष्यत’* इत्यादि ब्राह्मणं
समस्तोनुयाकः ॥

ति हविष्मा^१ अस्तु सूर्यः । अग्ने-
वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामि
सुम्नाय सुम्निनोऽसुम्ने मां धत्तेन्द्रा-

हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः । अग्नेः । वः । अपन्न-
गृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि । सु-
म्नाय । सुम्निनीः । सुम्ने । मा । धत्तु । इन्द्राग्नियो-
रितीन्द्र-अग्नियोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः ।

^१ता जघनेन शालामुखीयं वेद्यां संस्पृष्टास्सादयति—अग्नेर्व इति ॥
अपन्नगृहस्य अविपन्नगृहस्य नित्यगृहस्य च सदसि तदधिष्ठिते
तत्समीपस्थाने युष्मान् सुम्नाय सुखार्थं सादयामि यजमानस्य
सुखं स्यादिति । हे सुम्निनीः सुम्निन्यः सुर्वदा सुखहेतुभूताः ।
पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मामध्वर्युमपि सुम्ने धत्त स्थापयत 'अस्मै
वे लोकाय गार्हपत्य आधीयते'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^१तां आदाय दक्षिण्या द्वारोपनिर्हृत्य सर्व्यंसे निधाय दक्षिणेन
परीत्य दक्षिणतो यूपेन संस्पृष्टास्सादयति—इन्द्राग्नि्योरिति ॥ इन्द्रा-
ग्नि्योर्भागधेयीः भागभूता यूयं स्थ । 'भागरूपनामभ्यो धेयः'
इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः, 'केवलमामकभागधेय' इत्यादिना
डीप् । इन्द्राग्निशब्दस्य 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयो-
र्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वे 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' इति प्रतिपिद्धे समा-
सान्तोदात्तत्वमेव, तत्र 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
'सर्वतः परिहरति रक्षसामपहत्यै'* इति ब्राह्मणम् ॥

त्रियोर्भागधेयीस्थ मित्रावरुणयो-
र्भागधेयीस्थ विश्वेषां देवानां भा-
गधेयीस्थ यज्ञे जागृत ॥ २१ ॥

स्थ । 'मित्रावरुणयोरिति मित्रा-वरुणयोः । भाग-
धेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । 'विश्वेषाम् । देवा-
नाम् । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । 'यज्ञे ।
जागृत ॥ २१ ॥

हविष्मन्तीश्वनुस्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

‘दक्षिणेंसे निधाय एतेनैव यथोक्तमेत्य जघनेन गार्हपत्यं पूर्व-
वत्सादयति—मित्रावरुणयोर्भागधेयीस्थेति ॥ सुबोधम् । ‘मित्रा-
वरुणौ वा अपां नेतारौ’* इति ब्राह्मणम् । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

‘पूर्वया द्वारोपनिर्द्धृत्य दक्षिणे अंसे निधायोत्तरत परीत्य उत्तरतो
यूपेन संस्पृष्टात्सादयति—विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थेति ॥ गतम् ॥

‘सव्येंसे निधायैतेनैव यथेतमेत्य जघनेनैवाग्नीध्रियं धिष्यं
संस्पृष्टात्सादयति—यज्ञे जागृतेति ॥ हे वसतीवर्यः, यज्ञेस्मिन्जा-
गृत यज्ञार्थमप्रमत्ता भवत । ‘आग्नीध्र उपवासयत्येतद्वै यज्ञस्या-
पराजितम्’† इत्यादि ब्राह्मणम् ‘आ तृतीयसवनात्परि शीरे यज्ञस्य
सन्तत्यै’† इत्यन्तम् ॥

इति तृतीये द्वादशोनुवाकः.

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा
सूर्याय त्वा ऊर्ध्वम् इमम् अध्वरं कृधि दिवि
देवेषु होत्रा यच्छ सोमं राजन्नेह-

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा ।
सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् ।
कृधि । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ । सोमं ।

¹⁻²दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेपे राजानमुपावहरति अवतारयति
हविर्धानात्—हृदे त्वेति ॥ हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनु-
प्येभ्यः उपावहरामीति शेष । 'हृदे त्वेत्याह मनुप्येभ्य एवैतेन
करोति' * इत्यादि ब्राह्मणम् । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यश्च ।
'पितृभ्य एवैतेन करोति' * इत्यादि ब्राह्मणम् । दिवे दिवि-
ष्ठेभ्यो देवेभ्यश्च त्वामुपावहरामि । सूर्याय च त्वामुपावहरामि ;
प्राधान्यात्पुनरुपादानम् । 'देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्देवता-
स्ताभ्यः' * इत्यादि ब्राह्मणम् । हृदे दिवे इति 'उडिदम्'
इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे सोम अवरोप्यमाणश्च त्वमिम-
मध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृधि अविघ्नेन ममाप्त कुरु । ऊर्ध्वं देवाभिमुखं
वा कुरु । यद्वा—इमं यज्ञमध्वरं वाचकरहितं कुरु । 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक्, 'श्रुशृणुपृकृवृम्यश्छन्दसि' इति
होर्धिभावः । किञ्च—दिवि दिवि स्थितेषु देवेषु होत्रा अस्मदीया
वाचः स्तुतिरूपाः यच्छ अवस्थापय । तदर्थं हे सोम राजन्

व रोह मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा
हिंसिपं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजा-

राजन् । एति । इहि । अवेति । रोह । मा । भेः ।
मा । समिति । विक्थाः । मा । त्वा । हिंसि-
पम् । प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहे-

एहि आगच्छ मम हस्तम् । अत्र सोमराजन्नित्यारभ्य मन्त्रा-
न्तरम् । यथाह भगवान्—“ हृदे त्वा मनमे त्वा सोम राजन्नेत्य-
व रोहेति द्वाभ्याम् ” इति । ततश्चापदात्परत्वात्सोमशब्दो
न निहन्यते । ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ इति तस्याविद्या-
मानवच्चनिषेधाद्वाजन्निति निहन्यते । आगत्य च मम हस्तं हवि-
र्धानादवरोह । अवरोहश्च मा भे मा च भैषी मामयं भेत्स्य-
तीति । ‘ बहुळ छन्दसि ’ इतीडभाव, व्यत्ययेन सिचिवृद्धिर्न
क्रियते । मा सविकथा मा च कम्पिष्ठा । कस्मादित्याह—मा
सल्लु त्वामह हिंसिपम्, यागसाधनत्वापत्त्या उत्तमा गतिस्त्वया
प्राप्स्यत इति । का पुनस्मोत्तमा गतिरित्याह—प्रजास्त्वा दैवी-
मानुषीश्च उपावरोह अनुप्रविश । प्रजाश्च त्वानुपावरोहन्तु
अनुप्रविशन्तु । अतस्सर्वासामेव प्रजानामाधिपत्ये वर्तिनुमात्मने ।
स कथं मया हिंस्यसे’ अतो मा भैषीरिति । अत्र रुधि यच्छेति हे
तिद्विभक्ती; तत्र रुधि यच्छेति चार्थस्य गम्यनान्त्वान् ‘ रुद्धेति
विभाषा ’ इति प्रथमा तिद्विभक्तिर्निहन्यते; एव न च ॐ
स विकथा इत्यत्र तेनैव सूत्रेण प्रथमा तिद्विभक्तिर्निहन्यते; एव
चावरोह च इत्यत्रापि प्रथमायास्तेन निहन्त्यते ।

स्त्वामुपावरोहन्तुशृणोत्वग्निस्समि-
धा हवँ मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च

त्युप-अवरोह । प्रजा इति प्र-जाः । त्वाम् ।
उपावरोहन्त्वित्युप-अवरोहन्तु । शृणोतु । अग्निः ।
समिधेति सं-इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु ।

ननु गत्यर्थलोटा युक्तत्वाद्वितीयायास्तिद्धिभक्तेः 'लोङ्' इति
निघातेन न भवितव्यम् । 'विमापितं सोपसर्गमनुत्तमम्' इति
निहन्यत एवेत्यदोषः । उपावरोहेत्यत्र 'गतिर्गतौ' इति पूर्व-
स्यानुदात्तत्वम् ; 'उदात्तवता तिहा' इति समासः । तथा
उपावरोहत्वित्यत्रापि । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्यु-
स्स्याद्यस्सोममुपावहरन्' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

* एकधनादिलक्षणा अपो निषृक्षन् स्त्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्या
आहवनीये जुहोति—शृणोत्वग्निरिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ समि-
धतेनयामिरिति समिधाज्याहुतिरुच्यते । इन्धेः क्तिप्, अनुनासि-
कलोपः, रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । अनया सन्दीप्त्या आज्या-
हुत्या तृप्तोर्मिर्मदीयं हवमाह्वानं शृणोतु । 'बहुलं छन्दसि'
इति इयतेः प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेस्सम्प्रसारणे कृते . 'ऋदोरप्'
इत्यप् । यद्वा—'भावेनुपसर्गस्य' इत्यप्सम्प्रसारणं च । किञ्च—
याश्चापो मया गृहीप्यन्ते ताश्चानयाऽऽहुत्या मम हवं शृण्वन्तु ।
कीदृश्यः ? धिषणाः धृष्टाः यागसम्पादननिपुणाः । 'धृषेर्धिष च

देवीः । शृणोतुं ग्रावाणो विदुषोऽ-
नु ॥ २२ ॥ यज्ञं शृणोतुं देवस्स-
विता हव मे । देवीरापो अपां न-

आपः । धिषणाः । च । देवीः । शृणोतुं । ग्रावा-
णः । विदुषः । नु ॥ २२ ॥ यज्ञम् । शृणोतुं ।
देवः । सविता । हवम् । मे । 'देवीः' । आपः ।

संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । देवीः देव्यः दानादिगुणयुक्ताः ।
'वा 'छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यद्वा—धिषणाः विद्याः,
'विद्या वै धिषणा'* इति । दानादिगुणयुक्ताश्च शृण्वन्त्विति ।
चशब्देन तासां समुच्चयः । अधुना प्रत्यक्षवदुच्यते—हे ग्रावाणः ।
ग्रावाणो ग्रावकरुपा इत्येके । वर्षणशीला मेघा इत्यन्ये ।
ग्रावाण एवेत्यपरे । यूयमपि शृणोतुं शृणुत । 'तत्तनत्तनघ-
नाश्च' इति. तप् । किं ? विदुषोस्य यजमानस्य यज्ञम् । नु
इति वितर्के, ननु विदुषोस्य यज्ञश्श्रोतव्य इति । सिप्रं
शृणुतेति वा । यद्वा—प्रथमानबहुवचनस्य व्यत्ययेन शप्, नुश-
ब्दश्च इयार्थे, विद्वांस इव शृणुत इत्यर्थः । किञ्च—देव-
स्सविता सर्वस्य प्रेरकः मे मदीयं हवं शृणोतु । 'सवितृप्र-
मूत एव देवताम्यो निवेद्यापोच्छेति'† इति ब्राह्मणम् । अ-
प्रचादयो मे हवं श्रुत्वा आगच्छन्तु, यज्ञं निर्वर्तयन्त्विति भावः ॥

‘अप्सु बर्हिः प्रास्याभिनुहोति—देवीरापइति यजुरन्तया गाय-
त्र्या ॥ मदिन्तम इत्यन्तं व्याख्यातम् । तं यथोक्तगुणविशिष्ट-

पाद्य ऊर्मिर् हविष्य इन्द्रियावान्म-
दिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्तं
शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागस्थ
स्वाहा कार्पिरस्यपापां मृध्रं

अपाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः ।
इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् । मदिन्तमः । तम् ।
देवेभ्यः । देवत्रेति देव-त्रा । धत्तु । शुक्रम् ।
शुक्रपेभ्य इति शुक्र-पेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा । 'कार्पिः' । अस्ति । अपैति ।

मूर्मिं देवत्रा देवेषु धत्तं स्थापयत । किमर्थं ? देवेभ्यः देवार्थं
देवानामेवोपभोगार्थम् । 'देवमनुष्यपुरुष' इत्यादिना त्रामत्ययः ।
यद्वा—देवाधीनं धत्तं देवानामेवोपभोगार्थम् । 'देवे त्रा च' इति
त्रापत्ययो दधातियोगेऽपि भवति, देवयागार्थमस्मभ्यं धत्तेति यावत् ।
पुनश्च विशेष्यते—शुक्रं सोम सोमीभविष्यन्तम् । केभ्यः ? शु-
क्रपेभ्यः देवानां मध्ये ये शुक्रपास्तोमपास्तेभ्यः । पुनश्च देवा
विशेष्यन्ते—हे आप येषां देवानां यूयं भागस्थ भागभूता
भविष्यथ तेभ्यो धत्तेति । स्वाहा स्वाहुतं चेदं शुष्मम्यमाज्य-
मस्तु । 'आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभि-
ष्टानां गृह्णाति'* इति ब्राह्मणम् । भागशब्दः 'कर्पोत्वतः'
इत्यन्तोदात्तः ॥

*मैत्रावरुणचमसेनाहुतिं श्रावयति—कार्पिरसीति ॥ हे आज्य

समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये । यमग्रे

अपाम् । मृधम् । 'समुद्रस्य' । वः । अक्षित्यै ।
उदिति । नद्ये । 'यम् । अग्रे । पृत्स्विति पृत्-सु ।

अप्सु हुतं कार्षिः कर्पणीयमपनेतव्यमसि । 'कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि'
इति कृपेरिभ्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात्त्वामपप्लावयामि अपनया-
मीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याद्वियते । कुतः
पुनरिदमवसीयत' इत्याह—अपां मृधं यस्मात्त्वमपां सम्बन्धनि-
ष्टरूपं; युद्धाभिधायिना मृधशब्देनानिष्टरूपत्वं लक्ष्यते । तद-
स्यास्तीति मृधम् । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' इति मत्वर्थी-
यो रभत्ययः । दोषरूपं त्वामपनयामीत्यर्थः । यद्वा—कठि-
नत्वं लक्ष्यते; आज्यं च जलगतं चैत्कठिनं भवति; तस्य
दोषरूपत्वादपनयामीति । 'कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामप प्लाव-
यति'* इति ब्राह्मणम् ॥

बर्हिष्यन्तर्घायोन्नयति—समुद्रस्य व इति ॥ समुद्रस्योदकराशेः
पूर्वेद्युर्गृहीतस्य वसतीवरीशब्दवाच्यस्य अक्षित्यै अक्षणाय युष्मा-
नुन्नये मित्रावरुणचमसेन गृह्णामीति । 'मित्रावरुणौ वा अपां
नेतारौ'* 'तस्मादद्यमानाः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ऋतुकरणं जुहोति—यमग्र इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ 'यद्य-
न्निष्टोमो जुहोति'* इति ब्राह्मणम् । हे अग्रे यं मर्त्यं पृत्सु
सङ्ग्रामेषु आवः रक्षसि । 'छन्दसि लुङ्ङिटः' इत्यवतेर्लङ्,

पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं जुनाः ।
स यन्ता शश्वतीरिपः ॥ २३ ॥

मर्त्यम् । आवः । वाजेषु । यम् । जुनाः । सः
यन्ता । शश्वतीः । इपः ॥ २३ ॥

नु सप्तचत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

आडागम उदात्तः । 'मांसपत्नूनामुपसङ्ख्यानम्' इति घटना-
शब्दस्य घडावः, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कः
पुनरसौ? यं घटनासु रक्षसीत्याह वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु ।
'निमित्तात्कर्मसंयोगे' इति सप्तमी । अन्नार्थं यं जुनाः गच्छसि ।
जु इति सौत्रो धातुः वेगितायां गतो वर्तते, तस्मात्पूर्वबहुङ्,
भ्रामत्ययः, 'बहुळं छन्दस्यमाहचोगेपि' इत्यङ्भावः । हवींषि
ग्रहीतुं यस्य सकाशं सदा गच्छसीत्यर्थः । स एव खलु त्वया
सङ्ग्रामेषु रक्ष्यत्वेन ग्राह्यते । यश्च त्वयैवं रक्ष्यते स एव खलु
त्वयानुग्रहीतः यन्ता यमयिता वशीकर्ता । 'न लुट्' इति निघात-
प्रतिषेधः, उदात्तनिवृत्तिस्वरो व्यत्ययेन प्रवर्तते । किं वशी-
करिष्यनीत्याह—शश्वतीः नित्याः इपः अन्नादि प्रभूतं धनं
प्राप्नोतीत्यर्थः । शश्वच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् ॥

इति तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः.

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व५
शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिपे । त्वं वातै-

१त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः ।
त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिपे । त्वम् ।

१अतः परं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् ॥ तत्र 'अग्ने रुद्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्' * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—
त्वमग्ने इति जगती ॥ हे भगवन्मग्ने स्वयं रुद्र एव त्वं, यो
रोद्वयिता सर्वेषामुपसंहारे । 'रोदोर्णिलुक' इति रक्प्रत्ययः ।
रोदनहेतुमाह—असुरः निरसिता सर्वाधिकाराणां† । 'असेरुरन्'
इत्युरन्प्रत्ययः । एवं संहारमूर्तिरूपेणामिस्तूयते, शत्रुमारणादौ
रुद्रवद्भावात् । यथा 'एषा वा अस्य घोरा तनूः' * इति ।
यद्वा—रुद्रवान् रुद्रः, मत्वर्धीयोकारः, रुद्रपराक्रमवानित्यर्थः ।
दिवो द्युलोकस्य महः उत्सवकारी त्वं हविषा प्रदानेन । 'ऊ-
डिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—देव उच्यते । दिवः
द्युलोकवासिनां देवानां महः महान् महादेव इत्यर्थः । महती-
ति महः, पचाद्यच् । त्वमेव पृक्षः अन्नस्य ईशिपे । 'ईशस्ते'
इतीडागमः । छडित्यन्ननाम । पृक्षतिश्छन्दसः क्षणक्तिपर्यायः,
ततः क्तिप्, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यस्माद-
न्नस्येशिपे, तस्मान्त्वमेव मारुतं मरुतां सम्बन्धि शर्धः बलं
च, त्वदायत्तत्वात् । त्वं वातैर्वाततुल्यैः वातजैः अरुणैः
सन्ध्यावर्णैः अभ्यैर्योसि । शंगयः सुखगृहं त्वमेव पूषा पोषको

*स. २-२-२.

†स. ग—यत्तं मरुदा.

†ग—सर्वासुराणामधिनाराणां पात्राधिकरणे.

ख—सर्वसुराणां दण्डीकारणे पात्राधिकरणे.

रु॒णैर्या॑सि श॒ङ्ग॒न्यस्त्वं पू॒षा वि॒ध॒तः
पा॑सि नु त्मना । आ वो राजान-
मध्व॒रस्य॑ रु॒द्रः॒ होतार॑ः सत्य॒यज॑ः
रोद॑स्योः । अ॒ग्निं पुरा तनयि॒त्तो-

वा॒तैः । अ॒रु॒णैः । या॒सि । श॒ङ्ग॒न्य इति॑ शं-ग॒यः ।
त्वम् । पू॒षा । वि॒ध॒त इति॑ वि-ध॒तः । पा॑सि ।
नु । त्मना । 'एति॑ । वः । राजानम् । अध्व॒रस्य॑ ।
रु॒द्रम् । होतार॑म् । सत्य॒यज॑मिति॑ सत्य-यज॑म् ।
रोद॑स्योः । अ॒ग्निम् । पुरा । तनयि॒त्तोः । अ॒चिन्ता-

भूत्वा विधतः परिचरतः पासि ऋषुरोडाशादिभिस्त्वामर्चयतो
रक्षसि । 'बहुस्तनूपन्' इति पुषेः कनिन्प्रत्ययो निपातितः ।
विध विधाने तौदादिकः, 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । नु क्षिप्रं त्मना आत्मना स्वयमेव । 'मन्त्रेष्वाङ्गादे-
रात्मनः' इत्याकारलोपः । हे अग्ने रुद्ररूप एवंगुणविशिष्टत्वं
रुद्रतुल्यपराक्रमो भूत्वा अनया घोरया तन्वा अस्माकं शत्रू-
न्मारयेति भावः । 'एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः' *
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

* तस्यैव याज्य—आ व इति त्रिष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यनमानाः
अध्वरस्य राजानं प्रधानाधिपतिं रुद्रं होतारमभिमतानां दातारं,
आदातारं वा । 'बहुलं छन्दमि' इति सम्प्रसारणम् । रोदस्योः

चित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ।
अग्निर् होता निरसादा यजीयानु-

त् । हिरण्यरूपमिति हिरण्य-रूपम्* । अवसे ।
कृणुध्वम् । अग्निः । होता । नीति । ससाव ।

द्यावापृथिव्योस्तत्पयजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । 'अन्येभ्योपि दृश्यते;
इति विच्, कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सत्यममोघं
यजनं यस्य । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
यद्वा—सत्यमेव यजनं यस्य । यद्वा—सत्यस्य परमार्थस्यानन्द*-
लक्षणस्य सङ्गमयितारम् । हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णमग्निं अग्निरूपेणाव-
स्थितं वः युष्माकमवसे रक्षणाय तृप्तये वा कृणुध्वं आत्म-
सात्कुरुध्वम्, शत्रुमारणादियुष्मदभिमतसिद्ध्यर्थं भजध्वमित्यर्थः ।
कृवि हिंसाकरणयोः, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युभ्रत्ययः, व्यत्य-
येनात्मनेपदम् । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुभ्रत्ययः । अचित्तात्पुरा,
चित्तस्याभावोऽचित्तं अन्तःकरणोपसंहारो मरणमिति यावत् ।
यद्वा—यस्मिन्सति चित्तं नास्ति तन्मरणमेव । ततः प्रागेव
देवं भजध्वमिति । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् । कीदृशादचित्तात्? तनयितोः तनयिनुर्मेघस्तादृशात्;
अनिश्चितकालत्वात् । स्तन शब्दे घुरादिरदन्तः, 'स्तनिघपि-
पुपिगादिमादिभ्यो णेरितुच्' इतीनुच्भ्रत्ययः सकारलोपश्छान्दसः ॥

*अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा-
पुरुषा वा प्रमीयेरन्यो वा विभीयात्† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—

पस्थे मातुस्सुर्भावु लोके । युवा
 कविः पुरुनिष्ठः ॥ २४ ॥ कृतावा
 धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इहः ।

साध्वीर्मकदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य
जिह्वामविदाम गुह्याम् । स आयु-

नाम् । उत । मध्ये । इहः । 'साध्वीम् । अकः ।
देववीतिमिति देव-वीतिम् । नः । अद्य । यज्ञ-
स्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् । सः ।

‘तत्रैव याज्या—साध्वीमिति त्रिष्टुप् ॥ यस्माद्वयं यज्ञस्यास्य
जिह्वां जिह्वास्थानीयं भगवन्तमग्निमविदाम ज्ञातवन्तः लब्धवन्तो
वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा व्यत्ययेन शप्रत्ययः, नुमभावश्च । कीदृशीं
जिह्वां ? गुह्यामविदुषां गूहनोयाम् । गुहायां भवेति दिगादित्वा
द्यत्, ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तादृशीं तां भक्ति-
सामर्थ्याद्वयमविदाम । तस्मादद्य अस्मिन्नाहि, न अस्माकमस्माभिः
क्रियमाणां देववीतिं देवभक्षं* देवपूजा वा साध्वीं शोभनां अकः
करोतु । ‘छन्दसि लुङ्लुङ्ङि’ इति लुङ्, ‘मन्ते घस’
इत्यादिना च्लेर्लुक् । किञ्च—स एवाग्निः आयुः वसानः
आच्छादयन् आयुषा परिवीयमाणः अस्मान्वा आयुषा परिवार-
यन् आयुष्मतोऽस्मान्कुर्वन्, सुरभिस्तुगन्धिः चरुपुरोडाशादिगन्ध-
युक्तः अस्मानागादागच्छतु । पूर्वबहुद्, ‘गातिस्था’ इत्यादिना
सिचो लुक् । आगत्य चास्माकमायुरर्थे, अद्यास्मिन्नहनि नः
अस्माकं देवहूतिं देवा हूयन्ते अस्यामिति देवहूतिरितिः तां भद्रां
शोभनां यद्योक्तमनुतिष्ठतां अकः करोतु इति । स एव लुङ् ।
देववीतिदेवहूतिशब्दयोः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

रागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहू-
ति नो अद्य । अक्रन्ददग्निस्तनयन्नि-

आयुः । एति । अगात् । सुरभिः । वसानः ।
भद्राम् । अकः । देवहूतिमिति देव-हूतिम् ।
नः । अद्य । अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन् ।

“अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयते” *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अक्रन्ददिति त्रिष्टुप् ॥ अयमग्निरक्रन्दत्
क्रन्दतु शब्दं करोतु अस्मच्छत्रुकुलं दहन् । छन्दसो लह् ।
स्तनयन् द्यौरिव यथा द्यौर्वनपटलसञ्छन्ना स्तनयति । स्तन-
शब्दे चुरादिरदन्तः । यद्वा—क्रन्दयतु अस्मद्रिपुकुलं गर्जन्तीव
द्यौरन्तरिक्षं ; दिवि हि गर्जन्त्यां भयेन जना महारवं कुर्वन्ति ।
किं कुर्वन्नित्याह—क्षाम क्षीणं, दग्धमस्मच्छत्रुकुलं रेरिहन्नत्यर्थं
लिहन् आस्यादयन् सर्वतो दहन् इत्यर्थः । क्षयि जयि पायि क्षये
‘भूतेपि दृश्यन्ते’ इति भूतेपि कर्मणि मनिन् प्रत्ययः । रिहे-
र्यद्गुगन्ताच्छतृप्रत्ययः, ‘नाम्यस्ताच्छतुः’ इति नुमभावः,
‘अम्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘कपिलकादीनां संज्ञा-
छन्दसोर्वालो रमापद्यते’ इति रत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ *
इति क्षामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—
वारुधस्समञ्जन् सम्मृक्षन् सन्दहन् ; उपलक्षणं चेतत्, तृणगु-
ल्मलतावनश्शीतानामुवाञ्चित्यर्थः । किमीदृशी शक्तिरप्यस्य विद्यत
इत्याह—विहीमिति । हि यस्मादर्थे वर्तते । ईमित्यवधारणे ।

व द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधस्समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा

इव । द्यौः । क्षामं । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्ज-
निति सं-अञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वीति । हि ।
ईम् । इद्धः । अख्यत् । एति । रोदसी इति ।

यस्मादयमाग्निः जज्ञानो जायमानः । जनी प्रादुर्भावे देवादिकः,
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । यद्वा—जन जनने जुहो-
त्यादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सद्य एव तत्क्षणादेव इद्धः
दीप्तः रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यख्यत् व्यचेष्टत व्यपश्यत्* ।
छान्दसो लुह, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्,' 'हिच्' इति
नियातप्रतिषेधः । स्वयं च भानुना तेजसा अन्तर्द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये आभाति समन्तात्प्रकाशते । यद्वा—रोदसी व्यख्यत्
विचष्टे यथावत्प्रकाशयति । स्वयमपि तयोर्मध्ये भाति । तस्मा-
न्महातेजसानेन किं हि नाम कर्तुं न शक्यते इति भावः ।
'भागधेयेनैवेन शमयित्वा परानभि निर्दिशति'† इति ब्राह्मणम् ।

'अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वक्षः
प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य प्रियतमाग्नेये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत्'† इत्यस्यापीयमेव पुरोनुवाक्या । तदेवं योजनीयम्—
अयमेवंगुणविशिष्टोऽग्निरस्माकं पूर्वापरप्रमादहेतुं पापं क्षाम क्षीणं
यथा तथा रेरिहत् आस्वादयन् नाशयन् अनेन हविषा समिद्धः
शब्दं करोत्विति । 'भागधेयेनैवेन शमयति नेषां पुरायुपोपरः
प्र मीयते'† इति ब्राह्मणम् ।

रोदसी भानुना भान्त्यन्तः । त्वे
वसूनि पुर्वणीक ॥ २५ ॥ होतुर्दो-
पा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः । क्षामेव

भानुना । भान्ति । अन्तः । 'त्वे' इति । वसूनि ।
पुर्वणीकेति पुरु-अनीक ॥ २५ ॥ होतुः । दोपा ।
वस्तोः । एति । ईरिरे । यज्ञियासः । क्षाम ।

‘अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दहत्यमये
क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’* इत्यस्यापीयमेव पुरोनु-
वाक्या । तत्र त्वेवं व्याख्येयम्—क्षाम क्षीणं दग्धमस्मद्गृहं रेरि-
हत् आस्वादयन्वीरुधो गृहावयवान् स्थूणावंशादीन् समजन् भ-
क्षयन्नयं खल्वग्निरक्रन्दत् । तस्मादिममिदानीमेवानेन हविषा प्रसन्नं
करोमि, यथा पुनरस्मद्गृहं न घक्ष्यतीति । ‘भागधेयेनैवेनं
शमयति नास्यापरं गृहान्दहति’* इति ब्राह्मणम् ॥

‘तेषु त्रिष्वपि याज्या—त्वे वसूनीति त्रिष्टुप् ॥ हे पुर्व-
णीक बहुबल होतः देवानामाहातः त्वे त्वयि खलु एरिरे ।
‘सुपां सुलुक्’ इति शो आदेशः । वसूनि धनानि वासहे-
तुत्वाद्हरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि दोपावस्तोः रात्रा-
वह्नि च यज्ञियासः यज्ञार्हाः आर्इरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति
प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ईर गतो अनुदोत्तत् । ‘यज्ञात्विम्यां घखञौ,’
‘आज्जसेरसुक्’ । कीदृशे त्वयीत्याह—यस्मिन्पावके त्वयि

विश्वा भुवनानि यस्मिन्सौ-
भगानि दधिरे पावके । तुभ्यं ता

इव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । समिति ।
सौभगानि । दधिरे । पावके । 'तुभ्यम्' । ताः ।

सति विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि सौभगानि सौभाग्यानि
सन्दधिरे सम्यग्धारयन्ति । 'सुभगं मन्त्रे' इत्यञ् । त्वदनुग्र-
हात् पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत् ? उच्यते—क्षामेव क्षाम
क्षीणं दग्धबहुलमस्माकं शत्रुबलं [बलेन] यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं
वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमसुभगानि भुवनानि
त्वत्प्रसादेन सुभगानि भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वा-
परमरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभगानस्मान्कुरु श्रीमतो यश-
स्विनश्च कुरु । पुनर्निर्णयन्ताण्वुल्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पाव-
कशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

“अग्रे कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोप-
नमेत्”* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—तुभ्यं ता इति गायत्री ॥ हे
अङ्गिरस्तम गन्तव्यतम गतिमत्तमेति वा । अगि रगि लघि गत्यर्थाः,
अस्मादसुनि इरुडागमो† निपात्यते । हे अग्रे तुभ्यं ताः प्रसिद्धाः
विश्वासमुक्षितयः शोभना क्षितिर्गतिर्यासा ता भजा । 'नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनं क्षयन्ति वसन्तीति
मुक्षितयो मनुष्याः । 'मन्किन्व्याख्यान' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
एथकामाय नानाविधेभ्यः कामेभ्यः कामसिद्धये येमिरे यमन्ति

अङ्गिरस्तम विश्वास्सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे । अश्याम तं काममग्ने तवोत्पश्याम रयिम् । रयिवस्सुवीरम् । अश्याम वाजम्-

अङ्गिरस्तमेत्याङ्गिरः-तम् । विश्वाः । सुक्षितय इति सु-क्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे । अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिव इति रयि-वः । सुवीरमिति सु-वीरम् । अश्याम । वाजम् ।

त्वामाराधयितुमात्मानं विषेयम्यो व्यावर्तयन्ति । व्यत्ययेनात्मने-पदम् । यद्वा—एष्यग्यमयन्ति नानाविधैरुपायैरात्मानं यमयन्ति त्वामाराधयितुम् । तस्माद्वयमप्यस्मत्कामसिद्धये त्वामेव भजामहे इति भावः । 'स एवेनं कामेन समर्पयत्युपेनं कामो नमति' * इति व्याख्यानम् ॥

* तत्रैव याज्या—अश्यामिति त्रिष्टुप् । उत्पन्तः मधमः पादः ॥ हे अग्ने तं काममश्याम अश्ववीमहि, यदयेमात्मा तुभ्यं निवेदितः । अशू व्याप्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, यामुडादि । तवोनी तव रक्षया । अवनेः क्तिनि ज्वरत्वरदिना ऊडादेशः, 'ऊतिपूतिनूति' इति क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते, तृतीयैकवचनस्य 'मुपां मुलुक्'

भि वाजयन्तोश्यामं द्युम्नमंजराजरं
ते । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्नें द्युम-
न्तमा भर ॥ २६ ॥ वसो पुरुस्पृ-

अभीति । वाजयन्तः । अश्यामं । द्युम्नम् ।
अजर । अजरम् । ते । 'श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत ।
अग्ने । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् । एति । भर ।
॥ २६ ॥ वसो इति । पुरुस्पृहमिति पुरु-स्पृहम् ।

इति पूर्वसवर्णादेशः । किञ्च—हे रयिवः रयिमन् । 'मतुवसोः'
इति रुत्वम्, 'छन्दसीरः' इति मतोर्वत्वम् । सुवीरं रयिम-
श्याम प्राप्नुयाम, शोभना वीराः पुत्रादयो यस्मिन्तं पुत्र-
पौत्रादिसमृद्धिहेतुं धनं प्राप्नुयाम । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजयन्तं वानमन्नमात्मन इच्छन्तः ।
क्यचि 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वप्रतिषेधः । यदा वयं वानं
लिप्सामहे तदा वानमन्नं आभिमुख्येनाशुवीमहि लिप्सेमहि ।
स्वरानवग्रहौ दुर्यटौ । यद्वा—वाजमाचक्षत इति णिच् । किञ्च—
हे अजर जरारहित अजरमक्षयं द्युम्नं यशः ते त्वत्प्रसादात्
अश्याम निभूयाम । 'नञो जरमरभिन्नमृताः' इत्यजरशब्दे
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

१० अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सर्षमानः क्षेत्रे
वा सनातेषु वा * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—श्रेष्ठमिति गायत्री ॥

ह॒ रयिम् । सश्चि॒व॒तान॒स्त॒न्य॒तू
रोच॒न॒स्था अ॒जरे॑भिर्नान॒दद्वि॒र्यवि॑-

रयिम् । ¹⁰सः । श्चि॒व॒तानः । त॒न्य॒तुः । रोच॒न॒स्था
इति॑ रोचन-स्थाः । अ॒जरे॑भिः । नान॒दद्वि॒रिति॑

भारतेति प्रथमपादान्तः । हे अग्रे यविष्ठ युवतम् । यौतिः
पृथक्करणे, 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना यौतिः कनिन्प्रत्ययः ।
पृथक्कर्तुमत आदाय दातः । यद्वा—तरुणतम भारत यज्ञस्य
भर्तारः ऋत्विजो भरताः । 'भृमृशि' इत्यादिना विभर्तेरतच्प्र-
त्ययः । एतैरत्पादित भारत हे वसो वासहेतो । 'शृस्वृत्तिहि'
इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
पुरुषहं पुरुभिर्बहुभिस्सहणीयम् । कर्मणि क्तिप् । यद्वा—
बद्धयस्सह्य यस्मिन् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । ईदृशं रयिं धनमस्मभ्यमाभर स्पर्धमानेभ्य आच्छि-
द्यास्मभ्यं देहि । 'स एवास्माद्भक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्
सृणुते' * इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—सश्चिवतान इति त्रिष्टुप् ॥ यः पावकः
पावयिता शोधयिता । पुनाते¹र्ण्यन्तात् ण्वुलि णिलोपे उदात्तनि-
वृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पुरतमः बहुतमः सर्वात्मकत्वात् ।
छान्दसं मत्पयाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—पुरूणां पूरणः । छान्दस-
स्तमप्प्रत्ययः । पुरूणि बहूनि पृथूनि विस्तीर्णानि पुरोडाशा-
दीनि हवींषि भवन् भक्षयन् । भव हिंसायाम् । अनुयात्यनुक्रमेण
गच्छति यजमानगृहान् । स खल्वयमग्निर्हविःप्रियोस्माभिः

ष्ठः । यः पावकः पुरुतमः पुरूणि
पृथून्यग्निरेनुयाति भवन् । आयुष्टे

नानदत्-भिः । यविष्ठः । यः । पावकः । पुरुतम
इति पुरु-तमः । पुरूणि । पृथूनि । अग्निः ।
अनुयातीत्यनु-याति । भवन् । "आयुः । ते ।

हविपाराध्यत इत्यर्थः, तस्मादयमस्मच्छत्रून्विनाशयत्विति भावः ।
अधुना तस्यैव हवींषि भुजानस्य गुणानाह—श्वितानः दीप्य-
मानः । श्विता वर्णे अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश्, लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वाभावात् 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक् । तन्यतुः तनिता विस्तारयिता
सिद्धीनां दीप्तीनां वा । 'ऋतन्यञि' इत्यादिना तनोतेर्यतु-
च्प्रत्ययः । रोचनस्थाः रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । 'अनु-
दात्तेतश्च हलादेः' इति रोचतेर्युच्प्रत्ययः । रोचनेषु तिष्ठतीति
वा तिष्ठतेः क्तिप्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अजरेभिर्जरारहितैः
अक्षीणैः । 'नजोजरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'बहुलं
छन्दसि' इत्यैसभावः । नानदद्विरत्यर्थं नदद्वि स्तुवद्वि ऋत्विग्भिः
यजमानगणैर्वा परिवृत । यदुगन्ताच्छतरि 'अम्यस्तानामादिः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । यविष्ठः युवतमः सोयमेवंविधोऽस्मदीयेन हविषा
वृष्टोऽस्मच्छत्रून्विनाशयत्वेति शेषः ॥

११ अग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत
सर्वमायुरियाम्'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आयुष्ट इत्यनुष्टुप् ॥

विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते
प्राण आयंति परा यक्ष्म^१ सुवामि
ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो

विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ।
पुनः । ते । प्राण इति प्र-अनः । एति । अयति ।
परेति । यक्ष्मम् । सुवामि । ते । ^{१२}आयुर्दा इत्या-
युः-दाः । अग्ने । हविषः । जुषाणः । घृतप्रतीक

हे यजमान अयमग्निर्वरेण्यः वरणीयः । 'वृञ एण्यः',
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ते तुभ्यं विश्वतः विश्वमायुर्दधत्
दधातु । 'इतराम्योपि दृश्यन्ते' इति द्वितीयान्तात्तासिल् ।
दधातेर्लेटि 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः, 'घोर्लोपो लेटि वा'
इत्याकारलोपः । 'धुप्मत्तत्तक्षुप्वन्त.पादम्' इति संहितायां
आयुस्सकारस्य पत्वम् । यदायं प्रसीदति तदानीं गतोपि प्राणः
पुनरायति पुनराभिमुख्येनास्मान्प्राप्नोति । इ गतो मौषादिक
उदात्तेत् । यद्वा—पुनरपि* . त्वदीयः प्राण आयात्वस्य†
प्रसादेन । अहमपि तदर्थं त्वदीयं शत्रुपक्षं परामुवामि नाश-
यामि । पू मेरणे तौदादिक उदात्तेत् । 'स एवास्मिन्नायुर्दधाति'‡
इति ग्राहणम् ॥

^{१२}तत्रैव याज्या—आयुर्दा इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने आयु-
र्दाः अस्य यजमानस्य आयुषो दाता एषि भव । 'अन्येभ्योपि
दृश्यते' इति ददोतर्विचि छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविषो

घृतप्रतीको घृतयोनिरिधि। घृतं पीत्वा
मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि
॥ २७ ॥ रक्षतादिमम् । तस्मै
ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्पणे ।

इति घृत-प्रतीकः । घृतयोनिरिति घृत-योनिः ।
एधि । घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् ।
पिता । इव । पुत्रम् । अभीति ॥ २७ ॥ रक्षतात् ।
इमम् । ^{१३}तस्मै । ते । प्रतिहर्यतु इति प्रति-हर्यते ।
जातवेद इति जात-वेदः । विचर्पण इति

जुपाणः हविस्सेवमानः भुजानः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । जुपी प्रीतिसेवनयोः तौदादिक
अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश, हविस्सेवनशीलः, लसार्वाधातुक-
त्वाभावात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्, 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक् । घृतप्रतीक घृतारम्भः, घृतं खल्वग्रेरारम्भः ।
यद्वा—आचाराभिप्रायमिदं घृतयागारम्भ । घृतयोनिः घृतकार-
णकः, ईदृशस्त्वमस्यायुर्दाः एधि इदं घृतं पीत्वा । कीदृशं ?
मधु मधुरं चारु शोभनं निर्मलं गव्यम् । 'गोपयसोर्येत्',
'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । किं बहुनेत्याह—पिता पुत्र-
मिवेमं यजमानं अभिरक्षतात् आभिमुख्येन रक्षतु ॥

^{१३}अग्रे जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वृत्तिकामः *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—तस्मै त इति गायत्री ॥ हे अग्रे

अग्ने जनामि सुष्टुतिम् । दिवस्प-
रि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि

वि-चक्रपणे । अग्ने । जनामि । सुष्टुतिमिति
सु-स्तुतिम् । ^१दिवः । परीति । प्रथमम् । जज्ञे ।
अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परीति । जातवेदा

जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—जातानां भूतानां वेदितः । ' गति-
कारकयोरपि ' इत्यमुन् । विचर्पणे विविधदर्शन [विविधचर्पणे]
विविधमनुष्य, एतेषामुत्पादकत्वात् । तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं
प्रतिहर्यते कामयमानाय वक्ष्यमाणां स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगन्तु-
मिच्छते । यद्वा—प्रतिगृह्यते* । हर्यं गतो । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं
जनामि जनयामि । जनेर्ष्वन्ताछद्, ' बहुलं संज्ञाछन्दसोः '
इति णिलुक् । जातवेद इत्यस्यामन्तितस्याप्यविद्यमानवच्चात्
विचर्पण इत्येतदपि न निहन्यते । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्
जनामीति तिङन्तं न निहन्यते । ' मन् क्तिन् व्याख्यान ' इति
सुष्टुतिशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । अन्ये खलु दुराराधाः स्तुतिमपि
न गृह्णन्ति, त्वं तु स्तुतिं च प्रतिगृह्णासि, ददासि चेप्सितानि ।
तस्मात् स्तुतिप्रियाय ते स्तुतिं जनयामि । त्वं च तां प्रतिगृह्य
यजमानं भूतिं गमयेति भावः । ' स एवैनं, भूतिं गमयति
मवत्येव '† इति व्याख्यानम् ॥

^१तत्रैव याज्या—दिवस्परीति त्रिष्टुप् ॥ अर्घ्ये परिशब्दः ।
दिवस्परी द्युलोकस्योपरि दिवः अधि अग्निः प्रथमं जज्ञे आदि-

*स. ग—स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगच्छते प्रतिगृह्यते. .

ज्ञातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा
अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ।

इति ज्ञात-वेदाः । तृतीयम् । अप्स्वित्यप्-सु ।
नृमणा इति नृ-मनाः* । अजस्रम् । इन्धानः ।

त्यात्मना अजनिष्ट । 'पञ्चम्या' परावध्यर्थे ' इति विसर्जनी-
यस्य सत्वम्, अत एव ज्ञापकात्पञ्चमी । अस्मत् अस्मत्त
परि अस्मास्वधि द्वितीय जज्ञे द्वितीय जन्माकरोत् वैश्वानरा-
त्मना । ज्ञातवेदा ज्ञाताना भूताना वेदिता, ज्ञातधनो वा
अप्स्वन्तरिक्षे तृतीय जज्ञे तृतीये जन्म चकार वैद्युतात्मना ।
यद्वा—अप्सु सलिले और्वात्मना जज्ञे । अजस्र सर्वदा सर्वेष्वपि
जन्मसु, नृमणा नृषु मनो यस्योपकरोमीति* स नृमणा । 'परा-
दिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'छन्दस्युदवग्रहात्'
इति णत्वम् । सर्वदा प्रज्ञानामेवोपकारार्थं जज्ञे इति । तमेनमेव-
गुणक इन्धान समिच्चरुपुरोडाशाद्यैस्सन्दीपयन् । इन्धी दीप्तौ,
रौधादिक, अनुदात्तेत्, 'श्रान्नलोप' 'विभाषा वेण्विन्धानयोः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वाधी स्वा आत्मीयैव धीर्यस्य स स्वाधी-
स्वकर्मनिरत । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घ-
त्वम्, पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—स्वमात्मान ध्यायतीति
स्वाधी आत्मनिष्ठ । 'ध्यायतेस्सम्प्रसारण च' इति क्तिप् ।
इन्धान कर्मनिष्ठ, इन्धानश्च स्वाधीश्च एनं जरते स्तौति ।
नृ वयोहानौ छन्दसि स्तुतिकर्मा चौरादिक आधृषीय, व्यत्य-
येनात्मनेपदम् ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्रे बृहद्वि रोच-
से । त्वं घृतेभिराहुतः । दृशानो

एनम् । ज॒र॒ते । स्वा॒धीरि॒ति स्व-धीः । ¹⁵शुचिः ।
पा॒व॒क । व॒न्द्यः । अ॒ग्रे । बृ॒हत् । वी॒ति । रो॒च॒से ।
त्वम् । घृ॒तेभिः । आ॒हु॒त इत्या-हुतः । ¹⁶दृ॒शानः ।

¹⁵ अग्रये रुक्मवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वक्त्रामः *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—शुचिरिति गायत्री । वन्द्योन्तः प्रथमः
पादः ॥ हे अग्रे । पादादित्वाच्च निहन्यते, पाष्ठिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् । पावक शोधक, त्वं खलु शुचिश्शुद्धः न केवलं
शोधयिता वन्द्यस्तुत्यश्च सर्वेषाम् । ‘ ईडवन्दवृशंस ’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । स त्वं घृतेभिः घृतेः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्येसभावः ।
अनेकपात्रगतत्वाद्बहुवचनम् । तैराहुतः आभिमुख्येन मर्यादया
वा हुतः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत्
भृशं विरोचसे विविधमनेकप्रकारं दीप्यसे । त्वं हि शुचित्वादि-
गुणैः प्रागेव रोचसे, अधुना तु घृतेरप्याहुतो बृहद्विरोचसे । स
त्वमस्मिन्यनमाने रुचं देहीति भावः, शेषो वा । ‘ स एवास्मि
वृचं दधाति रोचत एव ’ * इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶ तत्रैव याज्या—दृशान इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ अत्र प्रयाजान्मे ’ †
इत्यग्निना हवींषि प्रार्थयता ‘ अग्रेष्व दीर्घमायुरस्तु देवाः ’ †
इत्यायुश्च प्रार्थितम् । ‘ तव प्रयाजाः ’ † इत्यादिना च देवैः

रुक्म उर्व्या व्यद्यौदुर्मर्पमायुश्श्रि-
ये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्व-

रुक्मः । उर्व्या । वीति । अद्यौत् । दुर्मर्पमिति
दुः-मर्पम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अग्निः । अमृ-
तः । अभवत् । वयोभिरिति वयः-भिः ॥ २८ ॥

प्रज्ञानीति दाशतये श्रूयते । तदिदमत्रोच्यते—दशानः साध्वंश-
निरूपकः । ‘युधिबुधिदशः किञ्च’ इत्यानच्छप्रत्ययः । रुक्मः
रोचनशीलः दीप्तिमान् उर्व्या महत्या । तथा दीप्येति सामर्थ्या-
द्भज्यते । अयं व्यद्यौत् विविधं प्राप्तावान् । द्यु अभिगमने,
आदादिकः, अतो लङ्, ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इति वृद्धिः ।
किं प्राप्तावान्? दुर्मर्पं दुर्धर्मं अन्यैरप्रधृष्यमायुर्जीवनमन्नं वा ।
कीदृशः? श्रिये श्रयणाय सेवायै तादृशस्यायुषो लाभाय रुचान
इच्छन् । व्यत्ययेन लसार्वाधातुकानुदात्तत्वाभावः । ताच्छीलिको
वा चानश् । किञ्च—अतोयमग्निरमृतोभवत् अमरणधर्मा बभूव ।
वयोभिरन्नैर्देवदत्तैः प्रजातिभिः । यद्यस्मादेनमग्नि द्यौः द्युलोक-
वासी देवगणः तास्व्याल्लक्षणया द्यौरिति व्यपदिश्यते । अज-
नयत् एवंगुणकमकरोत् । सुरेताः । अमोघबीजः । ‘सोर्मनसी’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्मादमृतो भवेति । यद्वा—अयमग्निः
दुर्मर्पमायुर्जीवनमन्नं वा श्रिये श्रयितुं देवेभ्यो लब्धुं रुचान
इच्छन् । तुमर्थे केप्रत्ययः, ‘दशे विख्याते च’ इति चका-
रस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । रुक्मः पूर्वमेव द्योतनशीलः अधु-
नाभीष्टवरलाभेन उर्व्या महत्या दीप्या व्यद्यौत् व्यद्युतत् विविधं

.योभिः ॥ २८ ॥ यदेनं द्यौरजनय-
त्सुरेताः । आ यदिपे नृपतिं तेज

यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति
सुरेताः । ^{१७}एति । यत् । इपे । नृपतिमिति
नृपतिम् । तेजः । आनदं । शुचिं । रेतः ।

दीप्तवान् । द्युत दीप्तौ, 'द्युश्चो लुहि' इति परस्मैपदम्,
विकरणव्यत्ययेनाड् बाधित्वा च्लेस्सिनादेश, तस्य 'छन्दस्यु-
भयधा' इति सार्वधातुकत्वादिङभाव, हलन्तलक्षणा वृद्धि,
'बहुल छन्दसि' इतीङभाव, हल्ङादिसयोगान्तलोपौ ।
अत्रैव हेतुमाह—अमृत खल्वय वयोभिरभवदिति । तदपि कुत
इत्याह—यदेन द्यौरेवविधमजनयदिति । तस्मादयमस्मद्वत्तान्यात्मी-
यानि हवींषि गृहीत्वा यजमाने रुच दधात्विति शेष ॥

^{१७}अप्रये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्काम *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आ यदिति त्रिष्टुप् ॥ यत्तेज शुचि
शुद्ध, नृपतिं मनुष्याणां रक्षकम् । 'पतिर्इति' 'परादिश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निषिक्तं वृष्टं रेत उदकं आनदं
अश्रुते प्राप्नोति इपे अन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये । न हि वृष्ट-
मात्रमुदकं तदुत्पादने शक्तमपितु पार्थिवेनाग्निना संयुक्तम्† ।

*स २-२-३

†क — . संयुक्तम् । केवलोदकेनास्त्रिष्टो नश्येत् । पुरेवतप्रय ।

त — . .... केवलं प्युद..... । पुरेवतर्षय ।

आनृचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निशार्धमनवद्यं युवानं स्वाधि-

निषिक्तमिति नि-सिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शार्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । स्वाधि-

यमिति स्व-धियम् । जनयत् । सूदयत् । च ।

अशू व्याप्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, व्यत्ययेनैव श्रम्प्रत्ययः,
ग्रश्वादिना पत्वमाडागमः । आडाभिमुख्ये, अयमाभिमुख्येन प्रा-
पत् । सोमिः द्यौर्दीप्यमान । दिवे क्षिप् । अभीके आसन्ने
काले अचिरादेव वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट यजमान जनयत् जनयतु ।
जनेल्लेट् । शार्धं बलवन्तं अनवद्यमवद्यरहितम् । 'नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । युवान तरुण स्वाधियं स्वकर्मनिर-
तं, स्वात्मनिष्ठं वा । ईदृश यजमान कुर्यात्, सूदयच्च सूदयतु
च । किः यजमानस्य पापम् । पूर्ववच्छेद्, तिङ् परत्वान्न
निहन्यते । ईदृशो हि पुरुषस्तेजस्वी भवतीति । 'स एवास्मि-
न्तेजो दधाति तेजस्व्येव भवति'* इति ब्राह्मणम् । केचि-
दाहुः—यदिति लिङ्गव्यत्यय, यमग्निं शार्धमनवद्यं युवानं स्वा-
धियं नृपति वृष्टमुदकमानद् सोमिर्दीप्यमान क्षिप्रमेव यजमानस्य
तेजो जनयतु तेजोविरोधि च सूदयतु इति । 'चादिषु च'
इति द्वितीयस्य तिङो निघातप्रतिषेध, तिङः परत्वात् ॥

यं जनयत्सूदयञ्च । स तेजीयसा
मनसा त्वोतं उत शिक्ष स्वपत्यस्य

¹⁸सः । तेजीयसा । मनसा । त्वोतः । उत । शिक्ष ।
स्वपत्यस्येति सु-अपत्यस्य । शिक्षोः । अग्ने ।

¹⁸तत्रैव याज्या—स तेजीयसेति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने स यज-
मानः पूर्वोक्तगुणविशिष्टो यस्त्वया तेजस्वीति सः तेजीयसा
तेजस्वितरेण मनसा, तेजनं तेजः तद्वता निशिततरेण सावधाने-
नेत्यर्थः । ‘अस्मायामेधास्त्रजो विनिः,’ ‘विन्मतोर्लुक्,’ ‘टः’
इति टिलोपः । त्वोत त्वया ऊतस्त्वयेव रक्षितोस्त्विन्ति शेषः ।
‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र त्वदूत
इति वक्तव्ये षपोदरादिस्वाह्यञ्जनलोपः । उत अपि च स्वप-
त्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादे । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । शिक्षो शक्तुमिच्छत । ‘सनिमीमा’ इत्यादिना इस्भावोऽ-
भ्यासलोपश्च, ‘सनाशंसभिक्ष उः’ । नृतमस्य मनुष्यतमस्य
मनुष्योत्तमस्य यजमानस्य राय धनानि शिक्ष यजमानकार्यसम-
र्थान्कर्तुं कृतसङ्कल्पोभवः* । सन्नन्ताछोट्, जिज्ञासाया अवि-
वक्षितत्वात् ‘शिक्षेर्भिज्ञासायाम्’ इत्यात्मनेपदाभावः । यजमाना-
य देहीति विवक्षितम् । प्रभूतो प्रमवार्यं यजमानस्य, यथायं
लोके तेजस्वी भवति तदर्थमित्यर्थः । निमित्तात्कर्मसंयोगे
सप्तमी, ‘तादो च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्व—
ते तव प्रसादाद्वयं सुष्टुतयः शोभना स्तुतिर्येषां तादृशास्त्वद्धि-

शिक्षोः । अग्रे रायो नृतमस्य
प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ।
अग्रे सहन्तमा भर द्युमनस्य प्रास-

रायः । नृतमस्येति नृ-तमस्य । प्रभूताविति
प्र-भूतौ । भूयाम । ते । सुष्टुतय इति सु-स्तुतयः ।
च । वस्वः । "अग्रे । सहन्तम् । एति । भर ।

ययामेव शोभनां स्तुतिं सदा कुर्वन्तः, वस्वः वसुमन्तो भूयाम
भवेम अमोघप्रयत्नास्यामेति भावः । भवतेर्विध्यादि लिङ्,
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'लुगकारेकाररेफाश्च'
इति वसुशब्दात्परस्य मत्वर्थीयस्य लुक्, 'जसादिषु वा
वचनं छन्दसि प्राङ्गौ चहुपधाया' इति गुणाभाव, 'वा
छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभाव इत्वादिषु भविष्यतीति* ।
यद्वा—तव प्रभूतौ प्रभावे वयं भूयाम प्रभावानुगुणमस्मासु कुर्वि-
ति भावः । तदेवाह—सुष्टुतयस्त्वामेव स्तुवन्तो वयं वसुमन्त-
स्याम, यथा ते प्रभावो न हीयत इति ॥

¹⁹ अग्रे साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणः†
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्रे सहन्तमित्यनुष्टुप् ॥ हे अग्रे
सहन्तमभिमवन्तं पराभिमवक्ष्मं पर्याप्तमित्यर्थः । ईदृशं रथि
धनमाभर आहर । 'ह्रस्वहोर्भश्छन्दसि' इति । द्युमनस्य यशस्विनः

हां रयिम् । विश्वा यः ॥ २९ ॥

चर्पणीरभ्यासा वाजेपु सासहत् ।

द्युन्नस्य । प्रासहेति प्र-सहा । रयिम् । विश्वाः ।

यः ॥ २९ ॥ चक्रपणीः । अभीति । आसा ।

पुरुषस्यास्मदमित्रभूतस्य प्रासहा ग्रहसनेन तादृशमस्मदमित्रमभिभूय तदीयं रयिमस्मभ्यमाभर आहर । पद मर्पणे चौरादिकः उदात्तेत् आधृषीय, तस्मान्नावे क्तिप्, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ' इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । यो भवान् विश्वाश्चर्पणी मनुष्यसेना अस्मद्विपक्षभूताः वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु । उपलक्षणं चेतत् । अस्माकमन्नादिकं साधयितुं अभि-सासहत् अभिभवतु । किं कुर्वन्नित्याह—आसा* आसनमात्रेणैव । आसे क्तिप्, 'सावेकान्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सहेल्लेति 'बहुलं छन्दसि' इति शेषश्छन्दसि, द्विवचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । यद्वा—यङुगन्तात् 'लेटोडाटो' इत्यङगमः तुजा-दित्वाभावे, अजादेरभावात् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वा-भावः, 'अच्यनिटि' इत्यत्र हि 'दित्यनादौ' इत्युक्तम् । 'अनुदात्ते च' इति तर्हि प्राप्नोति? 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्ध-धातुकत्वात् न भविष्यतीत्यदोषः । यद्वा—चुरादिण्यन्तात् 'छ-न्दसि लुङ्लुङ्लिटः' इति लुङ्लुङ्गादि, वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्याकारः, 'चङचन्यतुरस्याम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

तमग्ने पृतनासह* रयि* सहस्व
आ भर । त्व* हि सत्यो अद्भुतो दाता
वाजस्य गोमतः । उक्षान्नाय वशा-

वाजेपु । सासहत् । ^{२०}तम् । अग्ने । पृतनासहमिति
पृतना-सहम् । रयिम् । सहस्वः । एति । भर ।
त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य ।
गोमत इति गो-मतः । ^{२१}उक्षान्नायेत्युक्ष-अन्नाय ।

^{२०}तत्रैव याज्या—तमग्ने पृतनासहमित्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने
सहस्व महाबल । 'मतुवसो' इति रुत्वम् । पृतनासह सर्व-
शत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं धनं आभर आहर ।
पूर्ववद्भत्वम् । सहे किप्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मा-
न्वमेव सत्य अवितथ अद्भुत आश्चर्यभूत वाजस्यान्नस्य दाता
गोमत गोसहितस्य वाजस्य* दातेत्यर्थः । तस्मात्तादृशमन्न-
मस्मभ्य देहि येन वयं शत्रून्भिभविष्याम इति ॥

^{२१}अग्नयेन्नवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेतान्न-
वान् स्याम्'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—उक्षान्नायेति गायत्री ॥
उक्षा अन्न यस्य तस्मै । एव वशान्नाय । सोमपृष्ठाय सोमे हविषि
स्थितानि पृष्ठानि स्तोत्राणि यस्य स सोमपृष्ठ, पृष्ठस्तोत्रेण
सोमेनाराध्यत इत्यर्थः । व्यधिकरणो बहुव्रीहि ! मत्वर्थीयो

त्राय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-
विधेमाग्रये । वद्मा हि सूनो अस्य-
असद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

वशात्रायेति वशा-अत्राय । सोमपृष्ठायेति सोम-
पृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ।
^{२२}वद्मा । हि । सूनो इति । असिं । अद्भसद्वेत्यद्भ-
सद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुपा । अज्म । अन्नम् ।

षाऽकारः, सोमवनति पृष्ठानि यस्येति । वेधसे विधात्रे मेधा-
विने । उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ईदृशायाग्रये तुभ्यं स्तोमै-
स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम, एवगुणकं त्वां परिचरेम इत्यर्थः ।
विधविधाने तौदादिकः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्र-
दानत्वाच्चतुर्थी, द्वितीयार्थे वा विभक्तिव्यत्ययेन । एवमस्माभि-
स्तुतत्त्वं यजमानमन्नवन्तं कुरु* । 'स एवेनमन्नवन्तं करोत्य-
न्नवानेव भवति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^{२२}तत्रैव याज्या—वशाहीति त्रिष्टुप् ॥ हे 'सूनो पुत्र । कस्य ?
सहसः यजमानस्य वा । यद्वा—पुत्रवत्सर्वेषामभिमतकारिन् ।
सूनुवत्सूनुः उपचारपदं वा । अथवा सोता सूनुः सर्वस्योत्पादकः ।
सूतेः 'सुजः कित्' इति नुप्रत्ययः । स त्वं वद्मासि, वदत्यन-
येति‡ वद्मा वाक्, त्वं वाग्निन्द्रियम् । तस्यापि कारणं प्राणो

*क—पुर्वेति शेषः

†क—अयोप.

†स. २-२-४.

‡ग्र. ग—...येति तद्भावात्.

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजैव

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् इत्यूर्ज-सने । ऊर्जम् ।

वा, त्वया हि सर्वे वदन्ति । असीत्यस्य 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । वद्भाशब्दउञ्छादिषु द्रष्टव्यः । पुनश्चाग्निर्विशेष्यते—अद्भसद्भा अद्यत इत्यद्भा अद्भम् । अदेर्मनिन्प्रत्ययः । अद्भानि सीदन्तीत्यद्भसद्भा । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति सदेवनिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सोममुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमनरः कविः' * इति जन्तूनां स्थितिहेतुत्वेन प्रवर्तक इत्यर्थः । यद्वा—हवीरूपेन्ने प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति । यस्मादेवमत एव खलुं अग्निर्भगवान् जनुषा जन्मना जायमान एवाङ्गं चक्रे उत्पादितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमव्यत्ययः । 'जनेरुसिः' इत्युसिप्रत्ययः । कीदृशङ्गः ? अज्म अजन्त्येतत्सर्वेपि भोक्तृत्वेनेत्यज्म, सर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेर्मनिन्, 'बलादावार्धधातुके वेप्यते' इति वीभावाभावः । यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमङ्गमुत्पादितवान् तस्मात्स तादृग्विधस्त्वं नः अस्मभ्यमूर्जं अन्नं रसं वा धाः देहि । दधातेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हे ऊर्जसने ऊर्जसोन्नस्य दाता सम्भक्ता वा । 'छन्दसि वनसन्' इत्यादिनेन्प्रत्ययः, एपोदरादित्वाद्द्व्यञ्जनस्य लोपः । यद्वा—ऊर्जा रसेन तद्गतां रसवतां अन्नादीनां दातः । ऊर्कशब्दान्मत्वर्थीयोकारः । पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन् स्तौति—हे अग्ने राजैव जेः यथा राजा सन्निधिमात्रेणानायासेन शत्रुं जयत्येवं त्वं शत्रुं जयसि । जयतेर्लेटि पूर्ववच्छपो लुक् । किञ्च—अवृके, वृका हिंसकाः काम-

जेरवृके क्षेप्यन्तः । अग्र आयूँ-
पि ॥३०॥ पवस आ सुवोर्जमिषं
च नः । अरे वाधस्व दुच्छुनाम् ।
अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सु-

धाः । राजा । इव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तः ।
२० अग्रे । आयूँपि ॥ ३० ॥ पवसे । एति ।
सुव । ऊर्जम् । इपम् । च । नः । अरे । वाधस्व ।
दुच्छुनाम् । २० अग्रे । पवस्व । स्वपा इति सु-अपाः ।

क्रोधादयः, तद्रहिते पुरुषे स्वात्मनिरते अन्तः मध्ये तदीये हृदये
क्षेपि क्षयसि निवससि तमनुगृहीतुम् । क्षि निवासगत्योः, पूर्व-
वच्छपो लुक् । स त्वं यन्मानमन्नवन्तं कुर्विति ॥

२३१ अग्रे पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्रे पावका-
यामये शुचये ज्योगामयावी * इत्यस्ति त्रिहविष्केष्टिः । तत्रा-
ग्रे पवमानायेत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्र आयूंपीति गायत्री ॥
हे अग्रे आयूंपि जीवनान्यन्नानि वास्मदीयानि त्वं खलु पवसे
शोधयसि, यथा वर्धन्ते, यथा वा न क्षीयन्ते । अत ऊर्जं
रसं क्षीरादिकमिषमन्नं चास्मभ्यमासुव आभिमुख्येन सुव प्रेरय
उत्पादयेत्यर्थः । अरे दूरे नीत्वा वाधस्व वाधय नाशय
दुच्छुनामुपद्रवं ज्योगामयावित्वलणम् । ‘उत यदीतासुर्भवति
जीवत्येव * इति ब्राह्मणम् ॥

२३२ तत्रैव याज्या—अग्रे पवस्वेति गायत्री ॥ हे अग्रे स त्वं

वीर्यम् । दधत्पोष॑रुयिं मयि ।
अग्रे पावक रोचिषा मन्द्रया देव

अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । दधत् ।
पोषम् । रुयिम् । मयि । ²⁵अग्रे । पावक ।
रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति ।

पवस्व स्वपाः शोभनकर्मा । 'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वम् । अस्मे अस्मभ्यम् । 'सुपां सुलुक्' इति शेआदे-
शः । वर्चः बलं, सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पवस्व शोधय
वर्धय । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्रे इत्य-
स्याविद्यमानत्वात् पवस्वेति न निहन्यते । किं कुर्वन्नित्याह—
पोषं पुष्टिं रुयिं धनं च मयि दधत् धारयन् स्थापयन् वर्चो
मे धेहीति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'यदग्रये
पवमानाय निर्वपति पुनात्येवेनम्' * इति ब्राह्मणम् ॥

²⁵अग्रये पावकायेत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्रे पावकेति गाय-
त्री ॥ हे अग्रे पावक शोधक । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनियेधात्परमामन्त्रितं निहन्यते । रोचिषा रोच-
नशीलया मन्द्रया श्लक्ष्णया मदनशीलया वा हे देव जिह्वया
त्वदीयया वाचा वा देवानावशि आवह आह्वय यक्षि च यज
च । उभयत्रापि लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्,
तिङः परत्वाद्यक्षीति न निहन्यते, 'चादिषु च' इति द्वितीया
तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । इष्ट्वा च देवान्यजमानस्य अभिमतं रसं

जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि
च । स नः पावक दीदिवोग्रे देवाः
इहा वह । उप यज्ञः हविश्च नः ।
अग्निश्शुचिं व्रततमश्शुचिर्विप्रश्शु-

देवान् । वक्षि । यक्षि । च । ^{२६}सः । नः । पावक ।
दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । एति । वह ।
उपेति । यज्ञम् । हविः । च । नः । ^{२७}अग्निः ।
शुचिं व्रततम इति शुचिं व्रत-तमः । शुचिः । विप्रः ।

सम्पादयेति भावः । 'पूत एवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति' * इति च
ब्राह्मणम् ॥

^{२६}तत्रैव याज्या—स नः पावकेति गायत्री ॥ हे अग्ने पावक
शोधक दीदिव दीप्यमान । 'छन्दसि लुङ्लुङिटः' इति दिवर्लिङ्
'क्षुश्च' इति कसुरादेशः, 'वस्वेकानाद्वसाम्' इति नियमा-
दिङमावः, वलि लोपः, तुनादित्वादभ्यासस्य दीर्घः, 'उगि-
द्वचाम्' इति नुम्, 'मनुवसोः' इति रुत्वम् । स त्वं नः
अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि देवानावह । आहूय च नः अस्माकमिमं
यज्ञं च हविश्च उपावह देवेभ्य उपहर, देवान्प्रापयेत्यर्थः ।
देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां पूर्ववद्रुत्वानुनासिकांनुस्वाराः ॥

* ^{२७}अग्नये शुचये * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्निश्शुचिं व्रत-

चिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः ।

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्तः

शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-
हुतः । ²⁸उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः ।

तम इति गायत्री ॥ अयमग्निस्त्वयमेव तावत् शुचिब्रततमः
शुद्धकर्मतमः शुद्धाब्रतमो वा । अग्नित्वादेव सर्वमेतत्सम्बन्धि
शुद्धमित्यर्थः । किञ्च—यस्मादयं विप्रः मेधावी ब्राह्मणो वा
ततोपि शुचिशुद्धः ; तदस्य द्वितीयं शुद्धिकारणमित्यर्थः ।
किञ्च—यत्तश्चायं कविः क्रान्तदर्शनः वशीकृतवाङ्मयो वा ततश्च
शुचिशुद्धः ; तृतीयमिदं शुद्धिकारणम् । अथ चतुर्थमुच्यते—
यस्मादयमाहुतः मर्यादया शास्त्रोक्तविधिना हुतस्ततोपि हेतोरि-
दानी शुचिर्भूत्वा रोचते । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वम् ॥

²⁸तत्रैव याज्या—उदग्ने इति गायत्री ॥ हे अग्ने तव शुक्रा-
स्तेजोविशेषाः शुचयश्शुद्धाः भ्राजन्तो दीप्यमानाः । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । उदीरते उद्गच्छन्ति । ईर गतौ आदादिकः
अनुदात्तेत्, ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यदादेशः । किञ्च—तत्रैव
स्वभूतानि सर्वाणि तानि ज्योतीषि अर्चयः अर्चयश्च त्वदीया
एव । यद्वा—तवार्चयः अर्चयितारः यागादिभिराराधयितारः
ज्योतीषि भवन्ति ज्योतीरूपास्तम्पद्यन्ते । अर्चयन्तात् ‘अच

ईरते । तव ज्योतीः पूज्यः ॥ ३१ ॥

भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीः पि ।
अर्चयः ॥ ३१ ॥

पुरुनिष्ठः पुर्वणीक भराभि वयोभिर्य आयूः पि
विप्रश्शुचिश्चतुर्दश च ॥ १४ ॥

देवस्य रक्षोहणो विभूस्त्वः सोमात्यन्यानगा-
पृथिव्या इपे त्वा ददे वाक्ते सं ते समुद्रः हविष्म-
तीर्हृदे त्वमग्ने रुद्रश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवस्य गमध्ये हविष्मतीः पवसु
एकत्रिंशत् ॥ ३१ ॥

देवस्यार्चयः ॥

हरिः ओम् तत्सत्.

इः ' इतीप्रत्ययः । यत एवं महाप्रभावस्त्वं तस्मादस्मदभिमतं
शीघ्रं सम्पादयेति भावः ॥

इति यजुर्वेदविवरणे तृतीये चतुर्दशोनुवाकः.

इति भट्टकौशिकभास्करमिश्रविरचिते ज्ञान-
यज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमे काण्डे
तृतीयः प्रपाठकः.

APPENDIX.

काण्डानुक्रमणिका.

अथ काण्डक्रमः.

पुरोडाशीयम^१ध्वरग्रह^२दाक्षिणान्यग्रथा^३धेयपुनरा-
धेये^४ अग्रचुपस्थानमैष्टिकं^५ याजमानं^६ तद्विधिर्वाजपे-

‘काण्डशेषान्यथा काण्डम्’ इति वचनात् काण्डशेषसंयुक्तानि
काण्डानि क्रमेण निर्दिश्यन्ते—

१सं—१मे काण्डे १मे मन्त्रे १मानुवाकमारम्य १३शानुवाकपर्यन्तम्.

२सं—१,२,१-१३. ३,१-१३. तच्छेषः द्वा-१,४,८मानुवाकः
द्वा-१,१,१मानुवाकश्च.

३सं—१,४,१मानुवाकमारम्य ३६शानुवाकपर्यन्तम्. तत्र ३०शा-
नुवाकादूर्ध्वं. आ ३,१६शानुवाकमारम्य २१शानुवाकपर्यन्तं तच्छेषः.

४सं—१,४,३७शानुवाकमारम्य ३९शानुवाकपर्यन्तम्.

५द्वा—१,२,१मानुवाक. द्वा-१,१,७मानुवाकश्च ॥ आधानविधिः-
द्वा-१,१,२यानुवाकमारम्य ६शानुवाकपर्यन्तम्. द्वा. १,१,
८मानुवाकमारम्य १०मानुवाकपर्यन्तं च ॥

६सं—१,९,३यानुवाकः । पुनराधेयविधिः सं-१,९,१-२वाकौ.
४थानुवाकश्च । द्वा-१,३,१मानुवाकश्च ॥

७सं—१,९,९-६नुवाकौ १०मानुवाके १-६मन्त्राः. अग्न्युपस्थानविधिः
सं-१,९,७-८-९वाकाः.

८सं—१,९,१०मानुवाकः ७ममन्तादिः. ६,३ १-६शानुवाकाः ॥
ऐष्टिकयाजमानविधिः सं-१,६,७ मानुवाकमारम्य ११शानुवाकप-
र्यन्तम्. सं-१,७,१. ३-६अनुवाकाश्च.

९सं-१५१४.

¹⁰यस्तद्विधी ¹¹राजसूयः ¹²काम्याः ¹³पशवश्चेष्टयो
¹⁵दाश्यं ¹⁶ब्राह्मणमुपानुवाक्यमग्निस्तद्विधिर्दे ¹⁷काण्डे
¹⁸पूर्वं ¹⁹द्विचत्वारिंशिकमुत्तरं त्रैंशिकं तदग्न्युपानुवा-
²⁰क्यमित्याचक्षतेऽध्वरादीनां त्रयाणां विधिर्या-

¹⁰सं—१, ७, ७मानुवाकमारभ्य १२शानुवाकपर्यन्तम्.

¹¹द्वां—१, ३, २यानुवाकमारभ्य ९मानुवाकपर्यन्तम्.

¹²सं—१, ८मः प्रश्नः अन्तिमानुवाकं वर्जयित्वा. द्वा—१, ९, ९मानुवाकश्च ॥

¹³सं—२, १, १मानुवाकमारभ्य १०मानुवाकपर्यन्तम्.

¹⁴सं—२, २, १—११. ३, १—१३. ४, १—१३नुवाकाः. ॥

¹⁵सं—२, ९प्रश्ने १मानुवाकमारभ्य ६ष्ठानुवाकपर्यन्तम्. तस्मिन्ने-
 व प्रश्ने ११शेऽनुवाके 'देवा वै सामिधेनीरनूच्य' इत्यादिरनुवाक-
 शेषः । तस्मिन्नेव काण्डे ६प्रश्ने १-६वाकाश्च । द्वा—१, ३, १०
 मानुवाकस्तच्छेषः ॥

¹⁶सं—३यः काण्डः. प्रतिप्रश्नमन्तिमानुवाकवर्जम्.

¹⁷सं—४चतुर्थं काण्डं १-४, ७ शेष्वन्तिमानुवाकं ६, ६-९वाकांश्च वर्ज-
 यित्वा. (सं—४, २, ७मानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १७शोनुवाकः.
 सं—४, ३, ११शानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १८शोनुवाकः. सं—४, ४, ९
 मानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १९शोनुवाकश्च.) द्वा—१, ९, ७—८नुवाको.

¹⁸सं—९, १, १—१०वाकाः. तत्रैव २तीयप्रश्ने १—१०अनुवाकाः.
 ३तीयप्रश्ने १—११वाकाः. ४र्थप्रश्ने १—११वाकाः

¹⁹सं—९, ९मे प्रश्ने १—१०नुवाकाः. ६ष्ठे प्रश्ने १—१० नुवाकाः.
 ७मे प्रश्ने १—१० नुवाकाश्च ॥

²⁰अध्वरविधिः—सं—६ष्ठं काण्डम्. ७, १मे प्रश्ने १-३यानुवाकाः.
 द्वा—१, ९, ९—१२नुवाकाः ॥ ग्रहविधिः द्वा—२, २, १-४वाकाः.

21

22

23

24

ज्या राजसूयविधिस्सत्रायणमश्वमेधस्तस्य क्रमः—

१ पश्चादौ सात्रिका दशिन्योनुवाकोनाः.

२ पठनुवाकमाग्निकं महापृष्ठं नाम.

३ द्वे त्रैशिके दशिन्यौ.

४ त्र्यनुवाकं द्विचत्वारिंशिकं दहरपृष्ठं नाम.

५ त्रैशिकोत्तमा दशिनी.

६ द्विचत्वारिंशिकावनुवाकौ.

७ दशिन्युत्तमश्च.

द्या १,४र्थे प्रश्ने १मानुवाकः, ९मे प्रश्ने ४योनुवाकश्च तच्छेषः ॥

दाक्षिणविधिः द्या-२,२,९मोनुवाकः ॥

२१ सं—१,१,१४. २,१४. ३,१४. ४,४०. ५,११. ६,१२.
७,१३. ८,२२. २,१,११. २,१२. ३,१४. ४,१४.
५,१२. ६,११-१२. ३,१,११. २,११. ३,११. ४,११.
५,११. ४,१,११. २,११. ३,१३. [४,१२. ७,१९.] ॥

२२ द्या—१ मे काण्डे ६-८ प्रश्नाः ४,९-१०वाकौ, ९,६छानुवाकश्च.

२३ सं—७,१,४-१० वाकाः. २,१-१०. ३,१-१०. ४,१-११.
५,१-१० द्या—१,२,२-६नुवाकाः. द्या-१,४,९-७नुवा-
काश्च. (द्या-१,४,९-७नुवाकाः अघ्वरादिविधिशेषा इत्येके.)

२४ सं—७,१,११-२०. २,११-२०. ३,११-२०. ४,१२-२२.
५,११-२४. सं-४,४,१२. ६,६-९. ७,१९. सं-५,५,
११-२४. ६,११-२३. सं-५,१,११. २,११-१२. सं-५,
७,११-२४. (आ-३,२०-२१.) सं-५,७,२९-२६. सं-५,
३,१२. ४,१२. सं-७,५,२९.

प्रवर्ग्यस्तद्विधिरग्निहोत्रविधिर्होतारस्ताद्विधिरुप-
 होमाः कौकिलीस्सवास्तूक्तानि नक्षत्रेष्टयः पुरो-
 डाशविधिर्नृमेधपितृमेधौ दाश्यं हौत्रं पाशुकं चा-
 छिद्रकाण्डमश्वमेधविधिरित्येतावन्ति शाखाका-
 ण्डानि ॥

²⁵आ—७मः प्रश्नः (‘नमो वाचे’ इति प्रश्नः)

²⁶आ—८ (देवा वै सत्रमिति प्रश्नः.)

²⁷ब्रा. २, १मः प्रश्नः. ब्रा—१, ४, ३—४वाकौ च तच्छेषौ.

²⁸आ. ३, १—१३.

²⁹ब्रा. २, २, ६—३, ११.

³⁰ब्रा—२, ४—९प्रश्नौ.

³¹ब्रा—२, ६ष्ठः प्रश्नः. ब्रा—१, ४, २यानुवाकस्तच्छेषः.

³²ब्रा—२, ७मः प्रश्नः.

³³ब्रा—२, ८मः प्रश्नः. ब्रा—२, ८, ८मानुवाकादूर्ध्वं. आ—३, १४—१९-
 वाकौ तच्छेषौ.

³⁴ब्रा—३, १मः प्रश्नः. ब्रा—१, ९, १—३वाकाः तच्छेषाः.

³⁵ब्रा—३, २—३प्रश्नौ.

³⁶ब्रा—३, ४र्थः प्रश्नः.

³⁷आ—४र्थः प्रश्नः.

³⁸ब्रा—३, ५मः प्रश्नः. सं—२, ९, ७मानुवाकमारम्य ११वाके ‘लोकं-
 चाभिजयति’ इत्यन्तम्. ताद्विधिः. सं—१, ७, २यानुवाकः.
 सं—२, ६, ७—१०वाकाश्च तच्छेषाः.

³⁹ब्रा—३, ६ष्ठः प्रश्नः.

⁴⁰ब्रा—३, ७मः प्रश्नः.

⁴¹ब्रा—३, ८—९प्रश्नौ.

उपनिषदो वेदान्तास्तास्त्रयस्सांहित्यो याज्ञि-
क्यो वारुण्यश्चेत्येतावत्तित्तिरिः प्रोवाच ॥

अथाष्टौ काठकानि सावित्रनाचिकेत्तुर्हो-
त्रैश्वसृजारुणाः पञ्च चितयो दिवश्शयेनयोपामा-
श्वेष्टयस्स्वाध्यायब्राह्मणमष्टममथ श्लोकाः ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

शाखादिं याजमानं च होतृन् हौत्रं च दार्शिकम् ।
तद्विधीन्पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः ॥१॥
अध्वरप्रभृति त्रीणि तद्विधिर्वाजपेयिके ।
सवाद्गुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ॥ २ ॥

⁴²आ—५, १-१२ वाका .

⁴³आ—६ छः प्रश्नः.

⁴⁴आ—५, १३-१५ वाका .

⁴⁵ब्रा—३, १०.

⁴⁶ब्रा—३, ११.

⁴⁷ब्रा—३, १२, ९.

⁴⁸ब्रा. ३, १२, ६-९.

⁴⁹आ—१.मः प्रश्नः

⁵⁰ब्रा—३, १२, १-२.

⁵¹ब्रा—३, १२, ३-४.

⁵²आ—२यः प्रश्नः.

*इतः परमुपरि निहिता अङ्काः प्रथमाध्याये तत्तदङ्काङ्कितमाण्डान् सूचयन्ति.

. †प्रजापतेरित्यर्थः.

त्रिष्वग्न्याधेयपूर्वेषु ⁵⁻⁶⁻⁷ अग्नौ ¹⁷ च सविधिद्वये ¹⁹⁻¹⁰ ।
 विधौ चैवाग्निहोत्रस्य ²⁷ सप्तस्वग्निमृषिं विदुः ॥ ३ ॥
 अवशिष्टानि यानि स्युः काण्डान्यन्यानि षोडश ।
 विश्वान्देवानृषींस्तेषु विदुर्वेदविदो जनाः ॥ ४ ॥
 स ब्राह्मणो राजसूयः पशुबन्धस्सहेष्टिभिः ³⁴ ।
 उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधस्स ब्राह्मणः ॥ ५ ॥
 सत्रायणं ²³ चोपहोमास्सूक्तानि ³⁰ च सहेष्टिभिः ³³ ।
 सौत्रामणी ³¹ सहाच्छिद्रैः ⁴⁰ हौत्रं ³⁰ मेघश्च ³³ षोडश ॥ ६ ॥
 काण्डनामोपनिषत्सु ⁴²⁻⁴⁴ काठकाग्निषु ⁴⁵⁻⁴⁸ हव्यवाद् ।
 तदिष्टिकाण्डयोर्विश्वे ⁵⁰⁻⁵¹ ब्रह्मान्नायविधावृषिः ⁵² ॥ ७ ॥
 ऐकाग्निको विधिः काण्डं वैश्वदेवमिति स्थितिः ।
 आरण्यको ⁴⁹ विधिः काण्डमरुणास्तत्रदैवतम् ॥ ८ ॥
 काण्डशेषान्यथाकाण्डं विदध्यात्तु विचक्षणः ।
 यथा सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहोच्यते ॥ ९ ॥
 अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिश्शुचिः ।

*प्रमुग्मन्तोनि प्रश्नद्वयम्, अदितेनुमन्यस्वेत्यादयः परिषेचनमन्त्राः, अग्नये स्वादे-
 त्यादयो वैश्वदेवमन्त्रा एतानचत्वारिंशत्,

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यमन्नैः पर्वाष्टमीषु च ॥१०॥

काण्डोपाकरणेष्वेतान्पुरस्तात्सदसस्पतेः ।

जुहुयात्काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥११॥

इति द्वितीयोऽध्यायः.

²⁸ होतृन्प्रवर्ग्यकाण्डं ²⁵ च याश्चोपनिषदो ³²⁻⁴¹ विदुः ।

⁴⁹ अरुणाम्नायविधिश्चैव ⁵² काठके परिकीर्तितौ* ॥१॥

⁴³ रुद्रा नारायणश्चैव मेधो यश्चैव ³⁷ पित्रियः ।

एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति ॥ १३ ॥

कारीयश्चाथ[†] पित्रयाश्च[‡] दिवाकीर्त्येति येषु च[†] ।

[†] रुद्रास्सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिकौ[‡] ॥१४॥

होतृविध्यवसाने चानुवाकचतुष्टयम्^{††} ।

सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं^{†††} मेधो यश्चैव ³⁷ पित्रियः ॥१५॥

⁴³⁻⁵² काठकानि च ^{25 29, 12-41} सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च ।

दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीति धारणा ॥१६॥

*काण्डानुक्रमव्याख्यानान्तु 'काठके परिकीर्तितः सावित्रचित्यादयः' इति व्याख्यातम्.

†स. ४, ५.

‡स-२, ४, ७-१०.

§स-१, ८, ५. २, ९, १२. ग्रा-१, ३, १०. ६, ८-९. ग्रा. २, ६, १६.

¶स-७, ३, १०.

***ग्रा-१, ३, ३-४.

††ग्रा. २, ३, ८-११.

†††ग्रा. २, ८, ७मानुवाके 'जगतस्तस्युपय' इत्यन्तम्.

कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।

काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ॥ १७ ॥

अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ।

कल्पेषु तु य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ॥ १८ ॥

यथाक्रममुपाकृत्याधीयीतेति चोच्यते ।

अक्षारलवणं भूमौ मुखेन पशुवत्कविः ॥ १९ ॥

चतूरात्रन्तु भुञ्जीत कारीर्यध्ययने व्रतम् ।

कारीरीव्रतवच्चापि काल*व्रतमिहोच्यते ॥ २० ॥

न तत्र पशुवद्भुञ्ज्यान्न च भूमाविति स्थितिः ।

काल*व्रतं तु यत्प्रोक्तं अग्निकाण्डे तदिष्यते ॥ २१ ॥

सावित्रीभ्यः^१ प्रभृत्यूर्ध्वमौपध्यनुवाकादिति^२ ।

समित्कलापं त्रयहमाहरन्ति मृगारेष्ट्याम्^३ ॥ २२ ॥

एष्वन्येषु तु यानन्यान्यमानाचक्षते द्विजाः ।

तान्यथोक्तान्यथोक्तैश्चाधीयीतेति च शासनम् ॥ २३ ॥

स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं काठके पठितो विधिः ।

स्वयम्भूश्चात्र दैवत्यं सर्वभूताधिपपतिः ॥ २४ ॥

वैशम्पायनो यास्कायैतां प्राह पैङ्गये ।

यास्कस्तित्तिरये प्राह उखाय प्राह तित्तिरिः ॥ २५ ॥

उखदशाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने ।
 तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयीति च सोच्यते ॥२६॥
 यस्याः* पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः ।
 तां विद्वांसो महाभागां† भद्रमश्रुवते महत् ॥२७॥
 त्रिशीर्षाणं नवात्मानमष्टपुच्छं द्विरंसकम् ।
 त्रिंशत्पक्षं समन्विच्छेच्छकुनिं ब्रह्मसम्भवम्॥२८॥
 उपनिषदोस्य शिरोर्कावंसौ भुवनपतेर्नव‡ यान्या-
 त्मा सः ।

कठविहितानि विदुः पुच्छेष्टौ यदपि च शेषमत-
 स्तौ पक्षौ ॥ २९ ॥

मन्त्रात्मा धर्मशृङ्गोसावष्टास्योप॥निपत्ककुत् ।
 विध्यङ्ग**ऋषभस्वर्विच्चतुर्होतृललामवान् ॥३०॥
 शाखाद्यादि विपाप्मानं विधिमन्त्रमयं शुभम्†† ।
 सामान्य‡‡मेतं पन्थानं दिव आहुर्मनीषिणः॥३१॥

रहस्यमूल ऋक्पर्णो यजुष्पुष्पप्रवालवान् ।
 यज्ञकर्मफलदश्रीमान्विप्रभ्रमरसेवितः ॥ ३२ ॥

*यस्या

§1,8,9,15,28,29,35,37,38. वाण्डा.

**9,11,18,20,22,26,27,29,35,41. वाण्डा

††शकम्.

†महाशाखां

‡ब्रह्मसम्मितम्.

॥शृङ्गोष्टावष्टास्यो.

‡‡सामान्त.

कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।
 काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ॥ १७ ॥
 अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ।
 कल्पेषु तु य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ॥ १८ ॥
 यथाक्रममुपाकृत्याधीयीतेति चोच्यते ।
 अक्षारलवणं भूमौ मुखेन पशुवत्कविः ॥ १९ ॥
 चतूरात्रन्तु भुञ्जीत कारीर्यध्ययने व्रतम् ।
 कारीरीव्रतवच्चापि काल*व्रतमिहोच्यते ॥ २० ॥
 न तत्र पशुवद्भुज्यात्र च भूमाविति स्थितिः ।
 काल*व्रतं तु यत्प्रोक्तं अग्निकाण्डे तदिष्यते ॥ २१ ॥
 सावित्रीभ्यः^१ प्रभृत्यूर्ध्वमौपध्यनुवाकादिति^२ ।
 समित्कलापं त्रयहमाहरन्ति मृगारेष्ट्याम्^३ ॥ २२ ॥
 एष्वन्येषु तु यानन्यान्यमानाचक्षते द्विजाः ।
 तान्यथोक्तान्यथोक्तैश्चाधीयीतेति च शासनम् ॥ २३ ॥
 स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं काठके पठितो विधिः ।
 स्वयम्भूश्चात्र दैवत्यं सर्वभूताधिपपतिः ॥ २४ ॥
 वैशम्पायनो यास्कायैतां प्राह पैङ्गये ।
 यास्कस्तित्तिरये प्राह उखाय प्राह तित्तिरिः ॥ २५ ॥

उखश्शाखामिमां प्राह आत्रेयांय यशस्विने ।
 तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयीति च सोज्यते ॥२६॥
 यस्याः* पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः ।
 तां विद्वांसो महाभागां भद्रमभ्रुवते महत् ॥२७॥
 त्रिशीर्षाणं नवात्मानमष्टपुच्छं द्विरंसकम् ।
 त्रिंशत्पक्षं समन्विच्छेच्छकुनिं ब्रह्मसम्भवम् ॥२८॥
 उपनिषदोस्य शिरोर्कावंसौ भुवनपतेर्नवः यान्या-
 त्मा सः ।
 कठविहितानि विदुः पुच्छेष्टौ यदपि च शेषमत-
 स्तौ पक्षौ ॥ २९ ॥
 मन्त्रात्मा घर्मशृङ्गोसावष्टास्योप^१ निपत्ककुत् ।
 विध्यङ्ग**ऋषभस्त्विच्चतुर्होतृललामवान् ॥३०॥
 शाखाद्यादिं विषाप्मानं विधिमन्त्रमयं शुभम्^{††} ।
 सामान्य^{‡‡}मेतं पन्थानं दिव आहुर्मनीषिणः ॥३१॥
 रहस्यमूल ऋक्पर्णो यजुष्पुष्पप्रवालवान् ।
 यज्ञकर्मफलदश्चीमान्विप्रभ्रमरसेवितः ॥ ३२ ॥

*यस्या.

§ 1, 8, 9, 15, 28, 29, 35, 37, 38. काण्डाः

** 9, 11, 18, 20, 22, 26, 27, 29, 35, 41. वाण्डाः

†† शुभम्.

‡‡ सामान्त.

† महाशास्त्रा.

‡ ब्रह्मसमितम्.

¶ शृङ्गोष्ठावष्टास्यो.

छन्दस्स्कन्धश्शाखाशाखो ब्राह्मो वृक्षस्साक्षादेवः ।
यस्तं विद्यात्स ऋषिर्विप्रस्स स्वर्गच्छेदाद्या कीर्तिम्

॥ ३३ ॥

एतानृषीन्यजुर्वेदे यः पठन्वेद वेदवित् ।
ऋषीणामेति सालोक्यं स्वयम्भोश्चैति साम्यताम्*
स्वयम्भोश्चैति साम्यतामिति ॥ ३४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः.

काण्डानुक्रमणिका सम्पूर्णा.

पृष्ठ.	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
११७	१८	यत्	यत्
१२७	३	॥ २ ॥ ॥ १ ॥	॥ २ ॥
१२८	२	स्वहा	स्वाहा
१२९	"	पृथिवी	पृथिवी
१६७	३	११	१४
१७३	"	पर्यस्व-	पर्यस्व-
१७८	२	दभन् ॥	दभन् ॥ १४ ॥
१९४	१	॥ १७ ॥	॥ १८ ॥
२०१.	३	अग्ने	'अग्ने
२१९	४	एते इति	एते इति
२३१	५	अदब्धः	अदब्धः
२३९	१	धारये	धारये
२४२	५	कृतो	कृतो ।
२५६	३	वरुणयोः	वरुणयोः
२८३	६	एतत् । त्वम् ।	'एतत् । त्वम् ।
२९६	२	आह	अह
३००	७	त्वा उप	त्वा । उप
३०६	१	मा यज्ञ	मा यज्ञ
३०९	"	घर्षा	घर्षा
३१७	४	अनुर्वा	"अनुर्वा
३५४	५	अक्रन्दत्	अक्रन्दत्
३७१	"	सुष्टुतय	सुष्टुतय

भट्टभास्करभाष्यस्य शुद्धाशुद्धसूचिका.

पृष्ठ.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१०	१	अनुदात्तं	अनुदात्त
१६	२	उदात्तेत्	उदात्तेत्
१७	१९	शृष्ट	शृष्ट्व
१८	१३	*	त्रा. २-१-२.
२०	६	एरचि	एरज
२४	१३	केषु च	कसेषु च
२७	९	यद्भैरै	यद्भैर
३०	३	रूपत्ययः	रूपत्ययः
४८	४	१७	१७-१९
४८	१३	१८	२०
५७	१२	घात्रे	धात्रे
८१	१४	शिका	शीका
८१	२१	३-१-१२२	३, १-२
९०	२३	रोः प्रकृतिभावः	प्रकृतिभावः
११९	१३	रनुच्छ्रयति	रनूच्छ्रयति
१२६	९	ध्यर्थ	द्ध्यर्थ
१३०	४	मसि ।	मिति ।
१३४	९	ईडभावः	धिभावः
१५७	१८	उ. २-९.	उ. २-८.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
१६८	३	लिङि	लुङि
२३३	५	दुपदस्य	दुपधस्य
२६०	१	ग्रन्धि	ग्रन्थि
३०८	१३	१-१-४ ^४	१-३-१ ^१
३१६	१	भास्करेण	भास्करेण
३६६	१	स्वमवते	स्वमते
३८०	३	तृतीय	तृतीये

